Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

(Азәр. мәктәби жур. әлавә)

1990- N1-2.

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән чыхыр

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси

ЈАНВАР — МАРТ

1990

№ 1 [141]

[МЕТОДИК МӘЧМУӘ]

АЗӘРБАЈЧАН ССР ХАЛГ ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИНИН ОРГАНЫ
«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ» ЖУРНАЛЫНА ӘЛАВӘ

БУ НӨМРӘДӘ:

Баш мәгалә — Тәдбирләр көрүлүр . . . 3

Методика вә иш тәчрүбәси

Г. Таһиров — Грамматик тә'риф вә гајдалар һаггында . . . 6
М. Әмиров — Шакирдләрин сијаси мәдәнијјәтинин формалашдырылмасы . . . 10
В. Гурбанов, М. Исмајылова — Тә'лим кејфијјәтинин јүксәлдилмәсиндә фәнн кабинетинин дидактик имканларындан сәмәрәли истифадә . . . 15
Ш. Өмәрова — Епик әсәрләрин тәдрисиндә естетик зөвг тәрбијәсинин ашыланмасы. 18
Һ. Абдуллајева, Ч. Әлијева — Фразеоложи бирләшмәли чүмләләрин синтактик тәһлилиндә лингвистик експеримент пријомундан истифадә . . . 21
С. Мәммәдов — «Падишаһи-мүлк...» гит'әсинин тәдриси тәчрүбәсиндән . . . 26
М. Достујев — Н. Хәзринин «Күнәшин бачысы» поемасынын тәдрисиндә пешәјөнүмү тәрбијәси . . . 30
С. Севдималыјев — Тәрбијә вә һәгигәтин ән јахшы ме'јары . . . 32
Р. Һәсәнов — Әсрләрин, нәсилләрин јадикары Ана дилим! . . . 33
Ә. Тагыјева — Нитг инкишафы үзрә ишләрин сәмәрәли тәшкили тәчрүбәсиндән . . . 37
Ф. Әлијев — Сәнәткар шәхсијјәти вә фолклор . . . 39
Ә. Ибраһимов — Ифадә јазылардан истифадә тәчрүбәсиндән . . . 42

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар иш

Т. Садыгов — Дәрнәк мәшғәләләриндә. М. Һ. Шәһријарын «Һејдәрбабаја салам» әсәринин өјрәдилмәси . . . 43
Н. Оручова — Вәтәнпәрвәр кәнчләр тәрбијә едирик . . . 46

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили

Ә. Әфәндизадә — Азәрбајчан дили тә'лиминин сәмәрәли тәшкили мәсәләләринә даир . . . 48

Рә'јләр, мүлаһизәләр

Ш. Салманов — Әдәбијјатын тәдриси вә мүасирлик . . . 53
С. Һүсејнов — Азәрбајчан дили тәдрисинин бә'зи мәсәләләри . . . 58

Нәзәри гејдләр

Х. Чаббаров — Ономастик ваһидләр дилимизин дүнәни, бу күнү вә сабаһыдыр . . . 61

Көркәмли елм хадимләримиз

А. Гурбанов — Академик М. Ширәлијев вә Азәрбајчан дилчилији . . . 63

Редаксијанын почтундан

Мүәллимләримизин иш тәчрүбәсиндән сәтирләр . . . 66

Консултасија

Е. Хәлилова — Азәрбајчан дилинин интенсив методла өјрәдилмәсинин имканларына даир . . . 69

Рәсми шө'бә

Азәрбајчан дилиндән дәринләшдирилмиш програм . . . 72

Бу китаблары охујун

А. Гулијева — «Азәрбајчанча-русча данышыг китабчасы» һаггында гејдләр . . . 79

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1990-чы ил

Библиотека

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЭДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства народного
образования Азербайджанской ССР, №1(141), 1990.

В НОМЕРЕ:

Передовая — Принимаются меры 3

Методика и опыт работы

Г. Таиров — О грамматических правилах и закономерностях 6
М. Амиров — Формирование политической культуры у учащихся 10
В. Курбанов, М. Исмаилова — Использование дидактических возможностей предметных кабинетов в повышении качества обучения 15
Ш. Омарова — Привитие эстетического вкуса в преподавании эпических произведений 18
Х. Абдуллаева, Ч. Алиева — Использование лингвистического эксперимента в изучении фразеологических предложений 21
С. Мамедов — Из опыта изучения лирического произведения «Падишахимулк» 26
М. Достуев — Воспитание профориентации в преподавании поэмы Н. Хазри «Сестра солнца» 30
С. Севдималиев — Лучшие критерии воспитания и правды 32
Р. Гасанов — Память веков, потомков — Родной язык! 33
А. Тагиева — Из опыта эффективной организации работы по развитию речи 37
Ф. Алиев — Личность художника и фольклор 39
Е. Ибрагимов — Из опыта использования изложений 42

Внеклассная и внешкольная работа

Т. Садыгов — Изучение произведения Шахрияра «Привет Гейдар-баба» на кружковых занятиях 43
Н. Оруджева — Воспитание юношей-патриотов 46

Азербайджанский язык в русских школах

А. Эфендизаде — Об эффективной организации занятий обучения азербайджанского языка 48

Отклики, соображения

Ш. Салманов — Преподавание литературы и современность 53
С. Гусейнов — Некоторые вопросы преподавания азербайджанского языка . . 58

Теоретические заметки

Х. Джаббаров — Ономастические единицы — вчера, сегодня и завтра нашего языка 61

Видные деятели науки

А. Курбанов — Академик М. Ширалиев и азербайджанское языковедство . . . 63

Из редакционной почты

Строки из опыта учителей 66

Консультация

Э. Халилова — О возможностях изучения интенсивных методов азербайджанского языка 69

Официальный отдел

Программа по азербайджанскому языку 72

Прочтите эти книги

А. Кулиева — Заметки о азербайджанско-русской разговорной речи 79

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58.

Город Баку, типография издательства «Коммунист» ЦК КП Азербайджана.

Тәдбирләр көрүлүр...

Алимләрдән бир групу: Азәрбајчан ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат Институтунун директор мүавини Вилајәт Гулијев; һәмин институтун шө'бә мүдири, филолокија елмләри доктору Гасым Гасымзадә; академијанын Нәсими адына Дилчилик Институтунун шө'бә мүдири Мүсејиб Мәммәдов; Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт Институтунун баш мүәллими Мәрјәм Әлизадә, һәмчинин мәчмуәмизин редактору проф. Әзиз Әфәндизадә Азәрбајчан ССР халг тәһсили назири Р. Б. ФЕЈЗУЛЛАЈЕВ јолдашла көрүшүб она Азәрбајчан КП МК-нын «Азәрбајчан ССР-дә Азәрбајчан дилинин дөвләт дили кими даһа фәал ишләдилмәсини тә'мин етмәк тәдбирләри һаггында» гәрары илә әлагәдар олараг назирлијин көрдүјү вә һәјата кечирмәјә башладыгы тәдбирләр һаггында бир сыра суалларла мүрачиәт етмишләр. Назир сөһбәт заманы әтрафлы чаваб верәрәк билдирмишдир:

— Азәрбајчан КП МК-нын гәрары кечән илин сентјабр ајында назирлијин структур бөлмәләри әмәкдашларынын иштиракы илә кениш шәрһ олунмуш, конкрет тәдбирләр, фәалијјәт истигамәтләри мүәјјән едилмишдир. Бүтүн шө'бә, идарә, назирлијин табелијиндә олан идарә вә тәшкилатларын гәрардан ирәли кәлән вәзифәләрин һәјата кечирилмәсинә даир тәклифләри өјрәнилмиш, бу әсасда һазырланан комплекс тәдбирләр планы тәсдиг олунмушдур.

Назирлијә әризә, шикајәт, тәклиф вә мәктублар һансы дилдә дахил олубса, она мүвафиг дилдә дә чаваб көндәрилмишдир. Јалныз сон 4 ај әрзиндә назирлијә дахил олан шикајәт вә мәктубларын 79 фаизи Азәрбајчан дилиндә јазылмышдыр. ССРИ Дөвләт Халг Тәһсили Комитәси, дикәр мәркәзи назирлик, Баш идарә, комитәләрдән, башга милләтләрин нүмајәндәләриндән алынан мәктублара бүтүн шө'бә вә идарәләрдә рус дилиндә чаваблар верилир, онлар аидијјаты үзрә назир вә онун мүавинләри, идарә рәисләри тәрәфиндән имзаланыр. Республиканын мүвафиг тәшкилатлары, назирлијин табелијиндә олан мүәссисәләрә мәктублар әсасән [94,9] Азәрбајчан дилиндә көндәрилир.

ССРИ Дөвләт Халг Тәһсили Комитәси, ССРИ ПЕА, дикәр тәшкилатлардан Назирлијә дахил олан Әсаснамә, тә'лиматлар Азәрбајчан вә рус дилләриндә чохалдылараг јерләрә көндәрилир, онларын әксәријјәти назирлијин «Әмр вә Тә'лиматлары» — мәчмуәсиндә вә «Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндә дәрч олунур.

Азәрбајчан дилиндә јазылмыш сәнәдләрин чап олунмасы үчүн мүвафиг шрифтли макиналарын сајы артырылмышдыр. Һазырда 20 макинадан 12-си Азәрбајчан дилинә мүвафиг шрифтлидир.

Тә'лим ишләри рус вә Азәрбајчан дилләриндә апарылан мәктәбләрдә, ушаг бағчасы-көрпәләр евләриндә икидиллилик сәмәрәли шәкилдә тәтбиг едилир. Ејни заманда рус вә гејри-милли мәктәбләрдә Азәрбајчан дилиндә көрүшләр, мүзакирәләр, викториналар, кечәләр, сәһәрчикләр вә с. кечирилир, клублар тәшкил олунур.

Азсајлы милләтләрдән олан ушаглара ана дилинин өјрәдилмәси, онлара Азәрбајчан дилиндә данышыг вәрдишләринин ашыланмасы үчүн дәрс вәсаити, програм, методик тә'лиматлар [ләзки вә авар дилләри үзрә] һазырланмышдыр. Ејни заманда талыш вә түрк дилләринин өјрәнилмәси илә әлагәдар тәдрис планы, програмы вә дәрсликләрин јарадылмасы үчүн интенсив тәдбирләр көрүлүр.

1989/90-чы дәрс илиндән тә'лим милли вә гејри-милли дилләрдә олан групларда Азәрбајчан дилиндән дәрс саатларынын мигдары артырылмышдыр. Белә ки, тә'лим рус дилиндә олан орта үмумтәһсил мәктәбләринин I—XI синифләриндә һәфтә-

лик саатларын мигдары 18 саатдан 29 саата гәдәр артырылмышдыр. Орта ихтисас мәктәбләриндә Азәрбајчан дилини даһа дәриндән өјрәнмәк мәгсәдилә тәдрис планындакы саатлара әлавә олараг [тәдрис планлары ССРИ Дөвләт Халг Тәһсили Комитәси тәрәфиндән һазырланыр вә тәсдиг едилир], тә'лим милли дилдә олан групларда 70 саат, тә'лим рус дилиндә олан групларда исә 110 саат артырылмышдыр. [Азәрбајчан ССР Халг Тәһсили Назирлијинин 18.10.89-чу ил 1125 №ли әмри илә] Техники али мәктәбләрдә Азәрбајчан дили кафедралары бәрпа едилмиш вә јарадылмыш, тә'лим рус дилиндә олан групларда Азәрбајчан дилинин тәдрисинә саатлар ајрылмышдыр.

Тә'лим гејри-милли дилдә олан групларда шакирдләрин [тәләбәләрин] сајы 20—25 нәфәрдән артыг олдугда, онларын ики јарымгрупа ајрылмасы һаггында көстәриш верилмишдир.

Орта үмумтәһсил вә ихтисас мәктәбләринин, һәмчинин али мәктәбләрин тә'лим рус дилиндә олан груплары үчүн мүхтәлиф адда програм вә методики көстәришләр јазылмыш, оху китабчалары исә һазырланмагдадыр.

Азәрбајчан халгынын милли мәдәнијјәтинин, тарихи кечмишинин даһа дәриндән өјрәнилмәсини тә'мин етмәк мәгсәдилә Азәрбајчан ССР Халг Тәһсили Назирлијинин 2 август 1989-чу ил 46—4а-7184/18 №-ли тә'лимати мәктубуна әсасән орта үмумтәһсил вә ихтисас мәктәбләриндә әски әлифбаны өјрәдән курслар ачылмышдыр.

Ејни заманда Назирлијин тәдбирләр планына әсасән Бакы, Кәнчә шәһәрләри, Көјчај, Агчабәди, Губа, Зәнкилан рајонларында үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси вәзијјәти өјрәнилмиш, нөгсанлар тәһлил едилмиш вә онларын арадан галдырылмасы мәгсәдилә мүәјјән едилән тәдбирләр рәсмиләшдирилмишдир.

Чари дәрс илиндә тәһсилин бир нечә дилдә апарылдыгы мәктәб вә дикәр тәрбијә мүәссисәләринин шәбәкәси кенишләндирилмишдир. Мәсәлән, Нәриманов рајонунда 1988-1989-чу дәрс илиндә 20 күндүз үмумтәһсил мәктәби, о чүмләдән 3 Азәрбајчан, 13 рус, 4 бејнәлмиләл мәктәб фәалијјәт көстәрдији һалда, 1989/90-чы тәдрис илиндә бејнәлмиләл мәктәбләрин сајы 13-ә чатмышдыр. Кәнчә шәһәриндә кечән дәрс илиндә 19 мәктәбдә тә'лим Азәрбајчан дилиндә апарылдыгы һалда, бу дәрс илиндә онларын сајы 22-јә чатдырылмыш, 3 мәктәб бејнәлмиләл мәктәбә чеврилмишдир. Азәрбајчан дилиндә тәһсил алан шакирдләрин сајы артараг 22453-дән 26042 нәфәрә чатдырылмышдыр.

Үмумтәһсил мәктәбләри, мәктәбдәнкәнар мүәссисәләрдә дил өјрәдән дәрнәкләр фәалијјәт көстәрир. Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты фәнни олимпиадасынын кечирилмәси шакирдләрин фәннә марағыны даһа да артырмыш вә мүсбәт нәтичә вермишдир.

Габагчыл педагожи тәчрүбәнин өјрәнилиб јајылмасына диггәт артмышдыр. Мәсәлән, Бакы шәһәри 72 нөмрәли мәктәбин Азәрбајчан дили мүәллими Ариф Меһрәлијевин габагчыл иш тәчрүбәси өјрәнилмиш вә мүзакирә едилмишдир.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты нәзәри вә тәчрүбә чәһәтдән дәриндән өјрәнилән мәктәбләр үчүн тәдрис планлары һазырланмышдыр.

Республиканын бүтүн үмумтәһсил вә орта ихтисас мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты кабинетләринин јарадылмасы, онларын јени елми вә педагожи әдәбијјатла тә'мин олунмасына методик көмәклик көстәрилмиш, мәсләһәтләр верилмишдир.

Назирлијин 1319№-ли 22 декабр 1989-чу ил тарихли әмри илә техники пешә тәһсили мәктәбләринин Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты кабинетләринин республика бахыш мүсабигәси кечирилир.

Мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләриндә дә Азәрбајчан дилинин өјрәнилмәси тәшкил едилмишдир. Белә ки, мәктәбә һазырлыг груплары үчүн Азәрбајчан дилиндән програм вә дәрсликләр һазырланмагдадыр.

Бакы Дөвләт Университетиндә, М. Ф. Ахундов адына Рус дили вә Әдәбијјаты Педагожи Институтунда лүгәт мәркәзләрини кенишләндирмәк үчүн мүвафиг малијјә вәсаити ајырмаг барәдә аидијјатлы органлар гаршысында мәсәлә галдырылмышдыр. Һуманитар али мәктәбләрдә әски әлифбанын өјрәдилмәсини тә'мин етмәк мәгсәдилә елми-методик әдәбијјат, тәдрис васитәләринин һазырланмасы үчүн мүәјјән едилән тәдбирләрин реаллашмасы истигамәтиндә ишләр көрүлүр.

Әлавә мә'лумат олараг билдиририк ки, назирлијин әмәкдашлары, тәһсил мүәссисәләринин профессор-мүәллим һеј'әти республикамызда Азәрбајчан дилинин даһа фәал ишләдилмәси илә әлагәдар радио вә телевизијанын имканларындан кениш истифадә едир, фајдалы төвсијәләр верирләр. Онлар республикамызын назирлик вә баш идарәләриндә, «Билик» чәмијјәтинин хәтти илә тәшкил олунмуш курсларда әһалијә Азәрбајчан дилинин өјрәдилмәсиндә фәал иштирак едирләр. Назирлијин апаратында ишләјән ишчиләр үчүн дә мүвафиг курслар тәшкил едилмишдир.

Азәрбајчан дилинин дөвләт дили кими даһа фәал ишләдилмәсини тә'мин етмәк мәгсәди илә Назирлијин апаратында каркүзарлыг вә тәсәррүфат ишләринин саһәсиндә дә мүәјјән ишләр көрүлмүшдүр.

Назирин вә назир мүавинләринин гәбулунун сәнәдләшмәси Азәрбајчан дилиндә һәјата кечирилир. Назирлијин апаратында бүтүн лөвһәләр, е'ланлар вә мә'лумат стендләри Азәрбајчан вә рус дилләриндә јазылмышдыр. Назир вә онун мүавинләринин һәм Азәрбајчан, һәм дә рус дилиндә дәркәнар бланклары чап олунмушдур. Назирлијин әмр вә мәктублар үчүн нәзәрдә тутулмуш бланклары да һәр ики дилдә чап едилмишдир. Назирлик үзрә мүһүм әмрләр дә һәр ики дилдә чап олунур вә имзаланыр.

Назирлик апараты ишчиләринин ичласлары Азәрбајчан, ајры-ајры мәсәләләр үзрә мүшавирәләр исә һәм Азәрбајчан, һәм дә рус дилләриндә кечирилир. Назирлик, өз табелијиндә олан тәдрис мүәссисәләри вә с. тәшкилатлара көстәриш вермишдир ки, адлар јазылан бүтүн лөвһәләр Азәрбајчан дилиндә тәртиб едилсин.

Лүғәтләрин, сөзлүкләрин, данышыг мәтнләри үзрә вәсаитләрин һазырланмасы, Азәрбајчан дилиндән тәмајүллү синиф вә мәктәбләрин јарадылмасы вә с. мәсәләләрлә бағлы мүәјјән едилән тәдбирләрин һәјата кечирилмәси нәзәрдә тутулур.

Грамматик тә'риф вә гајдалар һаггында

Габил ТАҺИРОВ

педагожи елмләр намизәди, В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

Мә'лумдур ки, грамматика дилин гурулушунда мүстәсна рол ојнајыр. Инсан фикирләри анчаг грамматиканын сајәсиндә мадди дил чилдинә дүшүр. Грамматика сөзләрин чүмләдә дәјишмәси вә бирләшмәси гајдаларыны тә'јин едир, беләликлә дә, дилә сәлистлик вә мә'налылыг верир. О, һәм дә конкрет сөзләри дејил, һәр чүр конкретлик харичиндә үмумијјәтлә сөзләри нәзәрдә тутур, онларын дәјишилмәси һаггында гајдалар верир; о, һәр һансы конкрет чүмләләри дејил, бу вә ја дикәр чүмләнин конкрет формасына аид олмадан һәр чүр чүмләләри нәзәрдә тутараг чүмлә тәртиб етмәк үчүн гајдалар мүәјјән едир. Беләликлә, грамматика истәр сөзләрә, истәрсә дә чүмләләрә аид олан үмуми чәһәти көтүрүр вә бундан грамматик тә'риф вә гајдалар дүзәлдәрәк дилимизин грамматик гурулушуна аид гајда вә ганунларын мәчмусундан ибарәт олур. Одур ки, грамматиканын тә'лиминә башларкән, һәр шејдән әввәл, орта мәктәб дәрсликләриндәки грамматик тә'риф вә гајдаларын маһијјәти, мәнтиги әсасы ашкара чыхарылмалы вә ондарын мәнимсәнилмәсинин елми, психоложи көкләри тәдгиг едилмәлидир. Әкс тәгдирдә грамматик тә'риф вә гајдалары дүзкүн, елми вә методик әсасларда тәдрис етмәк мүмкүн дејил.

Һәр бир тәдрис фәнниндә мүтләг мүәјјән «методик апарат» олур ки, онсуз бүтөв бир ваһид кими һеч бир тәдрис фәнни һаггында сөз кедә билмәз. Бу апарата курсун әсас мәфһумларынын тә'рифләри, мәфһумларын бөлүнмәси, мүддәаларын сүбутлары, ганунларын ифадәләри, нәтичәләрин чыхарылмасы, һадисәләрин тәсвири, үмумиләшдирмәләр вә с. дахилдир. Һәмин мәнтиги апарат бүтүн тәдрис гурулушунун өзәјидир. Мүәллим билмәлидир ки, онун тәдрис етдији фәннә, јә'ни дәрсликләрә һансы мәнтиги апарат дахилдир, о һансы елементләрдән ибарәтдир вә билијин мәзмунунун өзү бунунла нечә әлагәләндирилир; онун тәдрис етдији фәндә тә'риф вә гајдаларын һансы форма вә нөвләри вардыр; һансы тәснифат нөвләри, сүбут типләри, әсасландырма вә үмумиләшдирмә јоллары, мүчәррәдләшдирмә вә конкретләшдирмә үсуллары тәтбиг едилир. Әкс тәгдирдә о, [мүәллим] тәдрис етдији фәннә сәрбәст вә камил бир сурәтдә јијәләнә билмәз, ону елми-методик әсасларда тәдрис етмәк игтидарына да малик олмаз. [Мүәллимин ишиндә мәнтиг. «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1970, № 10, сәһ. 62.] Азәрбајчан дили мүәллими өз фәннинә аид дәрсликләрин гурулушуну, орадакы тә'риф вә гајдаларын һәгиги тәбиәтини, үмуми мәнзәрәсини јахшы тәсәввүр етмәлидир. Чүнки Азәрбајчан дили чохсаһәлидир. Онун бу саһәләринә ујғун олараг орта мәктәбдә дилин сәс системи, лексикасы, сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы, нитг һиссәләри, онларын дәјишмә формалары, сөз бирләшмәләри, садә вә мүрәккәб чүмләләрин типләри вә с. өјрәнилир. Бүтүн бу гајдалардан кениш истифадә олунур, онлар үзәриндә мүвафиг иш апарылыр. Одур ки, грамматик тә'риф вә гајдаларын һәгиги тәбиәтини билмәдән онларын өјрәнилмәсиндә механики әзбәрчилији арадан галдырмаг олмаз. Бунун үчүн, һәр шејдән әввәл, «Грамматик тә'риф вә грамматик гајда нәдир?», «Онларын маһијјәти нәдән ибарәтдир?» суалларына дүзкүн чаваб тапмаг лазымдыр.

Грамматик тә'рифин нә олдуғуну дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк үчүн илк нөвбәдә мәфһума тә'риф вермәјин мә'лум гајдаларына әсасланмаг лазымдыр. Билмәлијик ки, һәр һансы бир мәфһумун мәзмуну онун мүһүм әламәтләри садаланмагла изаһ олунур. Бу просесин, өзү тә'рифвермә адланыр. Чүнки тә'рифдә мәфһумун ән мүһүм әламәтләри үмумиләшдирилир. Бурадакы әламәтләрин изаһ олунмасы илә мәфһумун мәзмуну ачылмыш олур. Демәли, «Мәфһумларын мәзмунуну ачмаг мәгсәдилә апарылан мәнтиги әдәбијјата тә'риф дејилир». Башга сөзлә десәк, «Тә'риф мәфһумларын мәзмунуну ачмаг мәгсәдилә ишләдилән мәнтиги әмәлијјатдыр».

Грамматик тә'рифләр дә беләдир. «Грамматик мәфһумун мәзмунуну ачан мәнтиги әмәлијјат грамматик тә'риф адланыр». [Ә. Фәрәчов. Грамматик мәфһум вә онун мәнимсәнилмәсинин бә'зи мәсәләләри. «Маариф» нәшријјаты, 1970, сәһ. 27.] Үмумијјәтлә, тә'риф елә бир мәнтиги әмәлијјатдыр ки, онун васитәсилә өјрәнмәк истәдијимиз мәфһумун мәзмуну онун мүһүм әламәтләринин садаланмасы илә ачылыр. Һәм дә тә'рифдә мәфһумун елә әламәти верилир ки, о, һәмин мәфһуму башгаларындан фәргләндирмәк үчүн кифајәт етсин. Мәсәлән, «Әшјанын адыны билдирән әсас нитг һиссәсинә исим дејилир» тә'рифдәки «әшјанын адыны билдирән» әламәти исми дикәр әсас нитг һиссәләриндән фәргләндирмәк үчүн кифајәт едир.

Грамматик тә'рифләр һәм нәзәри, һәм дә практик ишдә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Бунларын ачылмасы илә шакирдләр фактлары гаршылашдырмағы, онлардан мүвафиг нәтичә чыхармағы, дил һадисәләринин вә грамматик категоријаларын әсас вә икинчи дәрәчәли әламәтләрини мүәјјәнләшдирмәји, мүхтәлиф грамматик категоријалар арасындакы әлагә вә мүнасибәтләри изаһ етмәји вә бир дил һадисәсинин башгасына кечмәсинин сәбәбини баша дүшүрләр ки, бу да шакирдләрин фикри фәаллығыны гүввәтләндирир, кечилән материалын шүурлу мәнимсәнилмәсини вә узун мүддәт јадда галмасыны тә'мин едир. Беләликлә, шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрү вә нитги инкишаф едир.

Грамматик тә'рифләр вә онларын тәдрис ишиндәки әһәмијјәти һаггында индијәдәк чох сөз дејилмишдир, лакин грамматик гајдалар һаггында мә'лумата методик әдәбијјатда аз тәсадүф олунур. Доғрудур, бу териминдән [«грамматик гајда»] тез-тез истифадә олунур, лакин онун нәдән ибарәт олдуғуну һәрә бир чүр изаһ едир, чохусу исә ону грамматик тә'рифлә ејниләшдирир.

Грамматик гајдаларын әсл тәбиәтини мүәјјән етмәк үчүн биринчи нөвбәдә онун грамматик тә'рифләрлә олан әлагәсини ашкара чыхармаг лазымдыр. Нәзәрә алынмалыдыр ки, һәр бир тә'риф, о чүмләдән грамматик тә'рифләр өз мәһдудлуғу илә фәргләнир. Чүнки һәр бир мәфһума тә'риф вермәк онун мәзмунуну ачмағы тәләб едир. Лакин мәфһумун бүтүн әламәтләрини тә'рифдә ифадә етмәк мүмкүн дејил. Башга сөзлә десәк, мәфһум өз мәзмуну е'тибарилә тә'рифдән зәнкин олур. Тә'рифин бу хүсусијјәти марксизм баниләринин дә нәзәр-диггәтини чәлб етмишдир [Бах: Ф. Енкелс. Анти-Дүринг, Азәрнәшр, 1963, сәһ. 78.] Тә'рифләрин мәһдуд характерә малик олмасы грамматик мәфһумларын мәзмунунун ачылмасы просесиндә дә ајдын шәкилдә нәзәрә чарпыр. Елә буна көрә дә грамматик мәфһумларын мәзмунуну бүтүн тәфсилаты илә ачмаг үчүн һәмин мәфһумун тә'рифини мүхтәлиф чәһәтдән тамамлајан, јә'ни мәфһумун тә'рифдә олмајан әламәт вә ја хүсусијјәтләрини үмумиләшдирән бир нечә грамматик гајдадан истифадә етмәк зәруријјәти мејдана чыхыр. Бу чәһәтдән ашағыдакы бир факты нәзәрдән кечирәк.

Мә'лумдур ки, бүтүн әсас нитг һиссәләринин әсасыны мә'на [семантик], формал [морфоложи] вә синтактик әламәтләр тәшкил едир. Бунлардан мә'на әламәти тә'рифләрдә үмумиләшдирилир, морфоложи вә синтактик әламәтләр вә грамматик гајдалар шәклиндә формалашыр. Бу әламәтләрин үчүнүн дә бирликдә тәһлил олунмасы илә һаггында сөһбәт кедән мәфһумун мәзмуну ачылыр. Әкәр әламәтләрдән бири нәзәрә алынмазса, мәфһумун мәзмун ачылышы јарымчыг олар. Мәсәлән, әсас нитг һиссәләриндән һәр һансы биринин, дејәк ки, сифәтин әсас әламәти онун мә'на [сифәтин нә билдирмәси] әламәтидир, чүнки морфоложи көстәричиси олмајан сифәтләри башга нитг һиссәләриндән фәргләндирмәк үчүн мә'на әсасдыр. Елә буна көрә дә сифәтин тә'рифи дә бу әламәтә әсасланыр. «Әлбәттә, сифәти јалныз

әламәт вә кејфијјәт мәзмунуну ифадә етмәсинә көрә фәргләндирмәји өјрәтмәк кифајәт дејил. Бир нитг һиссәси кими, сифәтин мүәјјән формал әламәтләри олдугу да нәзәрә алынмалыдыр.

Сифәти, хүсуси бир нитг һиссәси кими, башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән әламәтләрә онун һәм мә'на, һәм морфоложи [сифәтин дәјишә билмәси вә дүзәлтмә формалары] һәм дә синтактик әламәти [бу сөзләр чүмләдә һансы үзв ола билир] дахилдир. Елә буна көрә дә сифәтин тәкчә тә'рифини өјрәнмәклә бу нитг һиссәси һаггында әсаслы анлајыша јијәләнмәк чәтиндир. Чүнки тә'рифдә сифәтин анчаг мә'на әламәти үмумиләшдирилир, дикәр әламәтләри [морфоложи вә синтактик] исә тә'рифдән кәнарда галыр. Одур ки, сифәт һаггында там тәсәввүрүн јаранмасы үчүн тә'риф өјрәдилдикдән сонра онун [сифәтин] морфоложи вә синтактик әламәти илә баглы олан грамматик гајдаларын мәнимсәнилмәсинә кечмәк лазымдыр.

Тәдгигатчы И. Р. Палеј јазыр: «Мүәјјән едилмиш нормаларын сөзләрлә ифадәсинә гајда дејилир. Грамматик нормалар шакирдләрә гајдалар васитәсилә мәнимсәдилир». Демәк, грамматик гајдаларын тәртибиндә мүәјјән ганунаујғунлуг көзләнилмәлидир. Елә етмәк лазымдыр ки, һәр бир грамматик гајда аид олдуғу саһәдән нә кениш, нә дә дар һәчмдә көтүрүлсүн. Мәсәлән, сифәтин тәдрисиндә «Сифәт нечә? нә чүр? һансы? суалларындан биринә чаваб олур» мә'луматы морфоложи әламәти үмумиләшдирән бир грамматик гајда кими өјрәдилир, лакин бурада мүәјјән бир норма көзләнилмәдијиндән бу һөкмү грамматик гајда кими гәбул етмәк доғру олмаз; чүнки нечә? нә чүр? суалларына тәкчә сифәт дејил, тәрзи-һәрәкәт зәрфләри дә чаваб олур. Тәрзи-һәрәкәт зәрфләринин тәдрисиндән сонра сифәтин суаллары илә әлагәдар сәһв үмумиләшдирмәнин характери дәјишир. Белә ки, бурада өјрәнилир ки, тәрзи-һәрәкәт зәрфләри дә нечә? нә чүр? суалларына чаваб олур. Бундан сонра шакирдләр һәмин суаллара чаваб олан сөзүн чүмләдәки вәзифәсини нәзәрә алмадан онлары сәһвән кәһ сифәт, кәһ дә зәрф адландырырлар. Беләликлә, әслиндә узун мүддәт вәзијјәт бир гәдәр дә мүрәккәбләшир.

Мә'лум олдугу үзрә, грамматик мәфһумларын әксәријјәтиндә суаллар бир-бири илә ејниләшир. Мәсәлән, исимләр адлыг һалда ким? нә? һара? суалларына чаваб олурса, мүбтәда да бу суаллара чаваб верир. Фе'лле хәбәрин, хәбәрлә зәрфин, тә'јин вә зәрфлијин вә с. суалларында да белә ејниләшмәләрин реаллығыны инкар етмәк олмаз. Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, суаллар мәфһумун грамматик әламәти дејил. Буна көрә дә суаллары грамматик тә'рифләрин компоненти һесаб етмәк олмаз.

Бүтүн елмләр һадисәләри өјрәнәркән, онларын мејдана кәлмәси вә инкишафы сәбәбләрини ашкара чыхармаға чалышыр. Билик һәр шејдән әввәл, сәбәбләри үзә чыхарыр. Чүнки сәбәбсиз һеч бир һадисә јохдур. Реал бир һадисә олан сәбәб башга бир реал һадисәни, нәтичәни доғурур вә ону шәртләндирир. Дил һадисәләри дә беләдир. Мәсәлән, нечә? нә чүр? суалларынын һәм сифәтә, һәм дә зәрфә аид олмасы реал бир сәбәбин нәтичәсидир. Јахуд **аз, чох, хејли** сөзләринин һәм гејри-мүәјјән мигдар сајы, һәм дә кәмијјәт зәрфи ола билмәси һеч сәбәбсиз дејил. Одур ки, һәр бир дил һадисәсинин өјрәдилмәсиндә ону доғуран сәбәби мүәјјәнләшдирмәк еһтијачы гаршыја чыхыр. Бу сәбәб илк новбәдә грамматик гајдаларда өз әксини тапыр. Бу бахымдан **аз, чох, хејли** сөзләринә аид гајданы тәхминән белә үмумиләшдирмәк олар: «**Аз, чох, хејли** сөзләри әшјаја аиддирсә, гејри-мүәјјән мигдар сајы; һәрәкәтә аиддирсә, мигдар зәрфи олур. Мәсәлән: аз адам, хејли мәһсул, чох мејвә; аз охумаг, чох јазмаг, хејли фикирләшмәк вә с.»

Үмумијјәтлә, истәр суаллар, истәрсә дә сөзләр бирдән артыг вәзифә дашыјарса, онлар бир грамматик гајда кими елә үмумиләшдирилмәлидир ки, һәмин суал вә ја сөзүн нәјә көрә бу вә ја дикәр вәзифәни дашымасы сәбәби ајдын олсун. Әкс тәгдирдә шакирдләр охшар дил фактларындан баш чыхара билмәјәчәкләр.

Методик әдәбијјатда һәр бир грамматик гајданы мүәјјән шәртлә бағламаг үчүн онун тәркибиндә «әкәр», «нә вахт» [«нә вахт ки»] сөзләринин ишләдилмәси мәсләһәт көрүлүр. [Бах: И. Р. Палеј. Очерки по методике русского јазыка. Издательство

«Просвешшенијe», 1965, сәһ. 171] Мүәллиф көстәрир ки, һәр бир грамматик гајданын тәдрисиндә шакирдләрин диггәтини «нә мүәјјәнләшир» вә «һансы шәртлә мүәјјәнләшир» мәсәләләринә чәлб етмәк лазымдыр. Һәм дә мүәллиф һаглы олараг гејд едир ки, грамматик гајдалары шәртсиз дә вермәк олар, шәртлә дә; мәсәлән: «Мигдар сајлары исимләр кими һаллара көрә дәјишир: **беш, бешин, бешә** вә с.», «Әкәр сөз мигдар сајыдырса, онлар исим кими һаллара көрә дәјишир: мәсәлән, беш, бешин, бешә».

Мүәллифин кәтирдији мисаллары нәзәрдән кечирдикдә мүәјјән долашыглыг өзүнү көстәрир. Әввәла мүәллиф ејни гајданы биринчи һалда шәртсиз, икинчи һалда шәртлә версә дә, бунлар маһијјәтчә бир-бириндән фәргләнмир. Мәсәлән, биринчи һалда: «Мигдар сајлары исимләр кими һалланыр», икинчи һалда: «Сөз мигдар сајыдырса, исимләр кими һалланыр». Көрүндүјү кими, һәр ики һалда гајдалар бир-биринин ејнини тәшкил едир. Дикәр тәрәфдән, мүәллифин мисалларындан белә ајдын олур ки, куја грамматик гајдаларын мүәјјән шәртлә баглылығы вә ја шәртсиз олмасы һәмин гајданын маһијјәти илә дејил, «һәр кәсин өз истәји илә» әлагәдардыр. Һалбуки шәртлә баглы олан гајдалары шәртсиз һала салмаг доғру дејил. Чүнки белә олдугда грамматик гајда өз дүрүстлүјүнү тамамилә итирир. Мәсәлән, мигдар сајларынын һалланмасыны шәртсиз гајда илә ифадә етмәк доғру ола билмәз, чүнки һал категоријасы сај мәфһумуна аид дејил. «Сајлар нә һалланыр, нә чәмләнир, анчаг әшјавиләшдикдән [субстантивләшдикдән] сонра һәм һалланыр, һәм дә чәмләнир». [Азәрбајчан дилинин грамматикасы, I һиссә, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1960, сәһ 74]. Демәли, сајларын һалланмасы үчүн мүәјјән бир шәрт лазымдыр ки, бу да сајларын әшјавиләшмәсидир. Одур ки, гајданы «Мигдар сајлары әшјавиләшәрсә, исимләр кими һалланыр» шәклиндә вермәк даһа дүзкүндүр. Чүнки мигдар сајларынын дәјишмәси үчүн [һалланмасы, чәмләнмәси вә ја мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмәси үчүн] онун әшјавиләшмәси әсас шәртдир. Бу гејд олунанлары сифәтин дәјишмәси — һалланмасы, чәмләнмәси вә мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмәси илә әлагәдар олан грамматик гајдалара да аид етмәк олар. Бурадакы гајдалар да мүәјјән бир шәртлә баглыдыр: белә ки, сифәтин дә исим кими дәјишмәси үчүн онун мүтләг әшјавиләшмәси лазымдыр.

Дәрсликләрдә елә грамматик гајдалара да тәсадүф олунур ки, онлары шәртлә бағламаға нә имкан вар, нә дә буна еһтијач һисс олунур. Мәсәлән, «Мигдар сајлары һәмишә аид олдуғу исимләрлә ишләнир вә дәјишилмир» грамматик гајдасыны шәртлә вермәк мүмкүн дејил. Әкәр мигдар сајлары һәм ајрылыгда, һәм дә исимләрлә ишләнән сај нөвү олса иди, ону шәртлә бағламаг һәм асан, һәм дә лазым оларды. Һалбуки мигдар сајы әшјанын кәмијјәтини көстәрән сајдыр. Одур ки, әшјанын кәмијјәтини көстәрмәк мигдар сајлары үчүн мүстәсна, јеканә һал олмајыб, онун мүһүм әламәтидир. Бунлар үчүн мүстәсна һал исимләрдән ајры ишләнә билмәсидир ки, бу да јухарыда гејд етдијимиз кими мүәјјән бир шәртлә баглыдыр. Һәмин шәрт исә онун әшјавиләшмәсидир. Ејни хүсусијјәт сифәтләрә дә аиддир. Белә ки, сифәт әшјанын әламәтини билдирдији үчүн исимләрдән әввәл кәлир; мәсәлән, һүндүр ев, кениш күчә, ағыллы ушаг вә с. Бурада да гајданы мүәјјән шәртлә бағламаг имканы јохдур. Чүнки сифәтләрин дә исимләрә аид олмасы вә адәтән, онлардан әввәл кәлмәси [сајлар кими] сифәт мәфһуму үчүн хүсусијјәт дејил, әламәт һесаб олунмалыдыр. Сифәтләрин кәмијјәтә, мәнсубијјәтә вә һала көрә дәјишмәси исә онларын хүсусијјәти сајылыр. Чүнки «...Грамматик мәфһумун әламәти дедикдә, онун елә чәһәти нәзәрдә тутулур ки, бу, јалныз һәмин мәфһума аиддир, башгаларында јохдур; бунунла о, башга мәфһумлардан ајрылыр. Грамматик мәфһумун хүсусијјәти дедикдә исә онун елә чәһәти нәзәрдә тутулур ки, бу, һәмин грамматик мәфһум үчүн мүһүм әламәт дејил, башга грамматик мәфһум үчүн мүһүм һесаб едилән әламәти өзүндә бу вә ја дикәр шәкилдә әкс етдирә билир». [Ә. Фәрәчов, Грамматик мәфһум вә онун мәнимсәнилмәсинин бә'зи мәсәләләри. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1970, сәһ. 65.] Одур ки, сөзүн

кәмијјәтә, мәнсубијјәтә вә һала көрә дәјишмәси исим мәфһумунун грамматик әламәтләри һесаб едилдији һалда, бунлар сифәт вә сај мәфһуму үчүн хүсусијјәт тәшкил едир.

Көрүндүјү кими, бир груп грамматик гајдалар мәфһумун әламәт вә ја хүсусијјәтини үмумиләшдирдијинә көрә бир-бириндән фәргләнир. Мәфһумун өзүнәмәхсус әламәтини үмумиләшдирән грамматик гајдаларын тәртибиндә һеч бир шәрт көзләнилмир. Икинчи груп гајдаларын тәртибиндә исә мүтләг шәртә әмәл олунмалыдыр.

Грамматик гајдаларын формалашдырылмасында бу чәһәтләр нәзәрә алынмазса, гајданын дүрүстлүјү тә'мин едилмәз. Мә'лумдур ки, дүрүст олмајан гајдалар васитәсилә дә шакирдләрә ајры-ајры грамматик мәфһумлар һаггында конкрет мә'лумат вермәк мүмкүн дејил.

Демәк, грамматик мәфһумун мәзмунуну ачмаг үчүн тә'рифләр нә гәдәр зәруридирсә, һәмин мәфһум һаггында там тәсәввүр јаратмаг үчүн грамматик гајдалар да о гәдәр ваҹибдир. Бу, һәр шејдән әввәл, грамматик мәфһумлар һаггында шакирдләрин дүзкүн үмумиләшдирмәләр апармасы үчүн лазымдыр. Чүнки дүзкүн үмумиләшдирмә шакирдә өјрәндији грамматик гајдалары бүтүн зәрури һаллара тәтбиг етмәк имканы верир, она ејнитипли, охшар вә фәргли дил фактларындан баш чыхармаг бачарығы ашылајыр.

Шакирдләрин сијаси мәдәниjjәтинин формалашдырылмасы

Мүбариз ӘМИРОВ
педагожи елмләр намизәди

Јенидәнгурма вә ҹәмијјәтин демократикләшдирилмәси просесинин инкишаф етдији һазыркы шәраитдә кәнҹ нәслин сијаси мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бу бахымдан Сов.ИКП МК-нын 18 феврал 1988-ҹи ил тарихли «Орта вә али мәктәбдә јенидәнгурманын кедиши вә ону һәјата кечирмәк саһәсиндә партијанын вәзифәләри һаггында»кы гәрарында дејилир: «Үмуми, сијаси вә һүгуги мәдәнијјәт, сосиалист демократизми мәдәнијјәти тәрбијә едилсин, Конститусија һүгугларынын вә ССРИ вәтәндашы вәзифәләринин кәнҹләр тәрәфиндән дәриндән баша дүшүлмәсинә наил олунсун» [«Коммунист» гәзети, 21 феврал, 1988-ҹи ил].

Көрүндүјү кими, кәнҹ нәслин сијаси мәдәнијјәтинин заманын тәләбләри сәвијјәсинә јүксәлдилмәси һәјатымызын, ҹәмијјәтимизин ганунауjғун тәләбатындан доғур. Бу саһәдә республикамызын үмумтәһсил мәктәбләриндә мүсбәт тәҹрүбә топланмыш, мүәjјән иш системи јаранмышдыр. Беләки, әдәбиjјат програмларына сијаси тәрбијә ишинә хидмәт едән мүвафиг мөвзулар салынмышдыр. Бу ишин тәшкилиндә чохсајлы мүәллимләр ордусу һамылыгла иштирак едир. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, һәлә дә кәнҹләримиз арасында буржуа әхлагына вә идеолокијасына мејлли, милли шовинизмә, әләбахымлыға, сијаси күтлүјә, мешшан һәјат тәрзинә вә инсанларла мүнасибәтдә егоизмә үстүнлүк верәнләрә раст кәлирик. Демәли, мәктәбләримиздә идеја-сијаси ишин тәшкилинә јени бахымдан јанашылмалыдыр.

Сијаси мәдәнијјәт идеја-сијаси тәрбијәнин тәркиб вә ајрылмаз һиссәсидир. Фикримизҹә, шәхсин сијаси мәдәнијјәти вәтәндашлыг мөвгеји, сијаси тәһсили, мараг вә тәләбаты, идеја инамы, һәјат тәрзи, әмәјә, инсанлара вә тәбиәтә мүнасибәти илә, иҹтимаи һәјатдакы мөвгелији илә, давранышы вә онларын сосиал јөнүмү илә мүәјјән едилир.

Сијаси мәдәнијјәт анлајышынын маһијјәтинә нүфуз етдикдә ајдын олур ки, бу анлајыш өзү беш компонентдән ибарәтдир.

Биринҹи компонентә ашағыдакылар дахилдир: 1] сијаси мәнафеләр, мәгсәдләр; 2] сијаси мараг — јә'ни сијасәтә мараг; 3] иҹтимаи ишә мараг.

Икинҹи компонентә ашағыдакылар дахилдир: 1] марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә јијәләнмәк, иҹтимаи инкишаф ганунларынын мәнимсәнилмәси; 2] дөвләт органларынын тәбиәти вә гурулушу һаггында билик; 3] сијаси инам, идеја һазырлығы; 4] өз өлкәсинин вә дикәр өлкәләрин тарихи кечмишини билмәк; 5] сијаси ҹәһәтдән мә'луматлы олмаг.

Үчүнҹү компонентә ашағыдакылар дахилдир: 1] сијаси һадисәләрә марксист-ленинҹәсинә гијмәт вермәк; 2] сијаси тәфәккүрүн дәринлији; 3] сосиал-игтисади һадисәләри дүзкүн гијмәтләндирмәк.

Дөрдүнҹү компонентә ашағыдакылар дахилдир: 1] сијаси шүурлулуг; 2] дөвләт вә иҹтимаи тәшкилатларын ишиндә иштирак етмәк; 3] вәтәндашлыг јеткинлији; 4] тәшкилатчылыг габилијјәти; 5] Сов.ИКП-нин вә бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын сијаси тәҹрүбәсинин мәнимсәнилмәси; 6] вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик.

Бешинҹи компонентә ашағыдакылар дахилдир: 1] өз һәјат тәрзини сосиалист ҹәмијјәтинин һәјат нормалары илә әлагәләндирмәк; 2] сијаси мүлаһизәләринин гијмәтләндирилмәси; 3] сијаси принсипиаллыг.

X синифдә өјрәнилән совет әдәбиjјаты курсу шакирдләрдә сијаси мәдәнијјәтин јүксәлдилмәси бахымындан кениш имканлара маликдир. Белә ки, кириш, 1917—1931-ҹи илләрдә Азәрбајҹан әдәбиjјаты, 1932—1940-ҹы илләрдә Азәрбајҹан әдәбиjјаты, Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврү вә мүһарибәдән сонракы илләрдә Азәрбајҹан әдәбиjјаты, 1950—1980-ҹи илләрдә Азәрбајҹан әдәбиjјаты, еләҹә дә ССРИ халглары әдәбиjјаты бәһсләри шакирдләри мүасир әдәбиjјатымызла таныш етмәклә јанашы, онларда сијаси мәдәнијјәтин формалашмасына да гүҹлү зәмин јарадыр.

Фикримизи кириш мөвзусунун тәдриси нүмунәсиндә шәрһ етмәји мәгсәдәуjғун һесаб едирик.

Програм үзрә кириш мөвзусуна үч саат ајрылмышдыр. Биринҹи дәрсдә «Русијада азадлыг һәрәкатынын үчүнҹү пролетар ингилабы дөврү», «Сосиалист реализми әдәбиjјатынын јаранмасы», «В. И. Ленин әдәбиjјатын партијалылығы вә классик ирсә јијәләнмәк һаггында».

Икинҹи дәрсдә «В. И. Ленинин партија тәшкилаты вә партија әдәбиjјаты» вә «Пролетар мәдәнијјәти һаггында» әсәрләри. Үчүнҹү дәрсдә «Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә әдәбиjјатда синфи гүввәләрин мөвгеји. Партијанын әдәбиjјат вә инҹәсәнәт саһәсиндә сијасәти» өјрәдилир.

Мүәллим X синфин Совет әдәбиjјаты курсунда «В. И. Ленинин партија тәшкилаты вә партија әдәбиjјаты» вә «Пролетар мәдәнијјәти һаггында» мөвзусуну шакирдләрә ашағыдакы гајдада мәнимсәдә биләр: онунҹулар иҹтимаиjјат курсундан «партија», «партијалылыг», сијаси мәфһумлары мәнимсәмишләр.

Мәгалә үзрә ишин биринҹи мәрһәләси әсәрин јазылдығы тарихи дөврүн ишыгландырылмасы, әдәбиjјат вә инҹәсәнәтин партијалылығы проблеминин гојулушунун сосиал шәртләри, еләҹә дә мәгаләнин јазылма мәгсәдләринин изаһы илә башланыр. Бу мәгсәдлә шакирдләрә изаһ едилмәлидир ки, 1905-ҹи илин пајызы вә гышын башланмасы — Русијада 1905-1907-ҹи илләр ингилабынын ән јүксәк зирвәси дөврүдүр. Үмумрусија Октјабр тә'тили һөкумәтин гүввәләрини ифлиҹ етди. 17 октјабр чар манифестини В. И. Ленин ингилабын бөјүк гәләбәси кими сәҹиjјәләндирди.

Ингилабын инкишафынын мүрәккәб шәраитиндән сөһбәт кедәркән шакирдләрә изаһ етмәк лазымдыр ки, бу дөврдә партија әдәбиjјатынын чох бөјүк тә'сир гүввәсиндән истифадә олунурду. Шакирдләр өјрәнирләр ки, 1905-ҹи илдә синфи мүбаризә өз апокејинә чатмышды. Тәҹрүбә көстәрир ки, шакирдләр синфи мүбаризәнин јүксәк нөгтәјә чатмасында әдәбиjјатын ролуну гијмәтләндирәркән, верилән суал вә тапшырыглары һәвәслә јеринә јетирирләр, ҹавабларынын мәзмунундан ајдын олур ки, әдәбиjјатын күтләви-сијаси ишдә гүдрәтли васитә олдуғуна тамамилә әминдирләр.

IX синиф тарих вә әдәбиjјат курсларындан шакирдләр билирләр ки, синфи мүбаризә — сијаси, игтисади, идеоложи мүбаризәдир. Тәрәггипәрвәр әдәбиjјат ингилаб дөврүндә идеоложи мүбаризәдә силаһа чевриләрәк бүтөвлүкдә легал ола билмәзди, чүнки зәһмәткешләр мүтләгиjјәт вә һөкумәт әлејһинә мүбаризә апарырдылар. Бүтүн нәшриjјат апараты исә һөкумәтин әлиндә иди. К. Марксын, Ф. Енкелсин, В. И. Ленинин, рус инги-

лабчы демократларынын әсәрләринин гејри-легал нәшрләри һагда шакирдләрә мә'лумат верилмәлидир. Ингилаб дөврүндә партија проблеми хүсусән кәскин сурәтдә дурур. Белә ки, легал мәтбуат һаггында данышаркән В. И. Ленин әдәбијјатдакы вәзијјәтин сосиал-психоложи тәһлилини верир; партија бахышларыны ифадә етмәк арзусунда олан адамларын мәчбури үстүөртүлү јазылары, ејни заманда бу бахышлара јетишмәјән адамларын фикир горхаглығы өз-өзлүјүндә онларын партијалы олмадығыны сүбут едирди.

Мәгаләнин әввәлиндә верилән бу характеристика маһијјәтчә ичтимаи хадимин јалныз сијаси дејил, һәмчинин әхлаги мөвгеләрини мүәјјәнләшдирир. Өз әсәрләриндә партија бахышларыны ифадә едән јазычы өлкәсинин зәһмәткешләринин азадлығы уғрунда чәсарәтли мүбариз олур. Шакирдләрин биликләринә әсасланараг, мүәллим 1905-чи ил пајызынын сосиал-сијаси шәраитинин тәһлилини вермәлидир. Бу заман мәгаләдә ачылан мәсәләләрин Ленин тәрәфиндән гојулушунун ганунаујғунлуғуну дәрк етмәлидирләр. Пролетариат өз мәнафејләрини дикәр синифләрин мәнафејиндән дәгиг ајырыр, ингилаби партија она чан атыр ки, пролетариат ичтимаи тәрәггинин авангарды олдуғуну баша дүшсүн, ингилаби идеолокија принсипләрини мәнимсәсин вә тәтбиг едә билсин.

«Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» мәгаләси 1905-чи илин 13 [26] нојабр ајында болшевикләрин илк легал «Новаја жизн» гәзетиндә дәрч олунмушдур: бу гәзет чәмиси бир ај бир һәфтә чап олунду. Тиражы 80 мин нүсхә иди. О дөвр үчүн бу чох бөјүк тираж иди.

Гәзетин редаксија коллекијасында партијанын ән јахшы әдәби гүввәләри — В. В Воровски, М. С. Олмински, А. В. Луначарски, В. Д. Бонч-Брујевич, А. М. Горки дахил иди.

Мүәллим В. И. Ленин тәрәфиндән әдәбијјат вә инчәсәнәтин партијалылығы проблеминин изаһына башламалыдыр. Бу мүрәккәб материалын изаһында шакирдләрин ССРИ тарихи курсуна даир биликләринә әсасланараг 1900-чү илләрин әввәлиндә сосиализмин фәһлә һәрәкаты илә бирләшмәси просесинин башланмасыны гејд етмәк лазымдыр. О дөврдә пролетариатын идеолокијасы вә онун сосиалист шүуру формалашыр. Фәһләләрин јени интеллектуал вә естетик тәләбләри мејдана чыхыр, елми вә бәдии әдәбијјата марағы артыр, өз јарадычы имканларынын ашкар едилмәсинә тәләбатлары инкишаф едир. Бүтүн бунларын һамысы бирдән-бирә мејдана кәлмир, синфи мүбаризәнин кедишиндә јараныр вә тәдричән пролетариатын даһа кениш тәбәгәләринин шүуруна һаким олур. Нечә ки, бу һагда В. И. Ленин јазырды: «биздә партија инди күтләви олмушдур».

Агыр ишкәнчәли ишдә тагәтдән дүшмүш фәһләләрин бәдии әдәбијјат вә инчәсәнәт саһәсиндә шаһ әсәрләрә еһтијач вардымы? Бу мә'нада В. И. Ленин «Пролетар мәдәнијјәти һагда» ирәли сүрдүјү лајиһәдә класик ирсә һәссаслыгла јанашылмасы проблеминә диггәт јетирмишдир.

1900-чү илләрин әввәлләриндә дөври мәтбуатда белә материаллар чыхырды ки, куја фәһлә синфинә мәдәни тәләбләр јаддыр. Она нә кино, нә китаб, нә театр, нә инчәсәнәт лазымдыр. В. И. Ленин көркәмли ингилабчы-фәһлә И. В. Бабушкинә мәгалә сифариш верди вә хаһиш етди ки, бүтүн бу «чәфәнкијјаты» тәкзиб етсин. 1901-чи ил «Искра»ја әлавә, октјабр [№9] И. В. Бабушкинин «Иваново-Вознесенски фәһләләринин мүдафиәсинә» мәгаләси чап едилди. Мәгалә «Фәһләләрдән чыхмыш фәһлә» имзасы илә имзаланмышдыр. Мүәллиф фактларла изаһ едирди ки, фәһләләр «әсл» әдәбијјата чан атырлар. Мәтбуат сәһифәләриндә чыхыш едән, дикәр искрачылар, һәмчинин гејд едирдиләр ки, фәһләләр јалныз «хүсуси халг әдәбијјатына» дејил, ејни заманда Некрасовун, Толстојун, Туркеневин, Гоголун, Короленконун әсәрләринә дә чан атырлар. Фәһләләрин мә'нәви тәләбатыны өдәмәкдә, онларын мәдәни инкишафында «Искра» бөјүк рол ојнамышдыр. В. И. Ленинин бу мәсәләјә мараг көстәрмәси сүбут едир ки, о, «Искра» үчүн ше'р сечилмәсиндә иштирак едирди. Мәгаләнин тарихи шәраитлә әлагәләндирилмәсиндән данышаркән мүәллим рус әдәбијјатынын ән јахшы, габагчыл ән'әнәләринин варислији һагда фикри хүсусилә гејд етмәлидир. Шакирдләр билмәлидирләр ки, әдәбијјат вә инчәсәнәтин партијалылығы, синфилији, хәлгилији, философ, алим, әдәбијјатчы вә рәссамларын кабинет әмәјинин нәтичәси дејилдир. Онлар синфи дөјүшләрин инкишафы вә кәскинләшмәси нәтичәсиндә јаранмышлар. Мәктәблиләрә әдәбијјатын рус азадлыг һәрәкаты илә бағлы олмасы һагда фикри хатырладылмалыдыр. [«Кертсенин хатирәсинә», «Русијада фәһлә мәтбуатынын кечмишиндән»] вә с.

Дәрсин кедишиндә шакирдләр белә бир елми нәтичәјә кәлмәлидирләр ки, инчәсәнәтин партијалылығы, синфи характери — тарихән ганунаујғун һалдыр, инчәсәнәт сосиал инкишафын нәтичәсидир. Мүәллим гејд етмәлидир ки, В. И. Ленин илк дәфә олараг фәһлә синфинин бөјүк мәдәни вәзифәси, әдәби ишин јери, партија тәшкилаты системиндә мәтбуатын партијалылығы һагда мәсәләләрә өз фикрини билдирмишдир. Шакирдләр тәрәфиндән 1905-чи ил ингилабынын хүсусијјәтләринин, партијалылыг принсипинин тарихи вә сосиал шәртләнмәсинин баша дүшүлмәси үчүн В. И. Ленинин «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» мәгаләсинин јазылмасы сәбәбләри шәрһ едилмәлидир. Бу мәгсәдлә шакирдләр өјрәнмәлидирләр ки, синфи гүввәләрин сәрт шәкилдә гүтбләшмәси, 17 октјабр 1905-чи ил чар манифестинин верилмәси Русијада буржуа партијаларынын јаранмасына кәтириб чыхарды, онлардан ән нүфузлусу кадетләр вә октјабристләр иди. Бүтүн бу партијалар легал фәалијјәт көстәрир, онлар өз әдәбијјатларыны чап етдирмәклә халг күтләләринә тә'сирләрини даһа да артырырдылар. Елә бунун нәтичәсиндә дә инчәсәнәтә елә адамлар кәлиб чыхдылар ки, онлар пролетариатдан узаг идиләр. Мәһз белә адамлара пролетар партијасынын көмәји лазым иди. Һәмин дөврдә илк дәфә олараг фәһлә синфи һаггында вә синфин адындан данышан јазычыларын бирләшмәси башлајырды. Она көрә дә јени тарихи шәраитдә бәдии әдәбијјат јарадан, сосиал тәрәггинин мүәјјәнләшдирилмәсиндә фәһлә синфинин апарычы ролуну гәбул едән јазычылар үчүн идеоложи вә естетик платформанын ишләниб һазырланмасы еһтијачы мејдана чыхды. В. И. Ленин өз мәгаләсиндә заман, сијасәт вә инчәсәнәтин кәскин сурәтдә гојдуглары суаллара чаваб вермишдир.

Мәгалә үзәриндә ишин мүһүм чәһәтләриндән бири дә сијаси анлајышлар үзәриндә ишин сәмәрәли тәшкилидир. Белә анлајышлара «партија», «партијалылыг», «азадлыг», «идеоложи мүбаризә», «пролетар мәдәнијјәти», «сосиализм реализми» вә с. мисал ола биләр. Мәһз буна көрә дә әдәбијјатын тәдрисиндә ил әрзиндә бир нечә дәфә һәмин мәгаләнин мәзмунуна мүрачиәт едилмәси зәруридир. Белә ки, мәгалә үзәриндә ишин икинчи мәрһәләсиндә «әдәбијјат вә инчәсәнәтин партијалылығы», «сәнәткарын партија мөвгеји» мәсәләләри өјрәнилмәлидир. Мүәллим әдәбијјатын партијалылығы мәсәләсини изаһ едәркән шакирдләрә баша салмалыдыр ки, бу анлајыш бәдии сөзүн күчү илә, коммунист идеаллары уғрунда апарылан аловлу, мәгсәдјөнлү мүбаризәдир. Јазычыларын өзләринин бүтүн гүдрәти, габилијјәтләри вә мә'нәвијјатлары илә гошулдуглары мүбаризә илә мүәјјән едилир. Сәнәткарын партијалылығы анлајышынын ашағыдакы гајдада изаһ едилмәси фајдалыдыр: партијалы олмаг — ән ингилаби, ән мүтәрәгги синфи ачыг вә бирбаша мүдафиә етмәк, фәһлә синфинин идеолокијасыны баша дүшмәк вә гәбул етмәк, сосиализм идејаларына тәрәфдар чыхмаг халга мәрһәмәтли вә мәһәббәтли мүнасибәт бәсләмәк, бүтүн фәалијјәти илә ингилабын гәләбәсинә көмәк етмәк демәкдир. Сәнәткарын вә әдәбијјатын партијалылығы мәсәләләрини әһатә едән һәр ики тә'рифи мүәллимин шакирдләрин дәфтәрләринә јаздырмасыны мәгсәдәујғун һесаб едирик. «Партијалылыг вә бәдии јарадычылыг азадлығы» анлајышы үзәриндә ишдән әввәл шакирдләрә ашағыдакы мәсәләләрлә бағлы мә'лумат вермәк лазымдыр.

— Әдәбијјатын партијалылығы мәсәләсинин һәллиндә В. И. Ленинин новаторлуғу нәдәдир? О, партијалылыг принсипи илә нечә узлашыр?

— Нә үчүн әдәбијјат вә инчәсәнәтдә буржуа-анархист фәрдијјәтчилијини сосиал шәр сајмаг олар?

— Пролетариатла бағлы олан әдәбијјаты нә үчүн биз һәгигәтән азад әдәбијјат адландырырыг?

Бу суаллар әтрафындакы мә'луматдан сонра шакирдләр ашағыдакы гәнаәтә кәлирләр: Буржуа чәмијјәти вә онун идеолокијасындан азад олмаг, сосиализмин идеалларыны тәблиғ етмәк.

Мүәллимин көмәји илә ушаглар мә-

нимсәмәлидирләр ки, әкәр јазычы өз јарадычылығыны партијанын идеаллары илә бағлајырса, бу идејалара тәрәфдар чыхырса, онда һәр шејдән әввәл өз марксист-ленинчи идеоложијасы илә күчлү олан партија јазычыны, сәнәткары бу тә'лимин руһунда тәрбијә едир. Сөһбәт јазычынын әгидәлилијиндән, дүнјакөрүшүндән вә тәрбијәсиндән кедир. Бу вә ја дикәр јазычы јарадычылығынын гијмәтләндирилмәсиндә онун сијаси, әхлаги, естетик ме'јарлары ајрылмаз ваһидликлә чыхыш едир. Өз дахили инамы илә өзүнү партија илә бағлајан јазычы әсәрләриндә партијанын, халгын мәнафејини әкс етдирир.

Дәрсин кедишиндә мүәллим јахшы олар ки, шакирдләрин диггәтини фәлсәфи категорија олан зәрурәтин маһијјәтинә чәлб етсин. Зәрурилик, ганунаујғунлут тәбиәтдә вә чәмијјәтдә биринчи, инсанын ирадә вә шүуру исә икинчидир. Инсан нә гәдәр ки, зәрурәти дәрк етмир, онун һөкмү алтындадыр. Дәрк етдикдә исә өз фәалијјәтиндә шүурлу сурәтдә истифадә едир. Ф. Енкелсин сөзләри илә десәк, ирадә азадлығы иши биләрәкдән гәрара кәлмәкдән башга бир шеј дејилдир. Азадлыг тарихи просесин мәгсәдидир, һәм чәмијјәтин, һәм дә ајрыча тәрәггисинин ме'јарларындан бирдир. Сосиал вә фәрдин ваһидлији һәртәрәфлилијә, бүтөвлүјә, аһәнкдарлыға наил олмаг үчүн васитәдир. Азадлыг һәмишә чәмијјәтин тәрәггипәрвәр, али мәгсәдләри илә бағлыдр.

Мүәллим азадлыг һаггында материалист фикрин изаһы заманы гејд етмәлидир ки, һәгиги азадлыг дүнјаны сосиалистчәсинә јенидәнгурмадан, бәшәр чәмијјәтинин инкишафында мүтәрәгги башланғычын дашыјычысы кими фәһлә синфинин мәнафеји уғрунда мүбаризәдән ајрылмаздыр. Тәһкимчилик сензурасындан гуртармаг — бу һәлә һәгиги азадлыг дејилдир. Ишбазлыг, әдәбијјата алверчи кими јанашмалар бош барсыз анархизм — бунларын һамысы һәгиги азадлыг дејилдир, бунлар азадлығын елементләридир. Буржуа аләминин боғучу, антиестетик мүһити бир чох һәгиги сәнәткарларын ахырына чыхды.

Дәрсин кедиши просесиндә шакирдләр һисс едирләр ки, В. И. Ленинин һәмин мәгаләдә гојдуғу мәсәләләр фәлсәфи-естетик вә сијаси-идеоложи мәсәләләрдир. Марағлы бир чәһәтә хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр. В. И. Ленин әдәбијјата өз бахышларыны кәнардан јох, санки әдәби просесин дахилиндән билдирмишдир. Мәһз бу мәсәлә мәгаләнин әдәби-тәнгиди чәһәтидир. Бу бахышлар марксист-ленинчи дүнјакөрүшдән, әсаслы һәјат просесләринин тәһлилиндән доған бахышлардыр.

Мәгаләнин өјрәнилмәсиндән сонра ев тапшырығы кими шакирдләрә һәмин әсәрин конспектинин һазырланмасы тапшырыла биләр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, В. И. Ленинин «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» мәгаләси үзрә иш тәчрүбәси чох чәһәтлидир. Һәмин ишин тәсвир едилмиш үсул вә методлары илә јанашы, мүәллимләр ашағыдакы мәзмунда иш үсулуна да мүрачиәт едә биләрләр. 1] Мәгаләнин јазылмасы вахты һаггында мүәллимин гыса мә'луматыны динләмәк; 2] «синфилик», «хәлгилик» анлајышларынын ачылмасы; 3] габагчадан јазы тахтасында јазылмыш план үзрә мәгаләнин шәрһли охунушуну тәшкил етмәк; 4] дәрсдә әдәбијјатын партијалылығы принсипинин изаһы; 5] евдә мәгаләнин мәзмунундан истифадә етмәклә верилмиш мүстәгил иши јеринә јетирмәк; 6] В. И. Ленинин мәгаләсинин мүддәаларынын актуаллығыны, һәјатилијини сүбута јетирмәк вә с.

Нәтичә олараг дејә биләрик ки, үмумтәһсил мәктәбләриндә совет әдәбијјаты курсунун тәдрисиндә сијаси анлајышларла ишин сәмәрәли тәшкилиндән, еләчә дә нәзәри әсасландырмалардан, В. И. Ленинин әсәрләриндән истифадә едилмәси шакирдләрдә әдәбијјатын халгын әсл мә'нәви сәрвәти олмасы фикрини даһа да дүрүстләшдирир. Тә'лимин белә тәшкили онунчуларын сијаси мәдәнијјәтини јүксәлдир. Белә билик вә әгидә шакирдләрин өмүр јолдашы олур. Одур ки, милјонларла мүхтәлиф милләт вә халглары өз архасынча апаран әдәбијјатын тәрбијәедичи имканларындан максимум истифадә едилмәлидир.

Тә'лим кејфијјәтинин јүксәлдилмәсиндә фәнн кабинетинин дидактик имканларындан сәмәрәли истифадә

Вагиф ГУРБАНОВ
педагожи елмләр намизәди,

Мәмләкәт ИСМАЈЫЛОВА
Кәнчә шәһәр 5 нөмрәли мәктәбин мүәллими,
Крупскаја мүкафаты лауреаты

Узун илләрин мәктәб тәчрүбәси дә, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләринин ејни мүәллим тәрәфиндән апарылмасы да, һабелә бунунла әлагәдар дәрс чәдвәлинин тәртибиндә чәтинлијин олмасы, һәмчинин Азәрбајчан дили фәннинин әдәбијјатла әлагәси дә белә бир нәтичәјә кәлмәјә әсас верир ки, орта мәктәбдә дил вә әдәбијјат кабинетләрини ајры-ајрылыгда дејил, бир јердә тәшкил етмәк даһа мәгсәдәујғундур. Белә олдугда мүәллим һәмин кабинетдән һәр ики фәнни тәдрис едәркән там сәмәрәли истифадә едә биләр.

Бәс Азәрбајчан дили вә әдәбијјат кабинетини нечә тәртиб етмәк лазымдыр ки, о, тә'лимин кејфијјәтинин јүксәлдилмәси үчүн мөһкәм зәмин јаратсын?

Һәр шејдән әввәл, кабинет мүәллимләр үчүн, бир нөв, микро-методик мәркәздир. Онлар нөвбәти дәрсләрә бурада һазырлашыр, көрәчәји дикәр ишләри планлашдырырлар. Әслиндә мүәллимләрин фәнн методбирләшмә јығынчаглары, дәрнәк мәшғәләләри фәнн олимпиадалары, факултатив мәшғәләләр, ејни заманда имтаһанлар да вә с. мәһз белә кабинетләрдә кечирилир.

Кабинет һансы принсипләр үзрә тәртиб олунмалыдыр? Суалына тәчрүбәли мүәллимләрин чаваблары мүхтәлифдир. Бизим фикримизчә, бир принсип беләдир ки, дил вә әдәбијјат кабинети бир күн, бир ај, бир рүб вә ја бир ил үчүн тәртиб олунмамалыдыр. Әјани васитәни тез-тез чыхарыб тахмаг, санчмаг, асмаг үсулу илә шакирдләрин көзләри гаршысында тутмаг лазым дејил. Ахы бу чүр олса, кабинетин өјрәдичилик имканларындан максимум истифадә едилмәз. Әлбәттә, кабинетин материаллары өз көзәллији, бахымлығы, бир сөзлә естетик көрүнүшү илә дә чәлбедичи, чәзбедичи олмалыдыр.

Икинчи бир принсип декорасија, сәрки ачмамаг принсипидир. Елә етмәк лазымдыр ки, шакирдин диггәти тә'лим материалыны дәрк етдирмәк мәгсәди күдән әјани вәсаит үзәриндә чәмләшсин. Бәс онда нечә етмәли ки, тәләбләр арасында зиддијјәт мејдана чыхмамасынын да гаршысы алынсын? Бизә көрә [тәчрүбәдән бу фикрә кәлмишик] кабинетин даими «експонаты» да олмалы, мүвәггәти «експонаты» да. Бах бу чәһәти дәрк едән мүәллим тәләбәләрин зиддијјәтиндән горхуб тәәччүбләнмир. Чари вәсаитдән истифадә методикасы барәдә дүшүнмәјә чалышыр. Мәсәлән, јахшы олар ки, кабинетдә «Бу күн нә өјрәнирик» кушәси тәшкил едилсин вә һәр дәрсә аид мүәллимин әввәлчәдән һазырладығы материаллар орада топлансын. Һәмин материалларын нүмајишкаранә јердә сахланылмасы мәгсәдәујғун дејил, онлардан лазым олан вахт истифадә едилмәси нәзәрдә тутулур. Бурада Азәрбајчан дилиндән тәхминән, ашағыдакы кими материаллары дахил етмәк олар:

1. Азәрбајчан дилчиләринин портретләри.
2. Дилчилијә даир китаблар.
3. Нитг мәдәнијјәтинә даир әсәрләр.
4. Ифадәли охуја даир лент јазысы нүмунәләри.
5. Нитг инкишафына даир шәкилләр, дикәр тәсвири сәнәт нүмунәләри.
6. Тә'лимин мәзмуну сыхлашдырылмыш блок-схемләрдән ибарәт албомлар.
7. Албом-буклетләр.
8. Русча-азәрбајчанча лүғәт.
9. Орфографија, орфоепија, грамма-

тика лүғәти.

10. Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти.

11. Азәрбајҹан дилинин орфоепија сөзлүјү.

12. Изаһлы дилчилик лүғәти.

13. Азәрбајҹан әдәби дилиндә ишләнән әрәб вә фарс сөзләринин гыса лүғәти.

14. Авропа мәншәли сөзләрин лүғәти.

Кабинетин «Әдәбијјатдан нә өјрәнирик?» кушәсиндә ашағыдакы әјани вәсаитләрин олмасы зәруридир:

1. Шаир вә јазычыларын, о ҹүмләдән тәнгидчи алимләрин портретләри.

2. Шаир вә јазычыларын һәјат вә јарадычылығыны әһатә едән стендләр.

3. Валчалдыран, вал јазылары.

4. Бәдии әсәрләрдән ибарәт китабхана кушәси.

5. Азәрбајҹан Дөвләт енсиклопедијасы китаблары.

Билдијимиз кими, дил-әдәбијјат тә'лими мәктәблиләрин әмәјә, мүәјјән пешәјә олан марағыны артырмағ, мә'нәви аләмини зәнкинләшдирмәк кими чох мүһүм вәзифәләр ирәли сүрүр. Шакирдләри инсана, торпаға әмәјә мәһәббәт руһунда тәрбијә етмәк үчүн бу анлајышлара һәср олунмуш албомлар дүзәлтмәк, өјрәдичи вә јохлама јазылар заманы онлардан истифадә етмәк дә чох әһәмијјәтлидир. Јазычы вә шаирләрин јубилејләри илә әлагәдар һазырланмыш стенд-албомлардан јери кәлдикҹә истифадә етмәк шакирдләрин үмумијјәтлә рабитәли нитг вәрдишләринин инкишафына көмәк едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мәктәбдә әдәби-бәдии ахшамларла әлагәдар декоратив материаллар да дил-әдәбијјат кабинетиндә сахланылмалы, лазым кәлдикдә онлардан тәсвири характерли иншалар үчүн дә әјани вәсаит кими истифадә олунмалыдыр.

Мәктәбдә зәнкин дил-әдәбијјат кабинетини белә вәсаит зәнкинләшдирдији кими, материаллар да синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрин јүксәк сәвијјәдә кечмәсинә зәмин јарадыр, тә'лим кејфијјәтинин јүксәлдилмәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр. Бундан әлавә:

1] Тә'лим материалларынын даһа шүурлу мәнимсәнилмәсинә көмәк едир;

2] Өјрәнилмиш материалларын мүнтәзәм тәкрары вә шакирдләрин онларын үзәриндә мүстәгил ишләмәләри үчүн васитәјә чеврилир;

3] Мүәјјән ҹәдвәл үзрә зәиф шакирдләрлә әлавә мәшғәләләр апармаға көмәк едир;

4] Дил-әдәбијјат мүәллимләринин методик мүшавирәләри, синифдән вә мәктәбдәнкәнар ишләринин дә бурада апарылмасына имкан верир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдрисинин гаршысында дуран әсас вәзифә шакирдләрдә әдәби дилин нормалары әсасында дүзкүн данышмаг вә јазмаг вәрдишләрини ашыламагдыр.

Фәнн кабинетинин зәнкинләшдирилмәси вә мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә тәшкил едилмәси мүәллимдән бөјүк тәшәббүскарлыг тәләб едир. Әкәр мүәллим дәрсин даһа мараглы кечмәсинә шәраит јарадылмасы үчүн фәалијјәт көстәрмирсә, тәдрис просеси нә гәдәр дүзкүн планлашдырылмыш олса да, истәнилән нәтиҹәни вермәјәҹәк.

Мүәллим кабинетдә олан материалларын мәгсәдәујғун јердә јерләшдирилмәсинә диггәт јетирмәлидир. Бу, һәм бәдии-естетик ҹәһәтдән, һәм дә тә'лим материалларындан системли шәкилдә истифадә етмәк бахымындан зәруридир.

Кабинетдә Азәрбајҹан дилинә аид схемләри, диаграм вә ҹәдвәлләри пәракәндә һалда дејил, ајры-ајры бөһс вә мөвзулар [фонетика, лексика, морфолокија, синтаксис вә с.] үзрә групплашдырмаг, онлары мүәјјән едилмиш шкафларда вә кушәләрдә топламаг даһа әлверишлидир. Бурада дәрсә лазым олан вәсаит тапмаг вә һазырламаг асан олур.

«Азәрбајҹан дили кабинети»ндә ашағыдакы материалларын топланмасы ваҹибдир:

1. Көркәмли шәхсијјәтләрин дил һаггында сөјләдији фикирләр.

2. Дилин шө'бәләринә аид мүхтәлиф стендләр.

3. Азәрбајҹан дили фәнинин тәдриси илә баглы олан методик вәсаитләр [програм материалларынын планлашдырылмасы, гијмәт нормалары, имла, ифадә мәҹмуәләри, әмәли јазы нүмунәләри, јазы ишләринин новләри, дилин тәдриси илә баглы методик вәсаитләр, тәдрис мәҹмуәләри, дил илә әлагәдар олан журнал вә гәзетләр вә с.].

4. Бүтүн синифләр үзрә програма дахил едилмиш мөвзулара аид схемләр.

5. Пајлама материаллары [карточкалар].

6. Шакирдләрин нитг инкишафы үзрә лент јазылары.

Республикамызын бир сыра мәктәбләриндә, о ҹүмләдән Нахчыван шәһәр 5 нөмрәли вә Илич рајон Кешдаз кәнд орта мәктәби, Кәнҹә шәһәр 5 нөмрәли вә с. мәктәбләрдә мүасир тәләбләрә ҹаваб верә билән дил кабинети тәшкил едилмишдир. Кабинет тә'лимин мүасир техники васитәләри илә там тәчһиз едилмишдир. Кәнҹә шәһәр 5 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијјат кабинети һазырда Кәнҹә вә Кәпәз рајонунун дил-әдәбијјат мүәллимләри үчүн әсл методик мәркәздир. Бурадакы вәсаитләр дил-әдәбијјата даир програмларын, тә'лимати мәктубларын гызғын мүзакирә објектләринә, фикир мүбадиләси мөвзуларына чеврилир.

Һәмин мәктәбләрдә тә'лим кејфијјәтинин јүксәлдилмәси үчүн дил дәрсләриндә ТТВ-дән — кодоскоп вә лингафон гурғусундан истифадә едилир. Лакин демәк олмаз ки, кабинетләрдә әлагәдар һәр шеј өз гајдасындадыр, там нүмунәвидир. Һәлә бу саһәдә мүәјјән чатышмазлыглар вә нөгсанлар вар. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мүасир тәләбләрә ҹаваб верән кабинет тәшкил етмәк үчүн ону һәр күн, һәр ај, һәр ил тәкмилләшдирмәк вә зәнкинләшдирмәк лазымдыр.

Адларыны чәкдијимиз мәктәбләрин дил-әдәбијјат кабинетләриндән истифадә илә баглы диггәти ҹәлб едән ән биринҹи вә мүһүм методик ҹәһәти одур ки, һәмин кабинетләрдә ишләјән мүәллимләр әјани вәсаитләрдән фәндахили әлагә васитәси кими истифадә едирләр.

Азәрбајҹан дили дәрсләриндә сөз бирләшмәләри илә әлагәдар әјани вәсаитдән табели мүрәккәб ҹүмләнин тәдриси заманы, һәмчинин үзвләрә даир вәсаитләрдән табесиз мүрәккәб ҹүмләләрин тәдриси заманы, садә ҹүмләнин үзвләринә даир вәсаитләрдән будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләләрин тәдриси заманы вә с. истифадә олунур. Бундан әлавә, Азәрбајҹан дилиндән әјани дидактик васитәләрлә ил бөју кечилмишләр тәкрар олунур, үмумиләшдирилир вә системә салыныр. Әдәбијјатдан биринҹи консентрдә өјрәдилән материаллара даир әјани вәсаитләрдән икинҹи консентрдә дә истифадә олунур. Хүсусилә Н. Кәнҹәви, М. Ә. Сабир, С. Вурғун јарадычылығынын тәдриси просесиндә әјани материаллар көмәк едир. Үмумијјәтлә, дил-әдәбијјат кабинетинин бүтүн материалларындан фәнләрарасы әлагә васитәси кими дә истифадә олунур.

Сон вахтлар нәдәнсә Азәрбајҹан дилинә аид әјани вәсаитләрин һазырланмасы унудулмушдур. Бизим өзүмүзүн һазырладығымыз вәсаитләр исә истәнилән сәвијјәдә алынмыр. Арзу едәрдик ки, Азәрбајҹан дили вә әдәбијјата аид мүхтәлиф мәзмунда, ваһид форматда әјани вәсаитләр вә дидактик материаллар һазырланмасы ишинә диггәт артырылсын. Мүәллим, шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшмәсинә чалышмалыдыр. Бунун үчүн кабинетин китабхана кушәсиндә мүхтәлиф лүғәтләрин олмасы ваҹибдир. Ону да гејд едим ки, белә лүғәтләрдән бир чох, ән азы 30—35 нүсхә топламаг лазымдыр ки, ејни вахтда шакирдләрин һамысы онлардан истифадә едә билсинләр. Азәрбајҹан дили кабинетиндә дилимизин орфографија лүғәти, мәктәблинин орфографија лүғәти, дилимизин изаһлы лүғәти вә с. олмалыдыр.

Шакирдләрин идрак фәалијјәтинин инкишаф етдирилмәсиндә нитг инкишафы мәшғәләләринин, еләҹә дә әдәби тәләффүз вә интонасија нормаларынын ашыланмасында мүхтәлиф техники васитәләр вә дидактик материаллардан истифадә етмәк билик кејфијјәтини јүксәлдир, өјрәнилмиш мөвзуларын шүурлу сурәтдә јадда сахланылмасына көмәк едир, вахта гәнаәт етмәјә имкан јарадыр. Хүсусилә, јазы ишләринин [имла вә ифадә] техники васитәләрин магнитофон, кодоскоп вә лингафон гурғусунун көмәји илә апарылмасы һәм тә'лим просесинин интенсивләшдирилмәсинә, һәм дә сөзләрин јазылышы илә тәләффүзү гајдасынын өјрәнилмәсинә көмәк едир, тә'лимә марағы артырыр. Бу бахымдан кабинет јухарыда адлары чәкилән ТТВ илә тәчһиз олунмалыдыр.

Епик әсәрләрин тәдрисиндә естетик зөвг тәрбијәсинин ашыланмасы

Шәкәрханым ӨМӘРОВА

В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

Естетик тәрбијәнин ашыланмасы мәсәләләриндән данышмаздан габаг нәзәрә алмаг лазымдыр ки, естетика — естетик һисс, естетик дујум, естетик гаврама, естетик һәзз, естетик бахыш, естетик көрүм, естетик анализ, естетик һиссетмә вә с. бу кими анлајышларын васитәсилә формалашма просесидир.

Ичтимаи елмләр сырасында естетика керчәклији бәдии чәһәтдән дәрк етмәјин вә дәјишмәјин үмуми ганунаујғунлугларыны өјрәнән бир елмдирсә, әдәбијјат инсан фәалијјәтинин, онун естетик идракынын мүхтәлиф чәһәтләрини өјрәнир. Чернышевскинин тә'бирилә десәк, естетика көзәл һәјат, ону дәрк едиб дујмаг габилијјәти, гаврама бачарығыдыр; мүһит исә инсанын естетик дујумуну тәрбијә едир...

Јенидәнгурма адлы сосиал-ичтимаи платформа мәктәбин вә мүәллимләрин гаршысында шакирдләрин естетик дујумларыны јүксәк сәвијјәдә инкишаф етдирмәк вәзифәсини гаршыја гојур.

V—VIII синифләрдә епик әсәрләрин өјрәнилмәси просесиндә шакирдләрин естетик тәрбијәсинин инкишафына хүсуси фикир верилмәлидир.

Үмумијјәтлә, шакирдләрә «Әдәбијјат» програмы үзрә бу синифләрдә 50-јә јахын епик әсәр өјрәдилир. Башга жанрлара нисбәтән бу синифләрдә, демәк олар ки, епик әсәрләрә даһа кениш јер верилир вә бу әсәрләр васитәсилә шакирдләрин естетик тәрбијәсини формалашдырмаг олар. Бу бахымдан, јә'ни шакирдләрин естетик дујумларынын инкишаф етдирилмәсиндә илк нөвбәдә епик әсәрин ифадәли охусуна хүсуси фикир верилмәлидир. Епик әсәрләрин ифадәли охусу әсәрин мәзмун вә идејасыны даһа дәриндән гаврамаг үчүн башланғычдыр. Мәһз буна көрә дә епик әсәрләрин нүмунәви көзәл охунмасы, бәдии тәсвир васитәләрини, јазычынын сәнәткарлығыны шакирдләрә дүзкүн чатдырмаг чох вачиб шәртләрдәндир. Ашағы синифләрдә, шакирдләрә дүзкүн оху гајдаларыны өјрәтмәк мәгсәдилә епик әсәрләрдән сечилән мүвафиг һиссәләрин мүәллимләр тәрәфиндән ифадәли охусу да мәсләһәтдир. Бу заман мүәллим ичтимаи һәјатын јазычыда ојатдығы тәәссүраты — образын кечирдији дахили һәјәчанлары: шадлыг, гәмкинлик, мәрдлик, мүбаризлик вә с. әхлаги кејфијјәтләри ашкара чыхаран һиссләри, јеринә көрә елә ифадә етмәлидир ки, шакирдләр өзләрини һәмин образын јанында вә һадисәләрин ичәрисиндә һисс етсинләр. Мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләрин һиссләринә тә'сир етсин. Мүәллим оху заманы сурәт сечмәкдә әсәрин мәзмунуну нәзәрә алмалы вә образлы охумалыдыр.

Ифадәли оху просесиндә мүәллим чалышмалыдыр ки, чүмләләр дахилиндәки сөзләр арасындакы аһәнк бирлији вә мәнтиги вәһдәт позулмасын. Чүнки дилимизин тәләффүз, орфографија, орфоепија гајдаларына шакирдләрин јијәләнмәси әсас шәртдир. Тәләффүз гајдалары, хүсусән мәнтиги вурғу чүмләдәки мәгсәди анлатмаг, фасиләнин, авазын јерли-јериндә ишләдилмәси исә фикри ајдын баша дүшмәјә көмәк едир. Бу мәгсәдлә ашағы синифләрдә нүмунәви оху гајдаларынын өјрәдилмәсинә, епик әсәрләрин дүзкүн охунмасына шакирдләри алышдырмаг, буну онларда вәрдишә чевирмәк лазымдыр. Шакирдләрин епик әсәрләри охујаркән аваза, тәләффүз гајдаларына, интонасијаја, мәнтиги вурғуја диггәт јетирмәләринә нәзарәт етмәлидир. Мүәллим ил боју өјрәнилән, шакирдләр тәрәфиндән мүталиә едилән әсәрләрдә бәдии тәсвир васитәләрини јазычынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини онларын јаш, гаврама сәвијјәсинә ујғун шәкилдә өјрәтмәлидир. Бир сөзлә, ајры-ајры әсәрләрдә јазычынын истифадә етдији тәсвир васитәләрини вә с. шакирдләрә өјрәтмәлидир. Чалышмаг лазымдыр ки, һәлә кичик јашларындан шакирдләр бәдии әсәрдән зөвг алмағы бачарсынлар, көзәллији, бәдии әсәрин бу хүсусијјәтләрини шүурла баша дүшсүнләр, естетик чәһәтдән фајдалансынлар.

Мәсәлән, Ә. Һагвердијевин «Гоча тарзән» һекајәсиндән ашағыдакы һиссәни сечмәк мәсләһәтдир:

«... Көзәл бир чешмәнин кәнарында чаванлар әјләшиб, нөвбә илә охујуб чаланлара гулаг верирдиләр. Мешәнин тамам бүлбүлләри тар чаланларын сәсинә чәм олмушдулар. Тар чалындыгда онлар да ағыз-ағыза вериб охушурдулар. Бүлбүлләрин нәғмәләри, мешәнин вә чичәкләрин әтри, кечәнин сәринлији, булудсуз көјдә сәјаһәт едән ајын тамашасы чаланларын вә охујанларын һамысына нәш'ә верирди...» Бирдән чаланлардан бири галхыб деди:

«... Мәним бир тәклифим вар. Һамы үзүнү она тутду:

— Мән тәклиф едирәм ки, бураја топланан тарзәнләр нөвбә илә тәк-тәк тар чалсынлар. Һәр кәсин тарына бүлбүл кәлиб өзүнү тохундурса, мән она јүз манат бағышлајачағам вә онун адыны да бурада «тарзәнләр шаһы» гојачағам. Һамы чаванын тәклифини бәјәнди, тарзәнләрә бујурдулар ки, нөвбә илә тар чалсынлар. Һеч кәсин чалғысы бүлбүлү кәтирә билмәди. Ахыр, нөвбә мәнә кәлди, тары синәмә басыб «Раст»ы башладым. Бир дә көрдүләр ки, бир дәнә бүлбүл кәлиб мәним гаршымда битмиш ағачын будағында әјләшиб башлады чәһ-чәһ вурмаға. Дедим: «Ај залым гуш, өлсәм дә сәни өзүмә тәрәф чәкәчәјәм». Бир аз кечмишди ки, онда көрдүм, бүлбүл ағачдан сүр'әтлә ениб, өзүнү тара чырпыб, учуб кетди. О вахт Ширванда Маһмуд аға адында бир муғаматшүнас вар иди. Маһмуд аға бу һаләти көрдүкдә јериндән сычрајыб, кәлиб мәним алнымдан өпүб деди:

«Өлмә, јаша! «Будур, өлмәјиб јашајырам...»

Нүмунә вердијимиз парча, сөзсүз ки, шакирдләрин естетик зөвгләрини охшамаг үчүн чох мүвафигдир. Бә'зи мәктәбләрдә тәсвир едилән бу сәһнәнин тәсвирини верән «Гарабағда мө'чүзә», «Көзәллији бүлбүлләр дә дујурлар» — таблоларыны чәкдириб тәдрис заманы истифадә едирәм [һәмин сәһнә илә әлагәдар рәсмә һәвәскар шакирдләр арасында јарышлар да кечирмәк олар].

Естетик нүфузетмә әмсалы артыг олан әсәрләрдә бу чәһәтә хүсусилә диггәтлә јанашмаг лазымдыр ки, образлар, портретләр, тәсвир олунан сәһнәләр шакирдләрин көзләри гаршысындан өмрү боју чәкилмәсин. Бу мә'нада Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» әсәрини «естетика прожектору» адландыра биләрик. Әсәрин «Көз јашы романы» һиссәсини ашағыдакы кими планлашдырмаг мәсләһәтдир.

1. Баһарын шәһәрә кәлмәси.
2. Баһар Мәшәди Аббасын јанында.
3. Мәшәди Аббасын Баһара тапшырығы.
4. Баһарын башына кәлән фәлакәтләр.
5. Јетим, кимсәсиз ушағын фачиәси.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бу чүр епик әсәрләр үзрә иш апарыларкән шакирдләрә естетик зөвг ашыламаг үчүн образын портрети вә өзүнәмәхсус характерик мә'нәви аләми мүәллимә кениш материал верир.

1. Баһарын харичи вә дахили аләминин тәсвири.

«Баһар көһнә чарыгда, јалынгат, көдәк палтарда, гәссаб дүканынын гаршысында әсим-әсим әсирди, диши дишини кәсирди. Ушаг сојугдан көмкөј көјәрмишди. Әлләрини һовхурмагдан нәфәси јорулмушду.

Көһнә чарыгдан чыхан баш бармаглары чохдан кејимишди. Тојуг кими ајағынын бирини көтүрүб, о бирини гојурду. Башыны чевириб каһ сағa, каһ да сола бахырды. Һәр хышылты вә аддым сәсиндән көмәк истәјирди. Баһар онсуз да кичик вүчуду илә бүзүшүб јумаға дөнмүшдү. Баһар ахсаја-ахсаја ахтарыб әвәлик тапыр, ајағынын габарларына басырды. Баһарын дили-додағы тутулду... Дишләри бәрк-бәрк шаггылдады.»

Јахуд: «Баһар анасындан ајрылмыш бир үркәк гузу кими дивара гысылыб дурмушду, ағламаг истәјирди», «Баһар өзүнү мүдһиш бир бијабан тәнһалығында һисс едәндә јенә дә чағырмаг истәди:

— Ај ана!

— Ај ана! Аначан!»

Бундан башга, бу парчаларда тәсвир олунан Баһарын үрәкјандырычы, кимсәсизләрә мәхсус харичи көркәми, мараг, еһтијач үмид доғуран тәсәввүрләри, мөһкәм ирадәси онун мә'нәви зәнкинлијини дәриндән дујмаға имкан верир.

Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» повестинин башга фәсилләри үзрә дә шакирдләри мүвафиг план әсасында ишләтмәк олар. Мәсәлән, «Итә атарам, јада сатмарам!» проблеми үзрә.

Епик әсәрләрин мәзмунуну мәнимсәтмәк үчүн мүәллим мәтн үзрә рә'ј сорғусу тәшкил етмәк үсулундан истифадә едә биләр. Дәрсдә шакирдләрин фикри фәаллығыны тә'мин етмәк, онлары ахтарыш јолуна салмаг, сәнәткар зөвгү илә гаршылашдырмаг ишиндә рә'ј сорғусу кечирмәк мараглы иш нөвләриндән биридир.

Образлара көрә дә иш апарыланда шакирдләрин естетик зөвгүнә даһа чох тә'сир етмәк олур. Мәсәлән, Меһди Һүсејнин «Одлу гылынч» әсәри илә Азәрбајчан халгынын гәһрәманлыгла долу кечмиши һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәк, һекајәдә јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризәдә фәал иштирак едән, Вараз, Чаваһир Хатун, Чаваншир образларынын гәһрәманчасына иштиракыны өјрәтмәк лазымдыр. Әсәрдә јазычынын идејасыны баша салмаг мәгсәдилә сурәтләрә көрә мәзмун үзәриндә иш формасы шакирдләрин бәдии зөвгләринин формалашмасында бөјүк рол ојнајыр. Образлар үзәриндә иш формасы илә мәзмунунун мәнимсәдилмәси просесиндә шакирдләр образларын мә'нәви зәнкинлији илә бағлы олан бүтүн һадисәләрин бәдии чәһәтдән нечә верилдијини өјрәнә билирләр. Һекајәнин мәзмуну Вараз, Чаваһир Хатунла әлагәдар өјрәдилдикдән сонра һәр бир образын шакирдләрә көстәрдији бәдии тә'сир мүәјјән едилир. Чаванширлә Урмуз мүнасибәти, Варазын суалларына ағыллы чаваблары, дөјүш мәһарәти, гәләбә чәләнкини әлиндә тутараг, өз сөзүнә садиг галмасы онун мә'нәви кејфијјәтләриндәндир вә естетик тәрбијә васитәсидир.

Оғлунун сәркәрдә олмасы арзусуну билән атанын, Чаваһир Хатунун сәмими ана гәлбинин дөјүнтүсү, чәсарәт вә ағлы, сәбирли бахышлары, өјүд, нәсиһәт долу сөзләриндә онун вәтән торпағыны нә гәдәр әзиз тутмасы өз бәдии ифадәсини тапмышдыр. Образа дүзкүн јанашмаг, онун мә'нәви зәнкинлијини дујмаг лазымдыр.

Гәһрәманлыг сифәтләри дә естетик зөвг мәнбәләриндән биридир. Мүәллим мүбариз гәһрәманларын бу чәһәтләри васитәсилә епик әсәрләр үзәриндә иш апараркән шакирдләрдә етик бахышлары тәрбијә едә биләр. Мәсәлән, И. Гасымов, Һ. Сејидбәјлинин «Узаг саһилләрдә» повестинин әсас образы Совет Иттифагы Гәһрәманы М. Һүсејнзадәнин сурәтиндә чәсарәт, горхмазлыг, мәрһәмәт, сәмимијјәт, јолдашлыг һисси, дүшмәнә гаршы барышмаз кин, дөјүш бачарығы, чевик кәшфијјатчылыг һүнәри, мәтн ирадәси шакирдләрә нүмунәдир. Анжелика тутуланда Меһди бәрк сарсылыр, лакин дүшмәнин әлинә кечмәмәк үчүн «Сән һәр шејдән әввәл тапшырығын јеринә јетирилмәси гајғысына галмалысан!» сөзләрини хатырлајыр. «Дөјүшчү үчүн ән јүксәк бир һисс олан вәзифә һисси һәр шејә галиб кәлмәлидир!» — фикри ону сајыг салыр.

Әсәрин башга бир епизодик һиссәси дә Меһди сајыглығына көзәл нүмунәдир: «Чох сағ ол, Анжелика! Биз ешидирик! Ешидирсәнми, Васја! Бизи тәләсдирир! Биз кинотеатры партлатмалыјыг! Ешидирсәнми? Анжелика бизи чағырыр». Меһди, Васја, Анжелика, Ферреро, Лјубимов кими дөјүшчү партизанлар горху, әзијјәт, өлүм тәһлүкәси гаршысында мәтанәтлә дајаныр, дүшмәнин кинотеатр салонларыны, көрпүләрини, гонаг евләрини анбарларыны, јолларыны партладырлар. Әсәрдә тәсвир олунан белә мәһарәтли һәрәкәтләр шакирдләрин естетик һиссләринин тәрбијәсинә көмәк едир, онларда Вәтәнә мәһәббәт естетикасыны јарадыр.

Фразеоложи бирләшмәли чүмләләрин синтактик тәһлилиндә лингвистик експеримент пријомундан истифадә

Һава АБДУЛЛАЈЕВА,
Чимназ ӘЛИЈЕВА
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиләри

Фикрин ифадәсиндә әсас ағырлыг синтактик конструксијаларын үзәринә дүшдүјү үчүн Азәрбајчан дилиндән систематик курсда синтаксис үзрә апарылан практик ишләр чох мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Мә'лумдур ки, шакирдләрдән бир чохунун истәр шифаһи, истәрсә дә јазылы нитгләри синтактик конструксијалар бахымындан касыб олур. Бу исә дил-әдәбијјат мүәллимләрини дә, методистләри дә нараһат етмәјә билмәз. Апарылан арашдырмалар көстәрир ки, бунун башыча сәбәби тә'лим просесиндә синтаксислә әлагәдар практик ишләрин биртәрәфли апарылмасы илә бағлыдыр. Белә ки, синтаксисин тә'лиминдә һәр һансы синтактик конструксијанын истәр семантик-үслуби хүсусијјәтләри, истәрсә дә грамматик синонимикасы үзәриндә лазыми иш апарылмыр вә бунун да нәтичәсиндә шакирдләр ән садә мөвзу үзрә јығчам мәзмуну сөјләмәкдә вә ја јазылы шәкилдә ифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр; ифадәләр бир-бирини тәкрар едир, үслуби зәнкинлик вә мүхтәлифлик көзләнилмир, паралел конструксијалардан истифадә етмәк бачарығы чатышмыр вә с.

Әлбәттә, бүтүн бу кими нөгсанлары арадан галдырмагда синтактик тәһлилин имканлары чох кенишдир. Тәчрүбә көстәрир ки, синтактик тәһлил просесиндә јалныз мүәјјән сөзләрин вә сөз бирләшмәләринин верилмиш чүмләдә һансы үзв олдуғуну мүәјјәнләшдирмәклә практик чәһәтдән һеч нәјә наил олмаг мүмкүн дејил. Нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, синтактик тәһлил шакирдләрдә анализ вә синтез үзрә бачарыглары формалашдырмагла вә онларын мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәклә јанашы, онларда мүхтәлиф нитг ситуасијалары вә јазы просесиндә лазыми конструксија гура билмәк вә онлардан истифадә едә билмәк бачарығы ашыламалыдыр. Бу исә анчаг конкрет дил фактлары үзәриндә системли вә ардычыл иш просесиндә реаллаша биләр. Белә һалда һәмин дил факты-конкрет олараг чүмлә вә ја һәр һансы бирләшмә үчүн характерик олан конкрет дил фактына аид әлагә вә мүнасибәтләр, охшарлыг, ејнилик вә ја фәрг ашкара чыхарылыр; лазым кәлдикдә охшар конструксијаларла мүгајисәләр апарылыр, әлавәләр едилир вә ја чәтин көрүнән һәр һансы бир «һиссә» онун даһа мүнасиб вариантты илә әвәз едилир. Бүтүн бу вә бу кими ишләр шакирдләрдә тәһлил бачарыгларыны инкишаф етдирмәклә јанашы, онларын мәнтиги тәфәккүрүнүн инкишафында да мүһүм рол ојнајыр.

Синтактик тәһлил просесиндә шакирдләрин тез-тез гаршылашдыглары ән мараглы конструксијалардан бири фразеоложи бирләшмәләрдир.

Фразеоложи бирләшмәләр чох рәнкарәнк мә'на вә гурулуш хүсусијјәтләринә малик олдуғундан синтактик тәһлил заманы онларын сәрһәдләрини вә семантик јүкүнү дүзкүн мүәјјәнләшдирмәкдә гаршыја бир сыра чәтинликләр чыхыр. Белә ки, шакирдләр фразеоложи бирләшмәләри чүмләдә «көрә билмәдикдә» синтактик тәһлили дә дүзкүн апара билмирләр; бирләшмәнин тәркиб һиссәсини тәшкил едән ајры-ајры сөзләрә тәсадүфи суаллар вермәклә һәмин һиссәләри мүхтәлиф чүмлә үзвү һесаб едирләр.

Фразеоложи бирләшмәләрлә ифадә олунмуш чүмлә үзвләрини [јалныз баш үзвләри] шакирдләрин мүәјјәнләшдирә билмәк бачарығыны јохламаг мәгсәдилә мүхтәлиф мәктәбләрин V синифләриндә јохлама јазылар апардыг. Һәмин јазыларда баш үзвләрдән бири фразеоложи бирләшмәләрлә ифадә олунмуш чүмләләрин [5 чүмләнин] грамматик әсасыны көстәрмәк [шәрти ишарәләрлә] тәләб олунурду. Алынан чавабларын тәхминән

90 фаизинин сәһв олдуғу мүәјјән едилди.

Експеримент материалларынын тәһлили көстәрди ки, мәктәбләримиздә фразеоложи бирләшмәләрин чүмләдә функсијасы илә бағлы практик ишләр чох зәиф апарылыр, буна лазыми әһәмијјәт верилмир. Нәтичәдә шакирдләр фразеоложи бирләшмәләри дүзкүн мүәјјәнләшдирә билмир вә бунунла бағлы олараг синтактик тәһлил заманы һәмин бирләшмәләрин чүмлә үзвү кими ролуну ајдынлашдырмагда чәтинлик чәкирләр.

Мә'лумдур ки, фразеоложи бирләшмәләр мә'на вә грамматик чәһәтдән говушмуш вә «дашлашмыш» бирләшмәләрдир. «Белә сөз групплары һәм лексик, һәм дә синтактик бахымдан бөлүнмәздир. Бурада сөз бирләшмәләринин ади синтактик дүзүлүшү, тә'јин олунанла тә'јинедичи сөзләр арасындакы ади әлагәләр, о чүмләдән узлашма вә идарә әлагәләри өз ролуну итирир вә дашлашыр. Һәмин бирләшмәләр тәркиб һиссәләринә парчаланмыр, чүмләнин ваһид бир үзвү олур» [А. В. Текучев. Грамматический разбор в школе. Москва, 1963, сәһ. 293].

Чүмләдә фразеоложи бирләшмәләрин јерини, мә'на јүкүнү, ролуну дүзкүн мүәјјән етмәји шакирдләрә өјрәтмәк белә бирләшмәләрдән онларын өз нитгләриндә фәал истифадә етмәләринә, бир нөв, тәкан верир.

Синтактик тәһлил просесиндә, хүсусән фразеоложи бирләшмәли чүмләләрин тәһлилиндә шакирдләрин аналитик тәфәккүрүнү, сүбутлу мүһакимәјә әсасланмаг бачарыгларыны инкишаф етдирмәјә гүввәтли тә'сир көстәрән амилләрдән бири *лингвистик експеримент пријомундан* истифадә олунмасыдыр. Бу пријомун васитәсилә мүәллим гаршыја чыхан чәтинликләри мәнтиги әсасда арадан галдыра биләр.

Лингвистик експеримент пријомундан дил дәрсләриндә истифадә етмәклә әлагәдар А. К. Кочетков, чох доғру олараг, јазыр: «Бу вә ја дикәр нәзәри мүддәаны сүбута јетирмәк үчүн експеримент гәдәр һеч нә инсаны максимум дәрәчәдә сә'ј көстәрмәјә, фәрзијјә сөјләмәјә, онун ирадә вә диггәтини сәфәрбәр етмәјә, билијини көмәјә чағырмаға мәчбур етмир. Мәһз буна көрә дә лингвистик експеримент дилин өјрәнилмәсиндә, шакирдләрин зеһни фәалијјәтини фәаллашдырмаг үчүн дикәр пријомлара нисбәтән даһа әлверишлидир» [Кочетков А. К. Активизация умственной деятельности учащихся на уроках русского языка. «Русский язык в школе», 1976, №3, сәһ. 22].

Дилин тә'лиминдә лингвистик експеримент пријомундан истифадәнин әһәмијјәти һаггында бу дејиләнләрә, јәгин ки, әлавә етмәјә еһтијач јохдур.

Һәлә V синифдән башлајараг, фразеоложи бирләшмәләр үзрә ишләрин системиндә лингвистик експериментин елементләриндән истифадә олунур. Мәсәлән, тутаг ки, «јола дүшмәк» фразеоложи бирләшмәси ишләнән бу вә ја дикәр чүмләнин хәбәрини шакирдләр дүзкүн мүәјјән едә билмирләр. Бу заман мүәллим «јола дүшдү» фраземини онун бир сөзлә ифадә олунан синоними илә [«кетмәк»] әвәз етмәји тәклиф едир. Апарылан әмәлијјат нәтичәсиндә шакирдләр нәтичә чыхарырлар ки, тәһлил олунан чүмләдә хәбәр «јола дүшмәк» бирләшмәсидир.

Башга бир мисал. «Вахтсыз телефон зәнкиндән **үрәјим гана дөндү**» чүмләсиндәки «үрәјим гана дөндү» фразеоложи бирләшмәсини парчалајыб, онун ајры-ајры компонентләрини ајры-ајры үзвләр кими көтүрсәк, чүмләнин *грамматик әсасыны* дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмаз. Бунун үчүн әввәла, јухарыда гејд едилдији кими, һәмин бирләшмәнин сәрһәдини тә'јин етмәк, сонра исә ону мүмкүн олан синоними илә әвәз едиб, чавабын доғрулуғуну јохламаг лазымдыр: «Вахтсыз телефон зәнкиндән **горхдум**»; демәли, белә һалда «горхдум» сөзү хәбәр олурса, чүмләнин әввәлки вариантында «үрәјим гана дөндү» бирләшмәсини үзвләринә ајырмаг олмаз; о, бүтөвлүкдә хәбәр кими көтүрүлмәлидир.

Лингвистик експеримент пријомундан истифадә, шакирдләрин билик сәвијјәсинә ујғун олараг, тәдричән мүрәккәбләшдирилмәлидир, јә'ни һәмин пријомун дикәр елементләриндән дә истифадә олунмалыдыр.

Инди исә фразеоложи бирләшмәли чүмләләрин синтактик тәһлилиндә бу пријомун бә'зи елементләринин тәтбигини нәзәрдән кечирәк.

1. *Чүмләдәки сөзләрин јеринин дәјишдирилмәси илә чүмләнин јенидән гурулмасы.*

Бә'зән, үслуби мәгамларла әлагәдар олараг, чүмләдә фразеоложи бирләшмәләрин тәрәфләри инверсијаја уғрајараг бир-бириндән ајры дүшүр. Белә һаллара һәм јазылы бәдии әдәбијјатда, һәм дә шифаһи данышыгда тез-тез тәсадүф олунур; мәсәлән:

1] Мәдинә бүкүб онун абрыны әтәјинә. [Анар]. 2] О, башына кәлән әһвалаты гојуб достунун овчуна. [Һ. Сејидбәјли.] 3] Кәтирдији хәбәрә көрә муштулуг кечир көнлүндән. [В. Нәсиб.]

Белә чүмләләрдә фразеоложи бирләшмәләрин компонентләринин бүтөвлүјү позулдуғу үчүн синтактик тәһлилдә һәмин компонентләри дүзкүн сыраламаг еһтијачы мејдана чыхыр. Биринчи мисала нәзәр салаг: «Мәдинә бүкүб онун абрыны әтәјинә». Илк бахышда шакирдләр белә зәнн едирләр ки, бу чүмлә мүбтәда, хәбәр вә ики тамамлыгдан ибарәтдир. Әслиндә исә белә дејил. Һәмин чүмләни синтактик чәһәтдән дүзкүн тәһлил етмәк үчүн әввәлчә онун тәркибиндәки фразеоложи бирләшмәнин сәрһәдини дәгиг мүәјјәнләшдирмәк, демәк, лингвистик експеримент пријомуна мүрачиәт етмәк лазым кәлир. Чүмлә бу шәкилдә формалашдырылыр: «Мәдинә онун абрыны әтәјинә бүкүб». Бу әмәлијјат апарылдыгдан сонра тәһлил асанлашыр. Мә'лум олур ки, һәмин чүмлә јалныз баш үзвләрдән — мүбтәда вә хәбәрдән ибарәтдир: «Мәдинә» сөзү мүбтәда, «онун абрыны әтәјинә бүкүб» фраземи исә хәбәрдир.

Нүмунәдә көстәрилмиш дикәр чүмләләрин тәһлилиндә дә тәхминән ејни әмәлијјатын апарылмасы мәгсәдәујғундур: «О, башына кәлән әһвалаты гојуб достунун овчуна». — **О, башына кәлән әһвалаты *достунун овчуна гојуб***; «Кәтирдији хәбәрә көрә муштулуг кечир көнлүндән» — **Кәтирдији хәбәрә көрә *көнлүндән муштулуг кечир*.**

Бундан сонра ејни чүмләләри онларын ашағыдакы синоним вариантлары илә тутушдурмаг мәсләһәт көрүлүр; һәмин вариантлары шакирдләр өзләри мүәјјәнләшдирмәјә чалышырлар: «Мәдинә ону **јаман данлады**». «О, башына кәләни достуна **данышды**», «О, кәтирдији хәбәрә көрә **муштулуг истәјирди**».

2. *Чүмлә үзвүнүн вә ја чүмләнин башга даһа ајдын варианты, јахуд мә'на еквиваленти илә әвәз едилмәси.*

Белә «әвәзләнмә» тәһлил просесиндә чүмләләрин гурулушуну дүзкүн дәрк етмәји тә'мин едир, чүмлә үзвүнүн синтактик ролуну мүәјјәнләшдирмәји асанлашдырыр. Бу мәсәләјә јухарыда тохунулдуғуну нәзәрә алараг, бурада анчаг әлавә нүмунәләр көстәрмәклә кифајәтләнмәји лазым билирик:

1] «Һәзин муғам сәдасы *бу бичарәнин јарасынын* **көзүнү гопарды** [јә'ни, **көјнәтди**]. 2] «Дарвазадан кирәндә **көзүндән од төкүлүрдү**» [јә'ни, **һирсләнмишди**]. 3] «Лиман рәисинин сөзләриндән *лејтенантын* **күркүнә бирә дүшдү**» [јә'ни; **горхду**]. 4]. «Бу һадисәдән сонра *забитин* **дишини бағырсағыны кәсирди**» [јә'ни, **бәрк һирсләнмишди**]. 5] «Белә бир мәгамда *адамын* **көзүнә күл үфүрмәк** дәһшәтдир» [јә'ни, **алдатмаг**]. 6]. «**Көз ачыб јумунча** ишини гуртарды» [јә'ни, **тез, бир анда**].

Синтактик тәһлилә әлагәдар гаршыја чыхан чәтинликләрдән бири дә ара сөз јериндә ишләнән фразеоложи бирләшмәләрин чүмлә үзвләри илә гарышдырылмасындан ирәли кәлир. Белә һалда лингвистик експеримент пријомундан истифадә етмәклә һәмин чүмләләрдә фразеоложи бирләшмәләри онларын синонимләри илә әвәз едиб, мүгајисәләр апарылмасы мәгсәдәујғундур. Буну, конкрет олараг, ашағыдакы нүмунәләрдә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр:

1] **Бир сөзлә,** [*хүласә*], бу ишдә биз чох еһтијатлы олмалыјыг. 2] **Нә башынызы ағрыдым** [*хүласә*], бүтүн бу ишләр һеч дә асан олмады. 3] Бу шәһәрин ишыглы кәләчәјини көрмәк, **ким билир** [*көрәсән*], мәнә гисмәт олачагмы? 4] **Өз арамыздыр** [*мәнчә*], сәнин бу достун чанлара дәјән оғландыр.

3. *Бирләшмә вә ја чүмләнин там шәклинин бәрпа едилмәси.*

Фразеоложи бирләшмәләрин тәркибиндәки сөзләр надир һалларда, фикир сөјләјәнин мәгсәдиндән асылы олараг, башга сөзләрлә әвәз едилир. Бу да синтактик тәһлил просесиндә чәтинлик јарадыр; һәмин фраземләрин там шәклинин бәрпа едилмәси

еһтијачыны мејдана чыхарыр. «Бәрпа етмә» әмәлијјаты апарылдыгдан сонра чүмлә үзвү ролуну мүәјјәнләшдирмәк асанлашыр. Нүмунәләри нәзәрдән кечирәк:

1] «Бәд ајагда анан башымда чәлтик әкәчәк» [Ә. Мәммәдханлы] — Бәд ајагда анан башымда турп әкәчәк. 2] «Сән забит Рәсулову да океана апарыб сусуз вә балыгсыз кәтирәрсән» [В. Нәсиб] — Сән забит Рәсулову да чаја сусуз апарыб сусуз кәтирәрсән. 3] «О, көјдә ахтардыгы белә фүрсәти өз баркасында тапмышды» [Ф. Агајев] — О, көјдә ахтардыгыны јердә тапмышды.

Синтактик тәһлил заманы мүбаһисә доғуран конструксијалардан бири дә «мәнә елә кәлир ки», «бизә елә кәлир ки» типли фразеоложи бирләшмәләрдир. Чүнки белә бирләшмәләр синтактик мөвгејинә көрә һәм ара сөз [ара сөз бирләшмәси], һәм дә мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин баш чүмләси кими чыхыш едә билир. Бу барәдә алимләримизин дә фикирләри мүхтәлифдир. Мәсәлән, проф. Б. Әһмәдов белә һесаб едир ки, һәмин бирләшмәләр «мәнчә», «зәннимчә» ара сөзләринин еквивалентидир, проф. Ә. Абдуллајев исә бунлары мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин баш чүмләси кими изаһ едир. Фикримизчә, лингвистик експеримент пријомундан истифадә бу мәсәләдә даһа дүзкүн нәтичәјә кәлмәјә әсас верир. Ашағыдакы конкрет мисаллардан һансыларда бу бирләшмәләрин ара сөз, һансыларда исә мүбтәда будаг чүмләсинин баш чүмләси мөвгејиндә ишләнмәсинә нәзәр салаг:

1] «Мәнә елә кәлир ки, бу хасијјәт Мүрсәлә јарашмыр» [мәнчә].

2. «Мәнә елә кәлир ки, бу мәсәләнин јалныз бир һәлли вар» [мәнчә].

3] «Мәнә елә кәлир ки, бир күн дә кечсә, сонра һеч нәјә наил ола билмәјәчәјик» [мәним фикримчә, мәним гәнаәтимә көрә, мәнчә вә с.]

Көрүндүјү кими, бу мисалларда «мәнә елә кәлир ки» бирләшмәси, даһа чох, модаллыг билдирир, јә'ни чүмләјә шәхси мүнасибәтдән доған чалар верир; «мәнчә», «сәнчә», «фикримчә» ара сөзләринин еквивалентинә чеврилир. Ашағыдакы мәгамларда исә вәзијјәт башга шәкил алыр:

1] «Нәһајәт, ики ај да ишләдикдән сонра она елә кәлди ки, артыг әсәри тамамламышдыр» [о елә һесаб етди ки]. 2. «Биринчи дәфә сизи көрәркән нә үчүнсә мәнә елә кәлмишди ки, биз һеч заман бир-биримиздән ајрылмајачагыг» [мән елә күман етмишдим ки]. 3] «Күлнисәјә елә кәлирди ки, онун оглу чин-шејтан јыгынчагына дүшүб» [И. Әфәндијев]. [Күлнисә елә зәнн едирди ки].

Көрүндүјү кими, бу чүмләләрдә әвәзетмә әввәлки мисалларда олдугу кими, садә шәкилдә кетмир; онларда шәхссиз чүмләләр шәхсли чүмләләрлә әвәз олунур вә нәтичәдә «бу чүр әвәзетмә будаг чүмләнин нөвүнү дәјишдирир» [Н. Абдуллајева, Мүасир Азәрбајчан дилинин синтаксиси үзрә хүсуси семинар материаллары, «Маариф», 1975, сәһ. 193].

Јери кәлмишкән, баш чүмләсиндә «мәнә елә кәлир ки» конструксијасы олан мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрлә әлагәдар бир мүлаһизәмизи гејд етмәк истәјирик. Бир нечә мисалы нәзәрдән кечирәк:

1] «Бә'зән Сонаја елә кәлирди ки, бу сәадәт анлары нә вахтса ону тәрк едәчәкдир». 2] «Хејли дүшүндүкдән сонра мәнә елә кәлди ки, јалныз Ничат бу ишләрин һәллиндә бизә көмәк едә биләр». 3] «Буна көрә дә мәнә елә кәлир ки, өз өмрүмдә һәм дә јурдумун тарихини јашајырам». [С. Рүстәмханлы.] 4] «Кишијә елә кәлирди ки, онун үмид вә арзу илә бәркијән гәлби дәрд илә әријир, ган олуб төкүлүр» [М. Чәлал].

Көрүндүјү кими, бу нүмунәләрин баш чүмләләриндә јөнлүк һалда олан тамамлыг вә шәхссиз фе'ллә ифадә олунмуш хәбәр баш чүмләдә мүбтәданын ишләнмәсинә «имкан вермир». Демәли, мисаллардакы баш чүмләләр шәхссиз чүмләләрдир. «Шәхссиз чүмләләрдә мүбтәда иштирак етмир вә ону тәсәввүрә дә кәтирмәк олмур» [Мүасир Азәрбајчан дили. IV һиссә, «Маариф» нәшријјаты, 1985, сәһ. 240].

Инди исә мүбтәда будаг чүмләсинин функсијасына диггәт јетирәк. «Мүбтәда будаг чүмләси ја баш чүмләдә олмајан, ја да әвәзликлә ифадә олунан мүбтәданын мәзмунуну конкрет шәкилдә шәрһ едир». [Ә. Абдуллајев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр. «Маариф» нәшријјаты, 1974, сәһ. 162] «Мүбтәда будаг чүмләси баш чүмләнин мүбтәдасы һаггында кениш тәсәввүр јаратмаг мәгсәдилә ишләнир» [Мүасир Азәрбајчан дили, III чилд. «Елм» нәшријјаты, 1981, сәһ. 394].

Әкәр тәркибиндә «мәнә елә кәлир ки» фразеоложи бирләшмәси ишләнән баш чүмләләр [мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдә] шәхссиз чүмләләрдирсә вә «шәхссиз чүмләләрдә мүбтәда иштирак етмир вә ону тәсәввүрә дә кәтирмәк олмур»са, онда будаг чүмлә һансы мүбтәданын мә'насыны конкретләшдирир вә изаһ едир? Ахы мүбтәда тәсәввүрә дә кәтирилмәдији бир һалда, белә бир үзвүн функсијасыны дашыјан синтактик ваһидә [јә'ни, бурада будаг чүмләјә] еһтијач нәдән јараныр?

Бурада мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдә ики нөв баш чүмләнин — мүбтәдасы олмајан [анчаг нәзәрдә тутулан] вә мүбтәдасы тәсәввүрә кәтирилмәјән [шәхссиз чүмләләрдән ибарәт олан] фәргләндирилмәси зәруридир. Белә ки, бир груп мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин баш чүмләсиндә мүбтәда иштирак етмир. Анчаг иштирак етмәјән мүбтәда нәзәрдә тутулдугуна көрә баш чүмләдә она еһтијач дујулур. Одур ки, һәмин чүмләдә мүбтәданы реаллашдырмаг [мүхтәлиф синтактик ваһидләрлә] асан олур. Белә мүрәккәб чүмләләрдә будаг чүмлә [јә'ни, мүбтәда будаг чүмләси] һәмин реаллашдырычы ролунда чыхыш едир, јә'ни баш чүмләдә ишләнмәјән мүбтәданы әвәз едиб, онун һаггында мә'лумат верир. Мәсәлән: 1] Сөзүн дүзү, өмрүмдә биринчи дәфәдир ки, [н ә?] плов јејирәм». [Һ. Аббасзадә.] 2.] «Гәрибәдир ки, [н ә?] бу адамын јериши вә күлүшү дә јасты иди». [М. Ибраһимов.] 3] «Мәнә ајдындыр ки, [н ә?] сәнин бу дедикләрин һеч вахт баш тутмајачаг».

Көрүндүјү кими, бу мисалларын баш чүмләләриндә мүбтәда јохдур. Анчаг демәк олармы ки, бунларда мүбтәда тәсәввүрә кәтирилмир? Ахы бу баш чүмләләр шәхссиз чүмләләр дејил. Одур ки, мүрәккәб чүмләни садәләшдирдикдә будаг чүмлә баш чүмләнин кенишләнмиш мүбтәдасы олур; «Сөзүн дүзү, плов једијим өмрүмдә биринчи дәфәдир». «Бу адамын јериши вә күлүшүнүн јасты олмасы чох гәрибәдир». «Сәнин бу дедикләринин һеч вахт баш тутмајачагы мәнә ајдындыр».

Бәс баш чүмләси шәхссиз олан мүрәккәб чүмләләрдә, көрәсән, мүбтәда будаг чүмләси һансы мүбтәданы [тәсәввүрә кәтирилмәјәни] кенишләндирир? Шәхссиз чүмләләрдә синтактик гурулуш өзү субјектин [јә'ни грамматик мүбтәданын] ишләнмәсини тәләб етмирсә, онда нечә ола биләр ки, олмајан мүбтәда будаг чүмлә шәклиндә кенишләнир?

Һесаб едирик ки, баш чүмләсиндә [шәхссиз] «мәнә елә кәлир ки» конструксијасы ишләнән табели мүрәккәб чүмләнин будаг чүмләси тамамлыг будаг чүмләсидир. Баш чүмләдән доған н ә? суалы исә васитәсиз тамамлыгын суалыдыр. Мәһз буна көрә дә белә чүмләләрдә әвәзетмә әмәлијјаты апардыгда будаг чүмләнин нөвү дәјишиб тамамлыг будаг чүмләсинә чеврилир: «Бә'зән Сона елә дүшүнүрдү ки, бу сәадәт анлары нә вахтса ону тәрк едәчәкдир»... Бу кими табели мүрәккәб чүмләләри садә чүмләјә чевирдикдә тамамлыг будаг чүмләси онларын кенишләнмиш тамамлыгы олур: «Сона бә'зән бу сәадәт анларынын нә вахтса ону тәрк едәчәјини дүшүнүрдү»...

Демәли, бу типли чүмләләрдә будаг чүмлә мүбтәда будаг чүмләси олмадыгына көрә, о, «садәләшдирилдикдә» дә һәмин садә чүмләнин кенишләнмиш мүбтәдасы ола билмир. Бурадан да мә'лум олур ки, һәр ики вариантда [јә'ни һәм шәхсли, һәм дә шәхссиз чүмләләрдә] бу типли будаг чүмләләр тамамлыг будаг чүмләләридир.

Әлбәттә, бу проблемин һәлли дәрин тәдгигат тәләб едир.

Лингвистик експеримент пријомундан истифадә дүшүнүлмүш систем тәләб едир. Бу пријому тә'лим просесинә тәсадүфи елемент кими дахил етмәк олмаз. Мүәллим лингвистик експеримент пријомундан әлверишли мәгамларда, зәрури олдугу һалда истифадә етмәји бачармалыдыр; ишин кенишлијиндән вә бә'зән чох вахт апара биләчәјиндән еһтијат етмәмәлидир. Јадда сахламаг лазымдыр ки, бу пријомун тәтбиги заманы һәм синифдә фәаллыг јараныр вә дәрс марагла кечир, һәм дә биликләр сүбутлу вә инандырычы шәкилдә мәнимсәнилир.

«Падишаhи-мүлк...» гит'әсинин тәдриси тәчрүбәсиндән

Сабир МӘММӘДОВ
Агдам рајонундакы Магсудлу кәнд орта мәктәбин мүәллими

Азәрбајчанын даhи мүтәфәккир шаири, түркдилли халгларын ифтихары Мәhәммәд Фүзулинин hикмәт хәзинәси олан өлмәз поезијасы јалныз Азәрбајчанда јох, бүтүн Шәрг әдәбијјатында бөјүк шөhрәт газанмышдыр. Сөз устадынын өлмәз әсәрләри беш әсрдир ки, күнәш кими јаныр, үрәкләрдә јени дујгулар јарадыр вә шүурлары өз зијасы илә ишыгландырыр. Инсанларын мә'нәви дүнјасына руh вә гида верир.

М. Фүзулинин hәјат вә јарадычылығы hаггында илк мә'лумат шакирдләрә үмумтәhсил мәктәбләринин VIII синфиндә верилир вә бурада шаирин «Сөз» рәдифли гәзәли өјрәдилир. Бу гәзәлдә шаир сөзүн өлмәзлијини, јахшы әсәрин дүнја дурдугча јашајачағыны вә сәнәткарыны јашадачағыны ајдын дејир. Гијмәтли сөз саhибинин гәдрини артырдығы кими, узун вә мә'насыз сөз саhибини hөрмәтдән салыр. «Сөз» гәзәлинин тәдриси шакирдләрдә кениш дүнјакөрүш, сәнәт вә сәнәткар hаггында вә үмумијјәтлә, шаирин өзү hаггында кифајәт гәдәр тәсәввүр јарадыр.

Шаирин hәјат вә јарадычылығынын ән кениш вә әhатәли тәдриси исә, јалныз IX синифдә өјрәдилир. Бурада шаирин «Мәни чандан усандырды...» гәзәли, «Падишаhи-мүлк...» гит'әси вә «Лејли вә Мәчнун» поемасы тәдрис едилир.

Мә'лумдур ки, шакирдләр классик ше'рин нөвләриндән олан гит'әни илк дәфә бу синифдә өјрәнирләр. Одур ки, гит'ә hаггында үмуми тәсәввүр јаратмаг үчүн ону гәзәллә мүгајисәли шәкилдә изаh етмәк мәгсәдәујғундур. Буна көрә, фәнарасы әлагә јаратмагла шакирдләрин гәзәл hаггында билигләриндән истифадә етмәк сәмәрәли нәтичә верир. Бу мәгсәдлә шакирдләрин билигләрини јада салдыгдан сонра билдирирәм ки, бу күн өјрәнәчәјиниз әсәр гит'ә адланыр. Гит'ә hаггында үмуми анлајыш јаратмагдан өтрү әсәри илк дәфә өзүм ше'рин бөлкүсүнә ујғун шәкилдә ифадәли охујурам. Тәрәфимиздән дүзәлдилән әјани вәсаити ләвhәдән асыр вә гит'ә hаггында тәхминән ашағыдакы мә'луматы верирәм.

«Падишаhи-мүлк...» әсәри гәзәл јох, гит'әдир. Гит'ә әрәб сөзү олуб, мә'насы парча, hиссә демәкдир. Гит'ә дә гәзәл кими әруз вәзниндә јазылыр. Анчаг гафијә гурулушуна, мүәллифин тәхәллүсүнүн верилмәмәсинә, мөвзусуна, бир сыра дикәр чәhәтләринә көрә гит'ә гәзәлдән фәргләнир.

Гәзәл кими гит'ә дә кичик hәчмли [4—20 мисра арасында олур], биткин әсәрдир. Лакин онун өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри вардыр. hәмин чәhәтләр ондан ибарәтдир ки, гит'ә ичтимаи-сијаси, әхлаги-тәрбијәви мөвзуда олур; шаир өз тәхәллүсүнү сөјләмир вә мәтлә [башлангыч] бејтин мисралары бир-бири илә гафијәләнмир. О бири бејтләрин биринчи мисрасы сәрбәст бурахылыр вә икинчи мисрасы исә мәтлә бејтин икинчи мисрасы илә гафијәләнир. Гит'әнин гафијә гурулушу белә олур: аб, вб, гб, дб вә с. Тәбиидир ки, истифадә етдијимиз әјани вәсаит верилән јени билијин даhа дәриндән мәнимсәнилмәсиндә бөјүк әhәмијјәт кәсб едир.

Бу гыса киришдән сонра мән «Падишаhи-мүлк...» гит'әсинин, әввәлчә, хүсуси схем шәкилдә вәзнини, бәhрини, гәлибини, гәлибин тәф'иләләрини шакирдләрә изаh едирәм. Шакирдләр өјрәнирләр ки, гит'ә әруз вәзнинин рәмәл бәhриндә јазылыр. Рәмәл сөзү ләнкәрләнмәк, далгаланмаг, ағыр-ағыр, јә'ни ләнкәрләнә-ләнкәрләнә јеримәк мә'насыны билдирир. Бу бәhрдә јазылан ше'рләрдә тәмкинлилик, әзәмәт, вүгар өзүнү көстәрир. Рәмәл бәhриндә јазылан ше'ри тез-тез, сүр'әтлә охумаг олмаз. Әкс hалда, ше'рин аhәнкиндәки әзәмәт, вүгар динләјичијә чатмаз вә онун мә'нәви аләминә нүфуз едә билмәз.

VIII синифдә М. Фүзулинин «Сөз» гәзәли өјрәдиләркән шакирдләрә рәмәл бәhри hаггында верилән билији дәринләшдирмәк мәгсәдилә «Сөз» гәзәлинин hансы бәhрдә јазылдығыны вә рәмәл бәhринин өлчүсүнү шакирдләрдән сорушурам. Сонра билдирирәм ки, «Падишаhи-мүлк...» гит'әсинин рәмәл бәhринин икинчи нөвүнүн биринчи вариантында, јә'ни **ФА'илАтүн ФА'илАтүн фА'илАтүн фА'илүн** өлчүсүндә јазылдығыны вә бу дөрд тәф'илә бирләшиб бир гәлиб әмәлә кәтирдијини шакирдләрә билдирирәм. Она көрә ки, ифадәли оху вахты бу гәлибләрин бөлкүсүнә чидди риајәт етсинләр. Чүнки тәф'иләләрин бөлкүсүнү оху заманы позсалар вәзн позулар вә мә'на тәhриф олунар, дүзкүн баша дүшүлмәз.

Тәчрүбә көстәрир ки, әсәрин тәдрисинә ајрылан илк саатда ше'рин бәhрин бөлкүсүнә ујғун шәкилдә ифадәли оху гајдаларыны ашағыдакы шәкилдә шакирдләрә өјрәтмәк даhа сәмәрәли олур.

фА'илАтүн	фА'илАтүн	фА'илАтүн	фА'илүн
Падишаhи-	мүлк дина-	рү дирәм рүш-	вәт вериб
Фәтhи-кишвәр	гылмага еј-	ләр мүhәјја	ләшкәри.
Јүз фәсадү	фитнә тәhри-	килә бир киш-	вәр алыр,
Ол дәхи а-	сари-әмнү	истигамәт-	дән бәри.
Көстәрән са-	әтдә дөвра-	ни-фәләк бир	ингилаб,
hәм өзү фа-	ни олур, hәм	ләшкәри, hәм	кишвәри.
Көр нә султа-	нәм мәни-дәр-	виш кими, фејзи-	сүхән,
Ејләмиш иг-	балими а-	сари-нүсрәт	мәзhәри.
hәр сөзүм бир	пәhләвандыр	ким, булуб тә'-	јиди-hәгг,
Әзм гылдыгда	тутар тәдрич	илә бәhрү	бәри.
Ганда ким әзм	етсә, мәрсу-	мү мәвачиб	истәмәз,
Гансы мүлки	тутса, дәјмәз	кимсәјә шу-	рү шәри.
Пајимал ет-	мәз ону а-	сиби-дөври-	рузикари
Ејләмәз тә'-	сир она дөв-	рани-чәрхи-	чәнбәри.
Гылмасын дүн-	јада султан-	лар мәнә тәк-	лифи-чуд
Бәсдүрүр ба-	шымда товфи-	ги-гәнаәт	әфсәри.
hәр чәhәтдән	фаригәм, а-	ләмдә hаша	ким, ола,
Ризг үчүн әh-	ли-бәга, әh-	ли-фәнанын	чакәри.

Гит'әдә олан чәтин сөзләрин мә'насыны билмәдән шакирдләр ше'рин нә мәзмунуну баша дүшәр, нә дә ону дүзкүн ифадәли охуја биләр. Одур ки, илк нөвбәдә чәтин сөзләрин мә'насыны өјрәтмәји лазым билир вә лүғәт дәфтәрләринә ашағыдакы сөзләрин мә'насыны јаздырырам:

1. **Падишаhи-мүлк** — өлкәнин падшаhы
2. **Динар** — гызыл пул ваhиди
3. **Дирәм** — күмүш пул ваhиди
4. **Фәтhи-кишвәр** — өлкә тутмаг
5. **Мүhәјја** — hазыр, hазырлама, hазырланмыш, тәдарүк олунмуш, hазырлығы көрүлмүш
6. **Ләшкәр** — гошун, орду
7. **Фәсад** — шулуглуг, позгунлуг, гарышыглыг, нифаг
8. **Тәhрик** — hәрәкәтә кәтирмә, hәвәсләндирмә, сөвг етдирмәк.
9. **Ол** — о
10. **Асар** — әсәрләр, изләр, әламәтләр, јадикарлар
11. **Истигамәт** — доғрулуг, дүзлүк, мүстәгиллик
12. **Фани** — пуч, hеч олан, дағылан, даими олмајан
13. **Дәрвиш** — фағыр, јохсул
14. **Фејзи-сүхән** — сөзүн фајдасы
15. **Игбал** — тале, бәхт
16. **Нүсрәт**—гәләбә, зәфәр, мүвәффәгијјәт
17. **Асари-нүсрәт** — галиб кәлмәк нишанәләри
18 **Мәзhәр** — көрүнән
19. **Тә'јиди-hәгг** — hаггын күчләнмәси, hәгигәтдән гүввәт алмаг
20. **Әзм гылмаг** — сә'ј көстәрмәк, киришмәк
21. **Бәhр** — дәниз
22. **Бәhри** — гуру јер, чөл, сәhра
23 **Ганда** — hарада, нечә
24. **Мәрсум** — верки
25. **Гансы** — hансы
26. **Шүру-шәри** — галмагал, hајкүј, гышгыр-бағыр
27. **Пајимал** — тапдаланмыш, позулмуш, ајаг алтында галан, мәhв олан
28. **Дөврани-чәрхи-чәнбәри** — дөв-

раның әјри доланмасы
29. Чуд — икидлик, чомәрдлик, әлиачыглыг, сәхавәт
30. Товфиги-гәнаәт әфсәри — гәнаәт тачынын мүвәффәгијјәти
31. Ризг — азугә, јемәк
32. Әһли-бәга — бәга саһибләри, әбәди јашајанлар
33. Әһли-фәна — әбәди олмајанлар
34. Чакәр — нөкәр

Гит'әдә ишләнән әрәб вә фарс сөзләринин ајры-ајрылыгда лүғәти мә'насыны билмәклә ше'рин там мәзмунуну баша дүшмәк бир гәдәр чәтиндир. Она көрә ки, сөзләрин чох вахт ајрылыгда дашыдығы мә'на бејтдәки поетик мә'наны тамамламыр. Беләликлә, шаирин нә демәк истәдији фикри шакирдләр үчүн анлашылмаз галыр. Бу анлашылмазлығы арадан галдырмаг үчүн биз һәр бир бејтин поетик изаһыны вермәји фајдалы һесаб едирик вә һәмин изаһаты ашағыдакы шәкилдә апармағы лазым билирик.

Падишаһи-мүлк динарү дирәм рүшвәт вериб,
Фәтһи-кишвәр гылмаға ејләр мүһәјја ләшкәри [өлкәнин падшаһы гызыл вә күмүш рүшвәт вериб, Өлкәләр тутмаг үчүн гошун һазырлајыр].
Јүз фәсадү фитнә тәһрикилә бир кишвәр алыр,
Ол дәхи-асари-әмнү истигамәтдән бәри [јүз позғунлуг фитнәси тәшвиг етмәклә бир өлкә алыр, о да артыг әмин-аманлығдан, доғрулугдан кәнардыр].
Көстәрән саәтдә дөврани-фәләк бир ингилаб,
Һәм өзү фани олур, һәм ләшкәри, һәм кишвәри [һәмин саатда заманәнин рузикары бир чеврилиш едир, һәм өзү пуч олур, һәм гошуну, һәм өлкәси].

Көр нә султанәм мәни-дәрвиш ким, фејзи-сүхән,
Ејләмиш игбалими асари-нүсрәт мәзһәри [көр нечә һөкмдарамса, фағыр кимијәм, анчаг сөзүм шөһрәтлидир. Бу исә бәхтимин гәләбәсинә сәбәб олмушдур].
Һәр сөзүм бир пәһләвандыр ким, булуб тә'јиди-һәгг,
Әзм гылдыгда тутар тәдричилә бәһрү-бәри. [һәр сөзүм бир пәһләвандыр ки, һәгигәтдән гүввәт алмышдыр, Сә'ј көстәрмәклә тутар тәк-тәнһа бүтүн дүнјаны [дәниз вә гуру јери].

Ганда ким әзм етсә, мәрсуму мәвачиб истәмәз,
Ганcы мүлкү тутса, дәјмәз кимсәјә шуру шәри. [һарада ки, гәти нијјәт етсә верки истәмәз, һансы өлкәни тутса, дәјмәз кимсәјә зијаны [һај. күјү].
Пајимал етмәз ону асиби-деври-рузикар,
Ејләмәз тә'сир она деврани-чәрхи-чәнбәри. [мәһв етмәз ону заманәнин зәрбәләри, Ејләмәз тә'сир она дөвранын әјри доланмасы].
Гылмасын дүнјада султанлар мәнә тәклифи чуд,
Бәсдүрүр башымда товфиги-гәнаәт әфсәри [етмәсин дүнјада падшаһлар мәнә әлачылыг тәклифин, Бәсдир башымдакы гәнаәт тачынын мүвәффәгијјәти].
Һәр чәһәтдән фаригәм, аләмдә һаша ким ола,
Ризг үчүн әһли-бәга әһли-фәнанын чакәри [һәр чәһәтдән азадам, дүнјада асла кимин олса да, азугә үчүн әбәди јашајанлар әбәди олмајан көләдир].

Беләликлә, биз биринчи саатда шакирдләрә гит'әни дүзкүн охумағы өјрәдир вә мәтн үзрә иш апарырыг. Гит'әнин мәзмунунун бу шәкилдә изаһындан сонра онун тәһлили үзәриндә иш апармағы лазым билирик.

Икинчи саат әсәрин тәһлилинә верилир.

Тәчрүбәмә әсасән дәрсин әввәлиндә шакирдләрин классик ше'р шәкли олан гит'ә һаггында биликләрини мүсаһибә јолу илә јохламағы вә әсәри ифадәли охумағы фајдалы һесаб едирәм. Бундан сонра, ше'рин идеја-бәдии тәһлилинә башлајырыг.

Гит'әнин өјрәнилмәсинә һәср едилән икинчи сааты бүтүнлүклә ше'рин идеја-бәдии тәһлилинә јөнәлдирик. Чалышырыг ки, шакирдләр шаирин ичтимаи-сијаси фикирләрини ајдын шәкилдә баша дүшсүнләр.

Гејд едирик ки, М. Фүзулинин јарадычылығы феодал зүлмү вә истисмарынын шиддәтләндији мүдһиш мүһарибәләр дөврүнә тәсадүф едир. Даһи сөз устасы Фүзули бүтүн бу һәјат лөвһәләрини типик вә конкрет һадисәләрин мүһүм чәһәтләрини сијаси мә'на кәсб едән әсәрләриндә үмумиләшдириб тәсвир етмишдир. М. Фүзули «Падишаһи-мүлк...» гит'әсиндә өз дөврүнүн чәкишмәләриндән шикајәтләнир. Шаир, сәнәткарларла мәнсәб саһибләрини, сәнәтин күчү вә хејри илә сәлтәнәтин күчү вә «хејрини» мүгајисә едиб, олдугча мараглы, доғру, инандырычы бир нәтичәјә кәлир.

Падшаһ силаһ һазырлајыр, гошун чәкир, пул төкүр, һијлә гурур, рүшвәт верир, чәсурлар ишә салыр, јүз фитнә-фәсад илә ганлар төкүр, нәһајәт, бир өлкә алыр. Өзү дә бир өлкә ки, һеч бир заман әмин-аманлығы мүмкүн олмајан. Зүлм вә зоракылыг, горху вә дәһшәт үстүндә дајанан белә бир һакимијјәт мүтләг дағылмалыдыр.

Шаирин фикринчә, әсл бәдии бөјүклүк, иззәт вә әзәмәт сәнәтдәдир. Шаирин һәр сөзү гәлбләр фәтһ едән пәһләвандыр. Елә бир пәһләван ки, һеч кәсә әзаб-әзијјәти дәјмәз. Сәнәт сөзүнүн һәјат вә гүввәсинә нә туфан, нә сел, нә рузикар тә'сир едир. Дүнја дурдугча бу гијмәтли сөзләр јашајачаг вә јени-јени инсанларын гәлбини фәтһ едәчәк. Гит'әдә шаир, һаглы олараг, өзүнүн сөз сәнәтини, сәнәткары бүтүн падшаһлардан, һөкмдарлардан үстүн тутур.

«Падишаһи-мүлк...» гит'әсини шәрти олараг ики һиссәјә ајырмаг олар. Биринчи һиссәдә шаир демәк истәјир ки, халгын наһаг ганыны мүһарибәләрдә ахыдан падшаһлар јүз һијлә илә өлкәләр зәбт едир. Тутдуглары бу өлкәләрдә белә һөкмдарлар халглары сојуб-талајыр. Тале бу әдаләтсиз падшаһы чәзасыз бурахмыр, падшаһын һәм өзү, һәм гошуну, һәм дә өлкәси мәһв олур.

Гит'әнин икинчи һиссәсиндә шаир өзүнү, сөзүн гүдрәти вә дәјәрини падшаһлардан үстүн тутур, өзүнү сөз мүлкүнүн һөкмдары һесаб едир.

М. Фүзули сөјләјир ки, һәр сөзүм пәһләвандыр. Анчаг шаирин сөз пәһләваны илә падшаһын гошуну бир-бириндән тамамилә фәргләнир. Белә ки, шаирин сөз пәһләванлары үрәкләрә һеч бир әзаб-әзијјәт вермир, инсанлардан верки алмыр. Буна көрә дә заманәнин зәрбәләри ону ајаглар алтына алмыр.

Гит'әнин сонунда шаир һөкмдарлардан сәхавәт уммамасындан, өлмәз сөз сәнәтинин е'чазкар күчү илә даима јашамасындан вә јарамаз адамлардан узаг, азад олмасындан сөз ачыр.

Гит'әдә ики образын — лирик гәһрәманла заманәнин типик падшаһынын гаршылашдығыны көрүрүк. Лирик гәһрәман — шаир халгын, чәмијјәтин хошбәхтлији үчүн чарпышан мүбариз бир сәнәткардыр. О, әдаләтсиз, алчаг, ријакар падшаһларла гаршылашыр вә сонра гәләбә чалыр. Шаирин лирик гәһрәманы никбиндир, өз гүдрәтинә инаныр. Бу да сәнәткарын ән көзәл јарадычылыг мәзијјәтидир. Гит'әнин һәр бир мисрасында М. Фүзулинин үрәк чырпынтыларынын аһәнкдар дөјүнтүсү дујулур. Бу дөјүнтү ичәрисиндә заманәнин шаһларына е'тираз да вар, сөз сәнәткарларына мәһәббәт дә.

«Падишаһи-мүлк...» гит'әсиндә шаир Азәрбајчан дилинин зәнкин сөз хәзинәсиндән мәһарәтлә истифадә етмишдир. Бу хүсусијјәтләр гит'әнин һәр бир мисрасында, һәр бир бејтиндә ајдын шәкилдә әкс олунур.

Ше'рдә әрәб вә фарс мәншәли сөзләрин ишләнмәсинә бахмајараг, гит'әнин дили ајдын вә јығчамдыр.

«Падишаһи-мүлк...» гит'әсиндә шаир мүбалиғә вә бәдии тәзаддан усталыгла истифадә етмишдир ки, бу да ше'рә мә'на көзәллији вермишдир.

Әсәрин тәһлили баша чатдығдан сонра, дәрси јекунлашдырыр вә шакирдләрә гит'әни әзбәрләмәји тапшырырам.

Ону да әлавә етмәк истәрдик ки, узун илләрин тәчрүбәсинә әсасән, демәк лазымдыр ки, шакирдләрә М. Фүзулинин әсәрләринин бу шәкилдә өјрәдилмәси, онларда даһи шаиримизә, онун өлмәз әсәрләринә дәрин мараг ојадыр.

Н. Хәзринин «Күнәшин бачысы» поемасынын тәдрисиндә пешәјөнүму тәрбијәси

Мајыл ДОСТУЈЕВ
Азәрбајчан ССР ДГМВ-нин Мардакерт рајонундакы Сырхавәнд кәнд орта мәктәбинин мүәллими, Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин диссертанты

Натамам орта мәктәбин әдәбијјат курсунда [5—9-чу синифләр] шакирдләрин әмәк вә пешә тәрбијәси илә баглы мөвзуларын һамысынын ејни үсулла тәдриси шакирдләр үчүн дарыхдырычы вә марагсыз олар. Одур ки, мүәллим һәр бир әсәрин тәдрисинә јени, даһа мүнасиб үсул сечмәли, тәдрис просесинин рәнкарәнклијинә наил олмалыдыр.

Мән Нәби Хәзринин «Күнәшин бачысы» поемасынын тәдриси заманы мүсаһибә үсулундан истифадә етмәји даһа фајдалы һесаб едирәм. Әсәрин тәдрисинә програмда 3 саат вахт верилир. Бу саатлардан икисини поеманын мәзмунунун өјрәдилмәси үзәриндә иша сәрф едирәм. Шакирдләр республикамызда илк памбыгчы механизатор Севил Газыјеванын һәм шәхсијјәт, һәм дә бәдии образ кими талеји илә таныш олур, Севилин арзусу, пешәсинә мүнасибәти, торпага баглылыгы, вәтәндашлыг јеткинлији вә с. кејфијјәтләрини бәдии сөзүн е'чазкар гүдрәти илә тәрәннүмүнү дујурлар.

Јери кәлмишкән, әсәрин мәзмунунун мәнимсәдилмәси илә әлагәдар фајдасыны кördүјүмүз бир үсул һаггында да фикримизи билдирмәк истәјирик. Мә'лумдур ки, «Күнәшин бачысы» поемасы епик-драматик әсәрдир. Әсәрин бу имканындан истифадә едәрәк, синифдә охусунун тәшкил едилмәси мәзмунун шакирдләр тәрәфиндән даһа јахшы мәнимсәнилдијини тәчрүбәмиздә ајдын һисс етмишик. Белә ки, әсәрдә иштирак едән персонажлар [Севил, Күнәш, Мил, Араз, Загатала даглары, мүәллиф] шакирдләрә пајланыр, оху тәшкил едилир вә бу просесдә шакирдләр әсәрин мәзмунуна дәрин мараг көстәрирләр.

Сонракы саатларда шакирдләр өјрәнирләр ки, Севил Газыјева һәлә ушаглыгдан әмәјә бағланмышдыр. О, техники пешә мәктәбини битирдикдән сонра сүрүчү-механик ишләмишдир. Севил Газыјеванын тәрчүмеји-һалы һаггында мә'луматы [бу мә'лумата шакирдләр бөјүк мараг көстәрирләр] давам етдирәрәк билдирирәм ки, зәһмәтә баглылыг, пешәсинә вургунлуг тәләбилә Мил дүзүнүн бу һүнәрвәр гызынын шөһрәтини һәр тәрәфә јајыр. О, памбыг јыгымында фәдакарлыгына көрә орден вә медалларла, фәхри фәрманла тәлтиф едилир. Республиканын Али Советинә депутат сечилир. Әмәксевәр, романтик дујғулу, чошгун илһамлы Севил али тәһсил алмагы да унутмур. Әмәк чәбһәсиндән ајрылмадан гијаби јолла тәһсилини Азәрбајчан Кәнд Тәсәррүфаты Институтунда давам етдирир. Севилин халга, әмәјә, вәтәнә һәддиз мәһәббәтлә чырпынан үрәји 1968-чи илдә 23 јашында фачиәли сурәтдә сусур. Өлүмүндән сонра она Сосиалист Әмәји Гәһрәманы ады верилир. Севилин һәјаты, һүнәри әдәби әсәрләрин мөвзусуна чеврилир. Һәјатда әсл гәһрәман олан чәсур гыз бир чох бәдии әсәрләрин дә әдәби гәһрәманы олур.

Севил Газыјеванын әмәксевәрлији, мисилсиз һүнәри, иш тәчрүбәси һәр ил республикамызда Севил адына бүллур кубок угрунда јарышан сүрүчү-механик гызлар үчүн бир нүмунә олур.

Әсәрин мәзмунунун даһа долгун мәнимсәдилмәси үчүн шакирдләрин поема үзәриндә мүстәгил ишинә хүсуси фикир верирәм. Белә ки, синиф поеманы нәсрә чевирмәк тапшырыгы шакирдләрин әсәрин мәзмунуну, идеја истигамәтини шүурлу сурәтдә дәрк етмәк ишини сәмәрәли едир.

Програмда әсәрдән бир парчанын әзбәр өјрәдилмәси төвсијә едилир. Конкрет олараг һансы парчанын әзбәрләнмәси көстәрилмир. Шакирдләрин әмәк вә пешәјөнүмү тәрбијәсинин инкишафы бахымындан «Көлин чәркә-чәркә топлашаг достлар» мисрасындан «Дураг көзәллијин кешијиндә биз» мисрасына гәдәр 7 бәндин әзбәрләнмәсини даһа мәгсәдәујгун һесаб едирик.

Биз әсәрин мәзмунунун шакирдләр тәрәфиндән дәрин мәнимсәнилдијини јогин етдикдән сонра поеманын тәдрисинә ајрылмыш икинчи сааты бүтөвлүкдә мүсаһибә шәклиндә гурмагы гаршыја гојулан мәгсәдә наил олмагын ән оптимал үсулу һесаб едирик. Мән бу мүсаһибәјә чидди сурәтдә һазырлашыр, габагчадан елә суаллар тәртиб едирәм ки, шакирдләрин газандыглары биликләр бүтүнлүклә ашкар едилсин [мүәјјән суалларла шакирдләрин вердикләри чавабларын дәгигләшдирилмәсиндә онлара мүәјјән истигамәт верирәм].

Апардыгымыз мүсаһибәдә ашагыдакы суаллары верирәм.

— Шаир «Биринчи сәда»да нәдән бәһс едир?

— Поеманын киришиндә көрпә Севилин «узун һөрүкләр» гојмаг арзусу илә мүәллиф нәјә ишарә едир?

— Севилин әмәксевәрлијинә һансы мисралары нүмунә көстәрә биләрсиниз?

— Севилин пешәси һаггында нә билирсиниз?

Поемада ...Дајан, ај бачым,
Аман, ај бачым
Күләкләр сачыны ахы дагыдыр,
Еһтијат икидин јарашыгыдыр,
Ешит, ај бачым,
Икид, ај бачым...

Сизә нечә тә'сир багышлајыр?

Көстәрилән мүсаһибә шакирдләрин фикри фәаллыгы үчүн лазыми шәраит јарадыр, шакирдләр әсәрин бүтүн мәзијјәтләринин фәал ахтарычысына чеврилирләр.

Шакирдләрин конкрет олараг һәр биринин газандыгы билији, онларын пешә тәрбијәсинә әсәрин тә'сирини мүәјјәнләшдирмәк үчүн «Ән чох севдијим пешә» мөвзусунда өјрәдичи характерли инша јазы апармагы вачиб һесаб едирәм. Әввәлчәдән инша јазынын мәгсәди шакирдләрә изаһ едилир. Ајдынлашдырылыр ки, јазыда һәр бир шакирд јалныз өз арзу вә истәјини шәрһ етмәлидир. Шакирдләрин јазы просесиндә там мүстәгиллији тә'мин едилир. Јазы ишиндән бир нечә күн әввәл шакирдләрә тапшырырам ки, мүталиә заманы, бахдыглары кинофилмләр, тамашалар, башгаларындан ешитдикләри сөһбәтләр фонунда пешә һаггында, севдикләри сәнәт һаггында фикирләрини үмумиләшдирсинләр. Бундан әлавә, шакирдләрин әмәк, пешә, сәнәтин инсан һәјатындакы ролу һаггында биликләрини мөһкәмләндирмәјә көмәк едән бир нечә китаб вә мәгалә охумаларыны төвсијә едирәм.

Инша јазыдан әввәл шакирдләрин гејдләрини динләјиб мүзакирә едир вә үмумиләшдирирәм. Ишин бу мәрһәләси һәлледичи рола маликдир. Чүнки шакирдләр мөвзу илә әлагәдар нә демәк, нечә демәк лазым олдуғуну ајдын баша дүшмәлидирләр. Мән чалышырам ки, шакирдләрин мөвзу барәдә кифајәт гәдәр мә'луматы олсун, онлар һәгигәти демәји бачарсынлар. Јазы просесиндә синифдә белә бир педагожи иглимин јаранмасына наил олмаг истәјирәм ки, шакирдләр фикирләрини мүстәгил гәләмә алсынлар.

Фикирләрини јығчам ифадә етмәјә чалышсынлар. Јазы заманы шакирдләрин гаршылашдыгы чәтинликләрин арадан галдырылмасында хүсуси фәаллыг көстәрирәм.

Инша јазынын нәтичәси мараглы вә угурлу олур: 32 нәфәр шакирддән 2-си фикрини дәгиг ифадә едә билмәмишдир. 13 нәфәр шакирд әмәјин вә пешәнин инсан һәјатындакы ролундан сөһбәт ачыр, Севилин әмәк һүнәрини, пешә усталыгыны тәрәннүм етмәјә чалышыр.

Шакирдләрин јердә галан 17 нәфәри јухарыда гејд олунан мәзмунла јанашы, конкрет олараг һансы пешәјә мејл әнәчәкләрини көстәрирләр. Иншалардан һисс едилир ки, шакирдләр нәинки бу вә ја башга әмәји севир, һәм дә мүәјјән пешәјә саһиб олмагла халгын хидмәтиндә шәрәфлә дурмаг арзусундадырлар. Һәмин шакирдләрдән 2 нәфәри мүәллим, 11 нәфәри механизатор, 1 нәфәри һәким, 1 нәфәри мүһәндис, 2 нәфәри сагычы олмаг арзусунда олдугларыны билдирирләр.

Беләликлә, 5—11-чи синифләрин әдәбијјат курсунда пешәјөнүмү имканы олан бүтүн мөвзулары бу чүр үсулларла тәдрис етмәклә шакирдләрдә пешәләрә истигамәтләндирмәк кими хүсуси актуаллыг вә әһәмијјәт кәсб едән ишин өһдәсиндән кәлмәк мүмкүндүр.

Тәрбијә вә һәгигәтин ән јахшы ме'јары

Севи СЕВДИМАЛЫЈЕВ

Губадлы рајонундакы Фәрчан кәнд орта мәктәбинин методист мүәллими

Стандартлыг, «нечә чалырам, елә дә ојна» һөкмү узун илләр үмумтәһсил мәктәбләриндә тохунулмаз «ганун» олмушдур.

Әдәбијјатын «һәјат дәрси», «инсаншүнаслыг» олмасыны һеч кәс инкар етмир. Лакин инсаны инсаншүнас едән әдәби-бәдии әсәрләрин инсан шүуруна һансы әсрдә, һансы онилликләрдә «јапышыб-јапышмамасыны», нәдәнсә, фикирләшмәмишик. Дүшүнмәмишик ки, вахтилә типик олан һадисәләр типиклијини сон онилликләрдә тамамилә итирмишдир. Шәраити көз өнүнә кәтирсәк, типик шәраитин башга бир сивилизасијасыны да инкар едә билмәрик. Бугүнкү мүшаһидәләримиздә нә Аллаһвердиләр вар, нә Рүстәм кишиләр, нә Меһманлар, нә дә... Әлбәттә, мөвзу вә мәзмунуна көрә көһнәлмиш әсәрләри дәрсликләрдән чыхармаг үчүн һәр ил дәрсликләри јениси илә әвәз етмәк мүмкүн дејил, амма халг тәһсили шө'бәләринин методкабинетләринә көстәришләр көндәрмәк мүмкүн вә вачибдир. Мәсәлән, көстәриш вермәк олар ки, «1905-чи илдә» пјеси әвәзинә «Од кәлини», «Бөјүк дајаг» әвәзинә «Кәләчәк күн» вә с. тәдрис едилсин.

Әдәби-бәдии әсәрләр үзрә апарылан инша јазыларын мөвзулары һаггында ејни фикри сөјләмәк олар. Бә'зән елә мөвзулар үзрә иншалар апарырыг ки, һәмин мөвзулардан доған идејанын реал әкси һәјатда јохдур.

IX—XI синфин шакирдләри чох шеји дујур, дүшүнүр вә һисс едирләр. Онлар вәрәгләр үзәриндә олан «һәгигәтләри» һәјатда башга шәкилдә көрдүкдә әсл һәгигәтләрә дә инамлары зәифләјә билир. Фикрими әсасландырмаг үчүн өз тәчрүбәмдән бир факт көстәрмәк истәјирәм.

10—15 ил бундан әввәл X синифдә «Меһман» повестини тәдрис едирдим. Меһманын дахили тәмизлијиндән, мүгәддәс совет ганунларынын кешијиндә мәрдликлә дајанмасындан ағыздолусу данышырдым. Дәрсин сонунда шакирдләрдән бири мәндән сорушду:

— Мүәллим, сиз дејирсиниз ки, совет прокурорлары дахилән тәмиздирләр. Онларын ән үмдә борчу мүгәддәс совет ганунларынын кешијиндә дајанмаларыдыр. Бәс нијә Аллаһгулу әмими һагсыз јерә илишдириб- ләр? Ону тутмамаг үчүн пул истәјирдиләр. Ахшам биздән пул алмаға кәлмишди.

Догрусу рәнк вериб, рәнк алдым. Дедим ки, «Меһман» повести беләләринә нүмунә, көр-көтүр үчүн јазылыб. Мәкәр Муртузов сурәти еләләринин прототипи дејилми? Һәр һалда сөзүмүн кәсәрсиз олдуғуну һисс етдим.

Инша јазыларда шакирдләри «бәдии әсәр чәрчивәсинә» салмаг, мәнчә, дүзкүн дејил, онлара һәјаты көрдүкләри кими, дујуб танылыглары кими әкс етдирмәк үчүн мүстәгиллик вермәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә сәрбәст мөвзулар үзрә иншалардан даһа чох истифадә едилмәлидир. «Гафгаз халгларынын достлуғу сарсылмаздыр», «ССРИ хошбәхтләр өлкәсидир» вә с. кими сүн'и гондарма мөвзулардан әл чәкмәлијик.

Бу тәдрис илиндә X синифдә белә бир мөвзуда инша јаздырмышдым: «Гарабағ Азәрбајчанын үрәји вә дилбәр кушәсидир». Һәмин мөвзу үзрә шакирдләримдән бири јазмышды: «Азәрбајчан дүнјанын чәннәт дијары, Гарабағ исә бу дијарын вуран үрәјидир. Үрәји чандан ајырмаг олар?!

Гарабағ! Нечә дә көзәл сәсләнир бу ад! Бу сөз нечә дә мусигили вә аһәнкдардыр. Мән белә дүшүнүрәм ки, «Чәнки», «Короглунун увертүрасы» Гарабағ ноту әсасында бәстәләниб.

...Гарабағ — севимли Үзејиримизин гәдәм ачыб јеридији торпаг!

Шуша — гәсбкар Гачарын башыны бәдәниндән ајыран, онларча фатеһи атындан дүшүрән тарихи шәһәр!

Топхана — Шаһдағым, Гошгарым, көјләрә баш чәкән Көјәзәним, Вагиф јадикарым! Ағдам — Дәдәм Горгуд, һөрмәтли Худумузун руһу ујујан мүгәддәс дијар!

...Хан гызы Натәванын ханым-ханым ады Гарабағдадыр. Иса булағынын гыврыла-гыврыла ахан сују Натәванын һөрүкләри, Күрүмүн, Аразымын, Тәртәримин, Бәркүшад вә Һәкәримин һәзин-һәзин ахыны Гарабағын мусиги нотларыдыр.

...Бәрдә Нүшабә јадикарыдыр, бөјүк Низамимизин ше'р чәләнкидир.

Тачы бәдәнин башга јериндә јох, мәһз башда кәздирәрләр. Гарабағ да Азәрбајчанын тачыдыр — јери үрәјимизин башындадыр...»

Бу чүмләләри ајры-ајрылыгда тәһлил етмәјә еһтијач јохдур. Ифадәләрдәки мәнсубијјәт дә, һәгигәт дә, гејрәт вә мәһәббәт дә охучуну өзүнә чәзб едир. Торпаға, тарихи шәхсијјәтләрә һәгигәт бајрағыны башгасы јох, мәһз шакирдин өзү — торпағымызын сабаһкы сакини көјләрә галдырыр. Даһа доғрусу, шакирд һәјат һәгигәтләри әсасында «һәјатын һәгиги әсәри»ни јарадыр. Стандартлыгдан, сүн'иликдән узаглашмаг бах бу демәкдир.

Мүшаһидә вә мүһакимә тәрбијә вә һәгигәтин ән јахшы ме'јарыдыр. Дүзлүк, доғручулуг руһунда тәрбијә олунмаг үчүн кәнд нәсли — сабаһымызын сакинләрини гондарма әсәрләрдән узаглашдырмаг, онлары һәгигәт чығырына салмаг лазымдыр. Мәһз бу јолла Вәтәнә дә мәһәббәт јаратмаг олар, халга да, торпаға да. Елә буна көрә дә әдәбијјат вә тарих дәрсликләрини еффектсиз мөвзулардан тәмизләмәк, стандарт инша башлыгларындан узаглашмаг, сабаһымызын сакинләринә — бугүнкү фиданларымыза күнүн актуал мөвзуларындан «әсәрләр» јаздырмаг вачиб вә тә'хирәсалынмаз мәсәләләрдән биридир.

Әсрләрин, нәсилләрин јадикары Ана дилим!

Рагиф ҺӘСӘНОВ

Нефтчала рајону, Астанлы кәнд мәктәбинин методист мүәллими

Азы миниллик тарихи олан даг шәлаләси кими саф, бүллур ана дилимиз халгымызын фолклорла јоғрулмуш тәфәккүр сүзкәчиндән кечиб чилаланмыш вә бу күн дүнјанын 30 милјондан чох азәрбајчанлы әһалисинин милли-мә'нәви сәрвәтинә чеврилмишдир.

Азәрбајчан дили узун мүддәт јад тә'сирләрә мә'руз галса да, әлифбасы, јазысы әбәс јерә дәфәләрлә дәјишдирилиб мүрәккәбләшдирилсә дә, һәтта бир сыра сөзләрини ишләтмәк јасаг едилсә дә, лакин халгын доғма дилә сон дәрәчә гајғыкеш мүнасибәтини, јә'ни ел гајнагларына тапынма, бу кејфијјәти кәләчәк нәсилләрә чатдырма күчүнү азалда, дәјишдирә билмәмишдир. Әксинә, та ширин ана лајлаларындан тутмуш дәјәрли аталар сөзләринә, нағыллара, әфсанәләрә, рәвајәтләрә, дузлу-мәзәли ләтифәләрә, дилләр әзбәри дастанларымызачан чилд-чилд китаблара сығмајан дүрлү-дүрлү сөзләримиз бүтүн мә'на чаларлары илә јаддашлара көчүб јашамыш вә јашамагдадыр. Сән демә, садә бир һәгигәт вармыш: халгын дилини — сөз јаддашыны ондан алмаға һеч бир гүввә гадир дејил!

Гәдим бир Азәрбајчан бајатысы фикримизин доғрулуғуну сүбут едир:

Дилим-дилим,
Кәс говун дилим-дилим.
Мән дилимдән ваз кечмәм,
Доғра, кәс дилим-дилим.

Дүнјакөрмүш ағсаггал бабаларымызын, ағзы хејир сөзлү ипәк нәнәләримизин синәсиндә «Дәдә Горгуд» һикмәтиндән, лап гәдим сојкөкүмүздән, халг етимолокијасындан сораг верән, һәлә дә мә'насыны ача, дәрк еләјә билмәдијимиз, нечә чүр јозула биләчәк, јазыја-китаба алынмалы елә инчи долу баглы «сөз боғчасы» вар ки, әкәр ачылыб өјрәнилсә, һеч шүбһәсиз, дилимизин лүғәт еһтијатыны артырар, лексикасыны икигат зәнкинләшдирәр; елми-тәдгигата чәлб олунса, санбаллы диссертасија ишинин мөвзусуна чеврилиб орада-бурада итиб батмаз, беләликлә, кениш даирәдә ишләнә-ишләнә һәмишәјашарлыг газанар. Нијә башга дилләрдән алыб

бол-бол ншләтдијимиз бир сыра лексик ваһидләрин сөз бирләшмәләринин, ифадәләрин, терминләрин Азәрбајчан дилиндә садә, ајдын мүнасиб гаршылығыны, һеч олмазса, синонимини тапыб үзә чыхармаға сә'ј, тәшәббүс көстәрмирик? Мәкәр елә бир һисс, үлви дујғу вармы ки, халг ону өз дилиндә дәгиг ифадә едән ујарлы сөз јаратмамыш олсун? Хејр, јохдур! Анчаг ахтарыб тапмаг, ортаја чыхармаг лазымдыр. Беләдә јалныз халг зеһнинә архаланыб, дөнә-дөнә она мүрачиәтлә һәр һансы бир анлајыш, мәфһум, тәсәввүр бирәр-бирәр ашкарланынча кәшф едилмәлидир. Көркәмли Азәрбајчан јазычысы, фолклоршүнас алим Ј. В. Чәмәнзәминли «Дил мәсәләси» адлы мәгаләсиндә јазырды: «... Дил сүн'илик севмәз, зор вә күч дә гәбул етмәз. Дил өз көкү үстә битәр, галхар, гол-ганад ачар вә бу асудәлик, тәбиилик саһәсиндә дә бөјлә көзәл, зәриф вә кениш бир һалә кәләр ки, һамыны һејран гојар. Дилин көкү чамаатымызын әсрләрчә јаратдығы ел әдәбијјатындадыр. Кәрәк онлар топлансын, өјрәнилсин, әзбәрләнсин... Дил ахтаран кәрәк чамаатымызын арасында кәзсин, долансын ки, өјрәнә билсин. Әсл дилимиз базарларда — халгын топландығы јерләрдә, тәрәкәмә елинин ичиндә данышылмагдадыр...»

Әслиндә, «јохдан вар олан», инсанлығын әзәли-әбәди нишанәси, улуларымызын мисилсиз сахланчы — сөз јатырындан кәрәк һеч нә унудулмасын, диггәтлә мүһафизә олунуб арајаәрсәјә кәтирилсин. Мүәјјән мүнасибәтлә јериндә, мәгамында дејилмиш каһ көврәк хатирәләр чөзәләјиб овгатлар дүзәлдән, каһ да хошбәхтлијимизә туш кәлән «дүнјанын нахшы» јадикар сөзләр! Дүнја шөһрәтли шаиримиз С. Вургун демишкән:

> Де кәлсин һәр нәјин вардыр,
> Дејилән сөз јадикардыр...

Јенидәнгурма, ашкарлыг вә демократија шәраитиндә јашајыб ишләдијимиз сон илләрдә тәзәдән, һәртәрәфли халга гајытма, халгын тарихән гәдим адәт-ән'әнәләринә, фолклор јарадычылығына, мәдәнијјәт абидәләринә, сәнәт мә'бәдләринә [музејләр, көһнә тикилиләрин, көрпүләрин, галаларын бәрпасы, мәсчидләрин ачылмасы, јени мәдрәсәнин иншасы, «Ирс» фолклор ансамблынын, Азәрбајчан Дөвләт Муғам Театрынын, «Вәтән» чәмијјәтинин фәалијјәти, «Гур'ан»ын Азәрбајчан дилинә тәрчүмәси вә с.] дәриндән нүфузетмә ачыг-ајдын һисс олунур. Хејирхаһ вә көзәл нијјәтдир; бу, чохдан лазым иди! Нечә дејәрләр, зијанын јарысындан гајытмаг да фајдалыдыр.

Е'тираф еләјәк ки, мәһз партија вә һөкуматимизин халга, ана дилинә гајғысы нәтичәсиндә бир вахтлар јалныз хәјал бәсләдијимиз, анчаг имкансызлыгдан дилимизә кәтирә билмәдијимиз көзәл арзулар тәзә-тәзә чин олур, һәјата кечмәјә башлајыр.

Севиндиричи һалдыр ки, артыг о, мәнһус репрессија вә дургунлуг илләринин гурбанларындан, бәд әмәлләриндән, дәһшәтли һадисәләриндән, фачиәләриндән кетдикчә узаглашыр, фикримизи ачыг-ашкар демәјә, чәмијјәтимиз вә халгымыз үчүн јарарлы, фајдалы ишләр көрмәјә, чәтинликләримизи арадан кәтүрмәјә, игтисади-мәдәни-сосиал проблемләримизи һәлл етмәјә, сабаһа инамла бахмаға, никбинликлә јашајыб-јаратмаға мә'нәви еһтијач дујуруг.

Олуб кечәнләри, олачаглары дүшүндүкчә дујғуларымыз аз гала еһтизаза кәлир, мәчрасына сығышмыр. Кет-кедә дүшүнчәләримиз, илһамлы анларымыз булаглар кими дурулур, ајдынлашыр. Ағы гарадан, јахшыны писдән, дүзү әјридән сечмәјә, әтрафымызда баш верән чүрбәчүр һадисәләрин маһијјәтинә вармаға, һәгигәти үзә чыхармаға мејлимиз күчләнир.

Мүгәддәс од-очаг, бәрәкәтли торпаг, дуз-чөрәк, анд јеримиз олур.

Мүдрикләримиздән өјүд-нәсиһәт ала-ала, кәрәклиләри ешидә-ешидә, агилләримиздән көрүб көтүрә-көтүрә; фәдакарлыг, тәмизлик, тәвазөкарлыг тимсалы мүәллимләримиздән әдәб-әркан, мә'рифәт, һәссаслыг, дүзлүк газана-газана, классик вә мүасир сәнәткарларымызын инчиләриндән, елми китаблардан, алимләримизин сөз-сөһбәтиндән фајдалана-фајдалана өмрүмүз боју өјрәнирик, камилләширик. Әлбәттә, е'чазкар ана дилимизин көмәји илә...

Доғрудан да, бу дил нә гәдәр мүгәддәс, гүдрәтли вә әзәмәтли, лә-тиф вә шаиранәдир!.. Чүнки бу дил Низамиләри, Нәсимиләри, Хәтаиләри, Фүзулиләри, Вагифләри, Закирләри, М. Ф. Ахундовлары, Н. Вәзировлары, Ә. Һагвердијевләри, Ч. Мәммәдгулузадәләри, Н. Нәримановлары, Ү. Һачыбәјовлары, С. М. Гәнизадәләри, Ч. Чаббарлылары, С. Вургунлары, Р. Рзалары вә дикәр көркәмли әдиб, јазычы вә алимләри јетишдирән шаир тәбиәтли мүдрик халгымызын ән гијмәтли сәрвәтидир. Онлар дилимизин тәмизлији вә сафлығы уғрунда һәмишә мүбаризә апармыш, онун гајғысына галмышлар.

Белә мүтәрәгги идејалы маариф-чи-зијалыларымыздан бири дә публисист-јазычы-драматург Нәриман Нәриманов олмушдур. О, Ленин, Октјабр дилинә јијәләнмәјин зәрурилијини нәзәрә алыб, һәмин дилдә сәрбәст охујуб јазмаг, мүстәгил даныша билмәк истәјәнләр үчүн гошадилли мүхтәлиф луғәтләр, мүгајисәли грамматика китаблары чап етдирмиш вә халгын кениш истифадәсинә вермишдир.

Н. Нәриманов бир сыра мәгаләләриндә, еләчә дә бә'зи мә'рузә вә чыхышларында ана дилиндән сонсуз мәһәббәтлә, һәрарәтлә бәһс етмишдир. Онун 1906-чы илдә «Һәјат» гәзетиндә чап олунмуш «Бу күн» адлы мәгаләсиндә охујуруг: «Ана дили! Нә гәдәр рәфиг, нә гәдәр али, һиссијјати-гәлбијјә ојандыран бир кәлмә! Нә гәдәр мөһтәрәм, мүгәддәс, нә гәдәр әзәмәтли бир гүввә! Ана дили! Бир дил ки, меһрибан бир вүчуд өз мәһәббәти шәфгәти-мадәранәсини сәнә о дилдә бәјан едибдир. Бир дил ки, сән һәлә бешикдә икән бир лајла шәклиндә өз аһәнк вә ләтафәтини сәнә ешитдириб, руһун ән дәрин кушәләриндә нәгш бағлајыбдыр!..»

Әсл вәтәндашлыг гүруру илә Н. Нәримановун ана дилимиз һаггында һәлә сәксән үч ил әввәл халгымыза сөјләдији мә'налы фикирләр өз маһијјәтини бу күн дә сахламагда, долғунлуғу вә тәзәлији, тә'сирлилији илә диггәтимизи чәлб етмәкдәдир. Бәли, инди ана дилимиз — Азәрбајчан дилини дөвләт дили сәвијјәсиндә танытмагда, шакирдләрә өјрәтмәкдә нөвбә, фәалијјәт мејданы бизә верилиб.

Һәрчәнд әбәди учалыгда дуран вәтәндаш шаиримиз М. Ә. Сабирин: «Писи пис, әјрини әјри, дүзү һәмвар јазым» мәрамы һәр мүәллимин өз мәсләкинә чеврилмәлидир ки, бунун ичтимаи-сијаси маһијјәтини дәрсдә баша сала-сала, әјрәдә-әјрәдә вәтән балаларынын да әгидә инамына дөндәрә билә. Анчаг нечә? Билаваситә дилдән, бәдии сөзүн әлван бојаларындан, емосионал тә'сир күчүндән, онун образлылыг вә зәнкин ифадә имканларындан мәһарәтлә истифадә едә билмәк бачарығы илә! Јохса, вај һалымыза! Бөјүк Фүзулимизин јадикары, фитрәтән гәзәлхан јаранмыш, һазырчаваб Әлиаға Ваһид демишкән:

> Елмин, һүнәри олмаса
> кәр әсрә мүвафиг,
> Күл тәк саралыб,
> бәрки-хәзантәк солачагсан.

Бу, һәр шејдән әввәл, өз ихтисасына, јүксәк нитг мәдәнијјәтинә дәриндән јијәләнмәјән, мүәллимлик пешәсинә тәсадүфи кәләнләрә вә она көрә дә дил-әдәбијјат фәнләрини шакирдләрә үрәкдән севдирә вә ону јүксәк сәвијјәдә тәдрис едә билмәјән мүәллимләрә аиддир. Гүсурлу програмларла дәрсликләр арасында мөвчуд ујғунсузлуглары да бураја әлавә етсәк, проблемин чәтинлији вә мүрәккәблији ајдынлашар.

Ана дили бүтүн елмләри өјрәнмәјин ачарыдыр. Кәрәк она һеч вахт лагејд олмајасан, е'тинасызлыг көстәрмәјәсән. Һәр васитә илә ана дилинин сафлығыны, тәмизлијини, варлығыны бүсбүтүн әзәмәти илә горујуб сахламаг үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәјәсән.

Һеч шүбһәсиз ки, бу саһәдә әсас ағырлыг дүшүр үмумтәһсил орта мәктәбләринин вә бурада дәрс дејән дил-әдәбијјат мүәллимләринин үзәринә. Бәс онлар ана дилимизи мөвчуд програмлар, дәрсликләр, дәрс вәсаитләри әсасында шакирдләрә өјрәтмәјә нә дәрәчәдә наил олурлар?

Тәәссүфләр олсун ки, дөври мәтбуатда, телевизија вә радио верилишләриндә дилчи вә методист алимләр, мүәллимләр мүхтәлиф рә'јләр, тәклифләр, мүлаһизәләр, ирадлар сөјләнсә дә, проблемин һәллинә кифајәт дәрәчәдә мөһәл гојулмур, иш сүр'әтләндирилир. Нә вахтачан програм тәртибчиләри дәрслик мүәллифләри илә бирликдә ишләмәјиб ујғунсузлуглары арадан галдырмајачаглар? Һәр бир саһәдә мүвәффәгијјәтләримизин башланғычы, мәнбәји олан ана

дили вә әдәбијјат дәрсләринин тәдрисинә ајрылмыш саатларын мигдарынын азалмасы тәәччүб догурур. X—XI синифләрдә дилимизин өјрәдилмәсинә һәфтәдә чәми бир саат верилмәсинә [о да факултатив мәшғәлә кими] лагејд галмаг олмур. Бу азмыш кими, мәктәб рәһбәрләри ону фәнн мүәллиминә ја һеч вермир, ја да «мадди тә'минат хатиринә» мүнасиб сајдыгы фәнн мүәллимләри үчүн ајырырлар. Буну елә-белә јох, дил-әдәбијјат мүәллимләринин бөлмә ичласларында һәмкарларымла фикир мүбадиләсинә, мүшаһидәләримә әсасән сөјләјирәм. Гәрибә мәнтигсизлик дејилми?

Әлбәттә, чатышмазлыглар һәлә дә давам етсә дә, тә'лимин кејфијјәти илк нөвбәдә мүәллимдән асылыдыр. Биз мүәллимләр кимисә көстәришини көзләмәјә бел багламамалыјыг.

Узун илләр кәнд орта мәктәбиндә ишләјә-ишләјә хејли тәчрүбә топламышам. Фәал шакирдләрин јахындан иштиракы илә нүмунәви дил-әдәбијјат кабинети, «Азәрбајчан дили» күшәси, бәдии әдәбијјат фонду јаратмышам. Китаб музакирәләри, әдәби-бәдии ахшамлар, мә'зунларла көрүш вә с. кечирмишәм. Бу дәрс илиндә кабинети зәнкинләшдирмәк, рәнкарәнк тәдбирләр кечирмәкдән өтрү марағлы планлар нәзәрдә тутмушам. Мәсәлән, мәктәбимизин әразисинә јахын бир нечә кәнд адларынын етимолокијасыны арашдырмаг, шакирдләрин өз дәст-хәтти илә етимоложи лүғәт тәртиб етмәк, китаба дүшмәмиш ел бајатыларыны, гәдим нәғмәләримизи, һәмчинин ајры-ајры дилчилик лүғәтләрини, «Мәктәблинин китабханасы», «Азәрбајчанын көркәмли адамлары» серијаларындан бурахылмыш китаблары топламаг арзусундајыг. Әфсус ки, инди белә лүғәтләри вә китаблары тапмаг мүшкүлә дөнүб, кәнд мәктәб китабханаларына чатдырмаг исә билмәррә унудулуб!

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан классик јазычыларынын дилиндә мә'насы чәтин анлашылан әрәб-фарс сөзләри кениш јер тутур. Шакирдләр бунларын мә'насыны баша дүшмәдән кечилән бәдии әсәрләрин идеја-мәзмунуну, дил-үслуб хүсусијјәтләринин тәһлилини мәнимсәмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн мәктәблиләр мүхтәлиф лүғәт, сорғу китаблары илә тә'мин олунмалыдырлар. Биз дил-әдәбијјат мүәллимләри дилимизин синоним зәнкинлијини, сөз еһтијатынын, үслуб рәнкарәнклијини шакирдләрә гәдәр әсаслы өјрәтмәјә сә'ј етсәк, чан јандырсаг да, јенә һәмин лүғәтләрсиз исәнилән нәтичәни әлдә едә билмирик. Дилимизин орфографија, орфоепија гајдаларыны, сөзләримизин лексик-грамматик мә'насыны, етимолокијасыны вә с. өзүндә әкс етдирән мәктәбли лүғәтләринә китаб магазаларынын рәфләриндә тәсадүф едилирди; бунлара Ә. Әфәндизадә, Ә. Әләкбәровун «Мәктәблинин орфографија лүғәти»ни [Бакы, 1976], Ә. Әфәндизадәнин «Орфографија- орфоепија-грамматика лүғәти»ни [Бакы, 1983, Ә. Фәрәчовун «Изаһлы дилчилик лүғәти»ни [Бакы, 1969], А. Бабајев, Ч. Исмајылзадәнин «Азәрбајчан классик әдәбијјатында ишләдилән әрәб вә фарс сөзләри лүғәти»ни [Бакы, 1981], Һ. Һәсәновун «Азәрбајчан әдәби дилинин омонимләр лүғәти»ни [Бакы, 1981], јенә ејни мүәллифин «Азәрбајчан дилинин антонимләр лүғәти»ни [Бакы, 1986], С. Ә. Чәфәров, А. Һ. Гарајев, И. Ә. Чәфәрованын «Авропа мәншәли сөзләрин гыса лүғәти»ни [Бакы, 1981], Г. Багыровун «Әдәбијјат дәрсликләриндә тәсадүф олунан чәтин сөзләрин изаһлы лүғәти»ни вә с. буна мисал көстәрмәк олар.

Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә гаршыја чыхан чатышмазлыгларын бир гисми дә јазы ишләринин апарылмасында истифадә олунан дидактик материалларла баглыдыр. Ә. Әфәндизадәнин «Орта мәктәбдә имла», З. Әлијеванын «Ифадә јазы мәтнләри» артыг көһнәлмәк үзрәдир. Онлардакы мәтнләрин бир чоху мәзмунча бу күнүн тәләбләри илә сәсләшмир, бә'зиләри тәрчүмә әсәрләриндән сечилмишдир. Имла мәтнләринин X—XI синифләри дә әһатә етмәмәси мүәллимләримизи чәтинликләр гаршысында гојур. «Ифадә јазы мәтнләри» васитиндә танынмыш јазычыларымызын әсәрләриндән сечилмиш ән јахшы биткин парчалар, әһатә едилмәлидир. Һәр күн васитдән республикамызын бүтүн умумтәһсил мәктәбләриндә истифадә олундугу вә әлдән-әлә кәздији үчүн онлар чохдан сөкүлүб-төкүлмүш, јарарсыз һала дүшмүшдүр.

Көрәсән тәһсил назирлији һәмин васитләрин јенидән ишләнмиш нәшрини мүәллимләримизә нә вахт чатдырмага наил олачаг?

Мән һәлә V—XI синифләрин «Азәрбајчан дили», «Әдәбијјат», «Әдәбијјат мүнтәхабаты» дәрсликләриндә бурахылмыш [шакирдләр, валидејнләр даһа чох дәрсликләрә инаныб, адәтән, бунлардан дәгиглији, елми-нәзәри, фактики мә'луматлары өјрәнмәјә мејлли олур, онлара е'тибарлы мәнбә кими бахырлар] мүхтәлиф сәпкили сәһвләрдән, тәһрифләрдән, долашыг чүмләләрдән вә с. сөһбәт ачмаг истәмирәм, чүнки бу, ајрыча бир мәгаләнин мөвзусудур.

Јери кәлмишкән, мәни нараһат едән даһа бир вачиб мәсәлә һаггында. Зијалыларымызын бә'зиләри әдәби дилдә данышмаг әвәзинә, дәбдәбә хатиринә вә ја өзүнү «мәдәни», «чохбилмиш» көстәрмәк үчүн нитгләриндә лүзумсуз рус сөзләри вә ифадәләриндән истифадә едирләр. Бу, чохларында, һаглы олараг, икраһ һисси ојадыр. Әкәр биз зијалылар нечә кәлди данышсаг, ана дилимизин ганун-гајдаларына, нормаларына ријаәт етмәји өзүмүзә вәтәндашлыг борчу билмәсәк, онда дәрс дедијимиз шакирдләрә Азәрбајчан дилинин милли руһуну, көзәллијини вургунлугла шакирдләримизә севдирә биләрикми?

Һәр кәс ана дилиндә савадлы данышыб јазмагы бачармалыдыр. Нијә көрә тибб мүәссисәләриндә, мүаличә очагларында дава-дәрман нүсхәләри, көндәриш вәрәгәләри, хәстәлик тарихләри, арајышлар, анкетләр, диагнозларын адлары, мүвәггәти әмәк габилијјәтсизлији бүллетенләри, хәстәләри гәбул едән һәким отагларынын лөвһәләри вә дикәр рәсми каркүзарлыг, дәфтәрхана сәнәдләри һәлә дә Азәрбајчан дилиндә дејил, рус дилиндә јазылмалыдыр?

Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин «Азәрбајчан ССР-дә Азәрбајчан дилинин дөвләт дили кими даһа фәал ишләдилмәсини тә'мин етмәк тәдбирләри һаггында» гәрары республикамызда дилимизин һәртәрәфли тәтбиг етмәк бахымындан чох мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Инанырыг ки, нәһајәт, бу гәрар јухарыда көстәрдијим гәбилдән олан гүсур вә чатышмазлыглары тезликлә вә тамамилә арадан галдырмага, дүнја шөһрәтли, әсрләрин, нәсилләрин јадикарына дилимизин инкишафына, ичтимаи-мәдәни функсијасынын артырылмасына тә'сирли көмәк көстәрәчәкдир.

●

Нитг инкишафы үзрә ишләрин сәмәрәли тәшкили тәчрүбәсиндән

Әминә ТАҒЫЈЕВА
Азәрбајчан ММТИ-нин Шәки филиалынын методисти

Шәкидәки 11 нөмрәли орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими Рә'на Меһдијева 30 илә јахындыр ки, шакирдләрин тә'лим-тәрбијәси илә мәшгул олур. О, ана дилимизин инчәликләрини кәнч нәслә дәриндән мәнимсәтмәк вәзифәсини ләјагәтлә јеринә јетирир.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә әдәби тәләффүз вә интонасија һаггында верилән билик вә вәрдишләрин әдәбијјат дәрсләриндә практик тәтбигинә, һәмин вәрдишләри даһа да тәкмилләшдирмәјә хүсуси диггәт јетирир. Рә'на мүәллимә чох доғру олараг нәзәрә алыр ки, фәнләрарасы әлагәнин бу имканындан максимум истифадә етмәк тә'лимин практик истигамәтини гүввәтләндирмәјин мүһүм амилләриндән бирдир. Әлбәттә, бу имкандан истифадә о заман сәмәрәли нәтичә верә биләр ки, мүәллим Азәрбајчан дили дәрсләриндә дүзкүн тәләффүз үзрә ишләрин тәшкилиндә оптимал системи көзләмиш олсун. Рә'на мүәллимә өз фәалијјәтиндә буну хүсуси олараг нәзәрә алыр. Азәрбајчан дили дәрсләриндә дүзкүн јазы тә'лимини дүзкүн тәләффүз тә'лими илә мүвази вә мүгајисәли апармага о, мүнтәзәм диггәт јетирир. Бу мәгсәдлә фонетик тәһлилдән кениш истифадә едир, шакирдләрин нитгиндәки тәләффүз сәһвләрини онларын өзләринә [синиф јолдашларына] дүзәлтмәји өјрәдир.

Рә'на мүәллимә имла вә ифадә јазылары техники васитәләрин [магнитофон вә кодоскопун] көмәји илә апармаға даһа чох сә'ј көстәрир. Белә һалда мәтнин дүзкүн тәләффүзлә сәсләнмәси шакирдләрдә орфоепик вәрдишләрин инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрир. Бу иш мүнтәзәм апарылдыгда мүәјјән сөз вә сөз формаларыны бир чүр ешидиб башга чүр јазмаг [вә әксинә, јазылдыгындан фәргли тәләффүз етмәк] тәдричән шакирдләрдә мөһкәм вәрдишә чеврилир. Имла вә ифадә мәтнләрини нүмунәви тәләффүз әсасында мүәллимин лентә нечә көчүрдүјүнә аид тәхмини бир нүмунә илә таныш олаг. VIII синифдә «Буз һејкәл» мәтни үзрә ифадә јазы апарылмасы планлашдырылмышды. Әввәлчә ајын тарихи вә мөвзунун ады кодоскопла екранда көстәрилди. Сонра мәтн магнитофонда сәсләндирилди:

«Мин [доккуз] јүз гырх биринчи илин гышы. [Шахдалы] бир кечә. Санки [чанны-чансыз], әтрафда нә варса, донуб буз бағламышды. Һава адамы [зәһәрри] илан кими чалыр, [дамаррарда] ган донурду.

Белә бир кечәдә Украјнанын учсуз-[бучахсыз], [гарры] [чөлләрилә] бир көлкә һәрәкәт едир. О, кәнч бир гадындыр. [Фашисләрин] әлинә кечмиш [кәнтдәриннән] баш көтүрүб көрпәсини хилас [етмәј] үчүн шәргә тәрәф гачыр. Гаршыда бир чај вардыр. Чәбһә [хәтди] о чај [бојуннан] кечир. Кәнч ана тәләсир. О, көрпәсини хилас [етмәј] үчүн чајын о тајындакы бөјүк вә [азат] торпаға [кечмәј] [исдијир]...»

Мәтн магнитофонда сәсләндирилдикдән сонра онун мәзмунуна аид гыса мүсаһибә апарылды вә коллектив план тутулду. План кодоскопла екранда көстәрилди:

1. Гарлы чөлләрдә.
2. Ики гара көлкә.
3 Ана көрпәсини исидир.
4 Буздан төкүлмүш һејкәл.
5. Көрпә сағдыр.

Шакирдләр мәтнин мәзмунуну бу план әсасында јазмаға башладылар...

Мүәллим орфоепик тәләффүз үзрә ишләри ифадәли оху үзрә ишләрдә мүнтәзәм давам етдирир. Мәсәлән, XI синифдә С. Рүстәмин «Ана вә почталјон» ше'рини кечәркән шакирдләр мүәллимин тапшырығы илә мисраларын дүзкүн тәләффүзлә нечә охунмалы олдуғуна аид дәфтәрләрдә гејдләр көтүрүрләр:

Дөрт ај варды ананын көз[д]әри
јол чәкирди;
Башга бир дәрди јохду,
оғул дәрдијди дәрди.
Сорурду» — «Балам һаны? — һәр
чәбһәдән кәлән[нән];
Он[нан] хәбәр кәлм[и]јир, хәбәр
кәлир олә[нн]ән.

Мүәллим орфоепик тәләффүзлә јанашы, һеча вурғусу, мәнтиги вурғу вә интонасија нормаларына да дүзкүн әмәл олунмасына хүсуси диггәт јетирир.

Рә'на мүәллимә әдәбијјат дәрсләриндә програм үзрә тәдрис едилән бәдии әсәрләрин дили үзәриндә ишләрин тәшкилинә лазыми диггәт јетирир. Мәсәлән, «Ана вә почталјон» ше'ринин дили үзәриндә иш апараркән шакирдләрин диггәтини ашағыдакы мисралардан тәсвир васитәләринә јөнәлдир.

Булудлу сәма иди, онун далғын
бахышы;
Көзләриндән ахырды бир илк баһар
јағышы.

Мүсаһибә методундан истифадә едәркән тәсвир васитәләрини шакирдләрин өзләринә тапдырмаға чалышыр.

М. — Бу мисраларда тәсвир васитәләри һансылардыр

Ш. — «Булудлу сәма», «илк баһар јағышы» ифадәләри.

М. — Шаир һәмин васитәләрдән ше'рдә нә мәгсәдлә истифадә етмишдир?

Ш. — Шаир ананын дәрдини, бүтүн аналара хас олан өвлад мәһәббәти һиссини тә'сирли вермәк үчүн онлардан бир васитә кими истифадә етмишдир.

М. — Шаир һәмин ифадәләрдә һансы охшарлыға әсасланмышдыр?

Ш. — Шаир ананын дәрдини даһа долғун вә габарыг вермәк үчүн ону әтраф мүһитлә, тәбиәтлә вәһдәтдә көтүрмүш, тәбиәт тәсвири илә онун әһвал-руһијјәсини ифадә етмәјә чалышмышдыр. Никаранчылыг әзабы кечирән ананын далғын бахышыны «булудлу сәмаја», көзләриндән ахан јашы «илк баһар јағышына» охшадыр...

Ше'рдәки дикәр бәдии тәсвир васитәләри үзәриндә дә иш тәхминән бу истигамәтдә давам етдирилир.

Мүәллим шакирдләри бәдии дилин сирләринә јијәләндирәркән көркәмли шаир вә әдибләримизин сөз сәнәти һаггындакы фикирләриндән дә бир васитә кими истифадә едир. Мәсәлән, Азәрбајчанын классик шаири М. Фүзулинин сөз тапмағын чәтинлији барәдәки ашағыдакы фикрини шакирдләрә чатдырмағы фајдалы һесаб едир.

«Елә вахтлар олмушдур ки, кечә сәһәрә гәдәр ојаглыг зәһәрини дадмыш вә бағрымын ганы илә бу мәзмуну тапыб јазмышам. Сәһәр оланда башга шаирләрлә ујғун кәлдијини көрүб, јаздығымы позмушам, она саһиб чыхмамышам. Елә вахтлар да олмушдур ки, күндүз ахшама гәдәр дүшүнчә дәрјасына далыб сөз алмазы илә мә'на көвһәрини дешмишәм. Буну көрәнләр: бу мәзмун анлашылмыр, бу ләфз халг арасында ишләнилмир вә хошакәлмәздир — дејәрдемәз, о мәзмун көзүмдән дүшмүш, һәтта онун үзүнү көчүрмәмишәм».

Бә'зән устад сәнәткарларымызын [Ашыг Әләскәр, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ч. Чаббарлы, М. Мүшфиг вә б.] әдәбијјат дәрслијинә дахил едилмиш әсәрләриндә мүәјјән сөзләр чанлы данышыг дилиндә ишләдилән шәкилдә верилир, мәсәлән:

Сән һеј де јохумдур,
чыхарыб чаныны аллам!
Валлаһы ојуб дидеји-кирјаныны
аллам!
Шаллаға тутуб пејсәри-үрјаныны
аллам!
Өз һалыны сал инди өзүн јадә,
әкинчи!
Лаг-лаг данышыб башлама фәрјадә
әкинчи!

[М. Ә. Сабир.]

«Јох, Новрузәли, кәрәк һамысыны сән нағыл елијәсән» [Ч. Мәммәдгулузадә.]

Белә фактларын үзәриндә мүәллим хүсуси олараг дајанмағы лазым билир. Шакирдләрә баша салыр ки, көркәмли сәнәткарларымыз ади данышыг дилинә мәхсус сөз формаларындан өз әсәрләринин бәдии тә'сир гүввәсини артырмаг мәгсәди илә истифадә етмишләр. Сонра һәмин сөзләрин [аллам, елијәрсән вә с.] дејилиши илә јазылышы мүгајисә едилир вә мүвафиг нәтичә чыхарылыр.

Р. Меһдијеванын зәнкин иш тәчрүбәси Шәки рајону мүәллимләринин диггәтини чохдан чәлб етмиш вә она өз һәмкарлары, јетирмәләри арасында бөјүк нүфуз газандырмышдыр. Онун иш тәчрүбәси кениш вә һәртәрәфли өјрәнилмәјә вә тәгдирә лајигдир.

Сәнәткар шәхсијјәти вә фолклор

Фазил ӘЛИЈЕВ

Газах рајонундакы Мусакөј кәнд орта мәктәбинин мүәллими, методист мүәллим

Мүшаһидәләр көстәрир ки, чох заман мүәллимләр бәдии әсәри тәдрис едәркән јазычы шәхсијјәтини нәзәрә алмырлар. Әсәрдә ифадә олунан идејанын мүәллифин шәхсијјәти, онун характери, естетик аләми илә нә дәрәчәдә бағлы олдуғу диггәтдән кәнарда галыр.

Бу онунла әлагәдардыр ки, адәтән, мүәллимләр сәнәткар шәхсијјәтини өјрәнмәјә сә'ј көстәрмирләр. Садәчә олараг дәрсликдә сәнәткарын һәјатына даир верилән мә'луматларла кифајәтләнирләр. Һәмин тәрчүмеји-һал материалларында исә сәнәткарын шәхсијјәти дејил, онун һәјаты һаггында мә'луматлар вә јарадычылығына даир хүласә верилир.

Одур ки, М. Ибраһимовун јарадычылығына әсасланараг «Сәнәткар шәхсијјәти вә фолклор» мөвзусуна диггәти чәлб етмәјә чалышмышыг.

Шәхсијјәт анлајышы фәлсәфи бахымдан кениш анлајышдыр. Лакин сәнәткар шәхсијјәти анлајышы нисбәтән конкрет, фәрди сәчијјә дашыјыр. Чүнки елә шәхсијјәтләрин варлығы халгын өзүнүдәркетмә сәвијјәсинин мә'нәви симасынын инкишафына тәкан верир.

В. Г. Белински јазмышдыр: «Әкәр шаир олмаг үчүн шаир доғулмаг лазым исә, өз шәхсијјәти илә өз вәтәндашларынын сәчијјәви чәһәтлә-

рини ифадә едә билмәк үчүн халги олмаг, доғулмаг лазымдыр» [«Рус әдәбијјаты классиклари һаггында» 1954, сәһ. 96].

Халг јазычысы М. Ибраһимовун јарадычылыг јолу вә сәнәткар шәхсијјәти көстәриләп ме'јара тамамилә ујғун кәлир.

Азәрбајчан халгынын милли бүтөвлүк истәји, ана дилинә мәһәббәти, бејнәлмиләл тәбиәти, тәвазөкарлығы, милли гүрур вә мәнлик һисси М. Ибраһимовун бәдии әсәрләриндә, публисистик чыхышларында, елми-нәзәри көрүшләриндә ашкарланмышдыр.

Бу чәһәтләр, сәнәткарын халгын мә'нәви ирсинә, тарихи кечмишинә вә индисинә гырылмаз телләрлә бағлы олмасы нәтичәсиндә үзә чыхмышдыр.

Халгын мә'нәви ирси, тәфәккүр тәрзи исә салнамәләрдә, тарих китабларында дејил, даһа чох фолклорда әбәдиләшмишдир. Одур ки, халг тәфәккүрүнүн күзкүсү олан фолклор М. Ибраһимовун үслубунун чанына һопмушдур. Халг идракына, адәт-ән'әнәләрә дәриндән бәләд олмасы М. Ибраһимовун јарадычылыг ирсинә ишыглы тә'сир көстәрмишдир. Буна көрә дә јазычынын шәхсијјәтини фолклордан кәнарда өјрәнмәк мүмкүн дејилдир.

Фолклорла бағлылыг сәнәткарын јарадычылығында ики истигамәтдә өзүнү көстәрмишдир:

Биринчиси: М. Ибраһимовун елми-нәзәри көрүшләриндә, публисистик чыхышларында фолклора, шифаһи халг әдәбијјатына мүнасибәт.

Икинчиси: бәдии әсәрләрдә фолклор көрүмү, аталар сөзләри, мәсәләләр, дастан вә нағыл сүжетләриндән, әфсанәләрдән истифадә мәсәләси.

М. Ибраһимовун һәјатымызын мүхтәлиф саһәләринә, әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләринә һәср етдији јүзләрлә әсәрләриндә, мәгалә вә чыхышларында ирәли сүрдүјү дәрин мәзмунлу, мәнтиги тутумлу мүлаһизәләри даһа чох халг идракындан, фолклор гајнағындан гидаланмышдыр. Бунунла јанашы, халг јазычысы мүхтәлиф илләрдә фолклорлардан бәһс едән «Азәрбајчан халгынын гәһрәманлыг дастанлары», «Түкәнмәз хәзинә» «Ашыг сәнәтини јени зирвәләрә», «Ашыг сәнәти вә Ашыг Әләскәр», «Ашыг поезијасында реализм» вә с. кими әсәрләр јазмышдыр. Бу әсәрләрдә әксини тапан фикирләр, мүлаһизәләр фолклоршүнаслыг елминин нәзәри сәвијјәсинин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир.

О, «Түкәнмәз хәзинә» әсәриндә јазыр: «Ашыг сәнәти бөјүк сәнәтдир, халга јахын вә доғмадыр. Халгын һәјатынын, мәишәтинин мүхтәлиф чәһәтләри, адәт-ән'әнәләри, зөвгү вә тәсәввүрләри бу сәнәтдә әкс олунур». [Әсәрләри, 10 чилддә, IX чилд, сәһ. 389] Ашыг сәнәтини асан сәнәт кими дүшүнәнләрә чаваб олараг көстәрир ки, Низаминин «Лејли вә Мәчнун» әсәри дә асан көрүнүр. Лакин бу асанлыг үздәдир. Низами дүһасы даһа инчә гатлара һопмушдур. Ашыг сәнәти дә һәр кәсин кирә биләчәји мејдан дејилдир. Бу сәнәтин садәлији онун мүдрик вә дәрин сәнәт олдуғундан ирәли кәлир.»

М. Ибраһимов реализмин көкләрини фолклорда ашыг поезијасында ахтарараг дүзкүн елми-нәзәри мүлаһизәләр ирәли сүрүр, бу әдәби методун тарихин һәр һансы мәрһәләсиндә мејдана кәлдијини инкар едәрәк көстәрир ки, реализмин јаранмасыны тарихи зәмининдә гаврамаг даһа фајдалыдыр.

«Ашыг поезијасында реализм» [1965] мәгаләсиндә Ашыг Әләскәри ашыг поезијасы чәрчивәсиндән чыхараг дүнја әдәбијјатынын классик сималары илә јанашы дајанан сәнәткар олдуғуну елми дәлилләрлә әсасландырыр. Әләскәр јарадычылығындан бәһс едәрәк јазыр: «Ашыг Әләскәр классик әдәбијјатын фикри дәринлик, типикләшдирмә вә бәдии үмумиләшдирмә ганунларыны ашыг поезијасынын чанына һопдурмушдур» [Әсәрләри,10 чилддә, IX ч. сәһ. 495].

Мүәллифин бәдии әсәрләриндә фолклор ишығы даһа күчлүдүр. Илк гәләм тәчрүбәләри олан «Зәһра», «Мәләк», «Гачаг», «Е'тибар» адлы һекајәләриндә, еләчә дә, сонракы илләрдә јаздығы «Мәнтиг һәсәнович», «Пәри хала вә Ленин», «Иран гызы», «Тонгал башында» вә с. һекајәләриндә халг адәт-ән'әнәләринә мәһәббәт, аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләр мүһүм јер тутур. «Чобанын мәсләһәти», «Шаирин јадикары», «Пәләнк вә инсан» кими һекајәләр исә әфсанә вә рәвајәтләрә әсасән ишләнмишдир.

М. Ибраһимовун романларында фолклордан бәһрәләнмә марағлыдыр. «Кәләчәк күн» романында фолклор көрүмү үздә дејил, даһа чох дәриндәдир. «Бөјүк дајаг» романында исә халг дејим тәрзи, фолклор меһи илк охунушдан диггәти чәкир. Пәршан, Ширзад, Телли, Чобан Кәрәм кими ашыг ше'ри, бајаты илә нәфәс алан сурәтләрин варлығы, Рүстәм киши кими милли образын јаранмасында дастан сүжетләринә, фолклор образларына сөјкәнмә өзүнү көстәрир. Романын мәзмуну, сәнәткар мәгсәди дә «Ел бир олса дағ ојнадар јериндән» аталар сөзүнүн башга варианты олан «Халг ән бөјүк дајагдыр» сөзләри үзәриндә көкләнмишдир.

Халг јазычысынын «Пәрванә» романында исә «фолклор дүнја»сына ачылан гапылар даһа кениш, даһа әзәмәтлидир. Фолклор үслубу әсәрин чанына һопмушдур. Әсәрдә тәһкијә, дејим тәрзи дастан вә нағылларымызын үслубуна јахындыр. Ән башлычасы исә романда Вәфадар, Наркилә, Туран баба кими дастан гәһрәманларына охшар мүсбәт образларла јанашы, Илјас бәј, Чаһан ага, Сәфигулу бәј, нөкәр Сәлим, Шортан кими мәнфи гүтбдә дајанан рәзил, ганичән, шәри тәмсил едән фолклор охшарлары илә таныш олуруг. Дастан сүжетләри, мифик тәфәккүрлә бағлы тәсвирләр әсәрин «фолклор-роман» тә'сири бағышламасына имкан верир. «Пәрванә» вә «Бөјүк дајаг» романларында халгымызын кишилик, гејрәтлилик анлајышынын бәдии ачымы усталыгла ишләнмишдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, XI синифдә М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романыны тәдрис едәркән Рүстәм киши сурәтинин тәһлили илә әлагәдар «Короғлу» дастанына мүрачиәт етмәк сәмәрәли нәтичә верир.

Рүстәм кишинин мәрдлији, горхмазлығыны шакирдләрә чатдырмаг үчүн «Короғлу» дастанындан Короғлу Никар ханымы көтүрүб гачаркән дүшмән гошунунун архасынча дүшдүјүнү көрүр. О, Гыратын башыны дөндәриб, кери гајыдыб вурушмаг гәрарына кәлир. Никар ханым Короғлунун бу һәрәкәтинә е'тираз едәндә Короғлу она белә дејир:

«Мән сәни Чәнлибелә бу чүр апара билмәрәм. Дәлиләр дејәрләр: Короғлу кетди хоткарын гызыны гачырыб кәтирди. Кәрәк дава едәјәм, гошун гырам, ган төкәм, паша өлдүрәм, сәни елә апарам» [Короғлу. Кәнчлик, 1975, 18].

Ону да гејд един ки, Рүстәм кишинин мүсбәт кејфијјәтләриндән бәһс едәркән «Китаби-Дәдә-Горгуд» дастанында Газан ханын һәрәкәтләриндә кишилик анлајышынын нечә дәрк олундуғуну шәрһ етмәк дә јеринә дүшүр. Мән фәндахили әлагә јаратмагла Рүстәм кишинин Газан хана белә охшарлығыны мүгајисә едирәм. Газан хан Гарача чобаны өзү илә апармамасынын сәбәбини онун өз сөзләри илә шәрһ едирәм:

«Әкәр чобанла варачаг олурсам, Галын огуз бәјләри мәним башыма гахынч гахарлар. Чобан белә олмаса Газан кафири аламазды — дејәрләр» [«Китаби-Дәдә-Горгуд»].

Шакирдләр белә гәнаәтә кәлирләр ки, Газан хан, Короғлу кишилик һаггында нечә дүшүнүрсә Рүстәм киши дә елә дүшүнүр. Гызы Пәршан атасы һаггында дејир: «Валлаһ, ат үстүндә отуранда елә бил Короғлудур».

Заһири охшарлыг образын характериндә өзүнү доғрулдур. Мешәдә әлли еркәји кизләјән Салман, Јармәммәд вә Лал Һүсејнлә тәкбашына һагг-һесаб чәкәркән Рүстәм кишинин һәрәкәтләри Газан хан, Короғлу вә дикәр дастан гәһрәманларыны хатырладыр. Гоча чобанын ачдығы сирри һеч кәсә демәјәрәк кимсәсиз мешәдә үч нәфәрин үстүнә гамчы чәкән, онларла ахырадәк вурушан Рүстәм кишинин һәрәкәтләри, кишилик, мәрдлик, бүтөвлүк һаггында халг психолокијасыны тәсдиг едир.

●

Ифадә јазылардан истифадә тәчрүбәсиндән

Әли ИБРАҺИМОВ
республиканын әмәкдар мүәллими, фәрди пенсијачы

70-чи илләрә гәдәр олан дөврләрдә ифадә јазылар, әсасән, әдәбијјат [ифадәли оху] дәрсләриндә апарылырды. Садәчә олараг бу әсас тутулурду ки, һәмин јазы иши үчүн мәтнләр јалныз бәдии әдәбијјатдан сечилир, бәдии әсәр үзәриндә иш апарылыр. «Ифадә јазы мәтнләри»ни әдәбијјатчы мүәллифләрин јаратмасы да, көрүнүр, бу сәбәблә баглы олмушдур. Лакин сонралар, догру олараг, мүәјјәнләшдирилмишдир ки, ифадә јазылар даһа чох диллә, хүсусән нитг инкишафы илә баглы јазы нөвүдүр. Буна көрә дә тәсадүфи дејил ки, ифадә јазылар системиндә мүһүм јер тутур.

Ифадә јазылар мәтн тәртибинә аид елә иш нөвүдүр ки, иншадан фәргли олараг, бурада мәтн шакирдләрә һазыр шәкилдә тәгдим олунур; онлар мәзмуну јадларында сахлајыр, сонра өз сөзләри, өз чүмләләри илә јазырлар. Демәк, бу просесдә шакирд һәм јазычынын дилиндән нә исә өјрәнир, һәм дә өз нитг габилијјәтини нүмајиш етдирир.

Ифадә јазылар шакирдләри мүстәгил мәтн тәртиб етмәјә, јә'ни инша јазмаға һазырламаг бахымындан бөјүк тә'лим әһәмијјәти кәсб едир.

Әлбәттә, ифадә јазмаг шакирдләр үчүн һеч дә һәмишә асан көрүнмүр. Јазыја һазырлыг иши јахшы тәшкил едилдикдә исә онлар инамла јазыр вә ишин нәтичәси, әсасән, уғурлу олур.

Мән һисс едәндә ки, апарачағым ифадә кифајәт дәрәчәдә уғурлу нәтичә вермәјәчәк, о заман ифадә јох, с ә р б а с т и м л а апармағы даһа мәгсәдәујгун һесаб етмишәм. Бу јазы нөвү шакирдләри ифадәјә һазырламагда чох әлверишли бир васитәдир. Белә ки, сәрбәст имла, бир нөв, һиссә-һиссә апарылан ифадәдир. Мүәллим сечдији мәтни мүәјјән биткин һиссәләрә [3—5 һиссәјә] ајырыр; әввәлчә мәтни бүтөвлүкдә охујур, сонра исә һиссә-һиссә охујуб јазмағы тәләб едир. 2—3 белә јазы ишиндән сонра шакирдләр [хүсусән V синиф шакирдләри] ифадә јазмаға тез алышырлар.

Ифадә јазынын мүвәффәгијјәти сечилән мәтнин характерик вә марагла олмасындан да чох асылыдыр. Тәәссүф ки, мүәллимләримизин бир чоху мәтнин тә'лим мәгсәдиндән даһа чох, идеја-сијаси мәгсәд күдмәсини әсас тутур вә буна көрә дә шакирдләри чәтин вәзијјәтә салырлар; чүнки сечдикләри мәтн бәдии чәһәтдән зәиф, сүжет биткинлији бахымындан нагис олур.

Шакирдләрин рабитәли нитгини инкишаф етдирмәк, онлары даһа јахшы инша јазмаға һазырламагда ифадә јазыларын имканларындан сәмәрәли истифадә едилмәси мүһүм шәртләрдәндир. Мүһакимә вә тәсвир характерли ифадә мәтнләри бу бахымдан диггәти чәлб етмәлидир. Белә мәтнләр үзрә апарылан ифадәләр шакирдләрдә инша јазы бачарыгларыны инкишаф етдирмәјә чох көмәк көстәрир. Мән белә ифадә јазыларын хүсуси бир нөвүндән истифадәјә даһа чох үстүнлүк вермәјә тәрәфдарам. Буну шәрти олараг и ф а д ә-и н ш а адландырмаг олар.

Ифадә-иншаны характеризә едән чәһәт бундан ибарәтдир ки, мәтнлә әлагәдар мүһакимә вә ја тәсвири шакирдләр өзләри давам етдирир, беләликлә, өзләри өз фикирләрини мәтнә әлавә едирләр. Белә бир ифадә-иншанын нүмунәсинә мән илк олараг М. Аслановун «Ифадә мәтнләри» китабында тәсадүф етмишәм. Һәмин вәсаитлә «Дәнизчи шәкли» адлы бир мәтн верилмишдир. Мәтнин мәзмуну чох конкрет, һәчми исә чәми бир нечә чүмләдән ибарәтдир: «Синфин јахшы рәнкләнмиш дикварына кимсә көмүрлә дәнизчи шәкли чәкмишди. Синиф рәһбәри Меһрибан мүәллимә Илгарын бојнуна гојду ки, бу шәкли о чәкмишдир. Илгар өз сәһвини е'тираф етди». Ифадәнин инша һиссәси бундан сонра башлајыр... Лакин бирдән-бирә јох. Мүәјјән һазырлыг иши апарылдыгдан сонра.

Мүәллим Илгарын һәрәкәтини синфин мүзакирәсинә верир. Һәр шакирд өз фикрини сөјләјир. Мәктәбин диварларынын рәнкләнмәсинә дөвләтин нә гәдәр хәрч чәкмәсиндән, синиф отагынын өз көркәмини итирмәсиндән вә с. сөһбәт кедир... Бә'зиләри Илгарын бу һәрәкәтиндән гәзәбләндикләрини билдирир, бә'зиләри онун јахшы шәкил чәкә билдијини, лакин өз габилијјәтини габилијјәтсизликдә көстәрдијини вә с. гејд едирләр. Бир сөзлә мүһакимәләр мүхтәлиф олур. Һамынын фикри тәкчә бир нөгтәдә бирләшир ки, бүтүн ушаглар дөвләтин онлара көстәрдији гајғыја гајғы илә чаваб вермәли, тәмизлијә, көзәллијә, сәлигәјә даима диггәт јетирмәлидирләр.

Бу мүсаһибәдән сонра шакирдләр ифадәнин инша һиссәсини јазмаға башлајырлар.

Мән буну да өз узуниллик тәчрүбәмдә сынагдан кечирмишәм ки, ифадә үчүн јығчам бир мәтн сечиб, онун мәзмуну илә баглы олан мүәјјән бир образы, әшјаны, тәбиәти вә с. тәсвир етмәји [өз дүшүндүјү кими] шакирдләрә тапшырмаг да чох фајдалы олур; бу шакирдләри мүстәгил јарадычы фәалијјәтә чәлб едир. Мәнчә, бунун өзү дә ифадә-иншанын бир вариантыдыр.

Ачыгыны дејим ки, узуниллик тәчрүбәмдә ифадә јазынын гејд етдијим нөвләриндән системли олараг дејил, епизодик шәкилдә истифадә етмишәм [јә'ни һәрдәнбир]. Бунун башлыча сәбәби методик әдәбијјатда фајдаланмаг истәдијим материаллар ла растлашмамағымдан ирәли кәлмишдир. Зәнн едирәм ки, ифадә јазыларын рәнкарәнклији мәсәләси тәдгигатчы методистләримизин диггәтини чәлб едәчәк вә бу саһәдә мүәллимләримизин фәалијјәтинә јахындан көмәк көстәрәчәкләр.

●

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар иш

Дәрнәк мәшғәләләриндә М. Һ. Шәһријарын «Һејдәрбабаја салам» әсәринин өјрәдилмәси

Түркмән САДЫГОВ
Кәдәбәј рајону, Советабад кәнд орта мәктәбин мүәллими, методист мүәллим

Дүнја сивилизасијасында һәр халгын өзүнәмәхсус јери вә мөвгеји вар. Бә'зи халглар дүнја мәдәнијјәтинин инкишафында өз хидмәт вә мөвгеләрини биринчиләр сырасына чыхармаг үчүн кичик сәнәткарларыны белә бөјүтмәк истәјирләр. Бу јолда бүтүн васитәләрә әл атырлар.

Халгымыз «Китаби-Дәдә-Горгуд» дастаны јаратмагла өзүнүн сој-көкү олан, јаранылышдан бәри әсл инсанлыг фөвгүнә малик халг олдугуну тәбии олараг сүбут етмишди.

Бәс X әсрләрдән Бәһмәнјар, Хәтиб Тәбризи, Хагани Ширвани, Низами, Нәсими, Фүзули, Ш. И. Хәтаји, М. П. Вагиф, С. Вургун, М. Мүшфиг вә б. кими көркәмли сәнәткарларымыздан, елм вә мәдәнијјәт, инчәсәнәт хадимләримиздән үзү бәри һансы ишләри көрүб танытмалары апармышыг. Гәдим вә зәнкин әдәбијјатымызы, мәдәнијјәт абидәләримизи танытмаг бир јана, онларын өјрәнилмәси, бәрпасы, јашатмалары јолунда нәләри етмишик. Бунлар барәдә һесабат вермәли олсаг көрәрик ки, аз иш көрмүшүк.

Е'тираф едәк ки, Азәрбајчан халгы санки бөјүк вә даһи сәнәткарларынын дүнја мәдәнијјәт вә сәнәтиндәки мөвгејини үзә чыхармаға, танытмаға лагејд олуб, буна инди дә аз әһәмијјәт верирләр.

Һеч бир зәнкин тарихи кечмиши олмаса да тәкчә Мәһәммәд Һүсејн Шәһријары јетишдирән бир халг тәкчә Шәһријар кими даһи, устад сәнәткары илә фәхр едә биләр. Фирдовси, Һафиз кими даһиләрлә мүгајисә едилән даһи бир сөз устасыны — Шәһријары халгымыза, өвладларымыза чатдырмаг, сөз устасы даһи сәнәткарымызы дүнјаја танытмаг хүсусән инди даһа бөјүк мә'на вә әһәмијјәт кәсб едир. Белә бир сәнәткары кенишлији илә танытмагда, севдирмәкдә бүтүн зијалылары-

мыз, мәтбуат вә нәшријјатларымыз чидди иш көрмәлидир.

Бу саһәдә биз мүәллимләрин үзәринә дә чәтин, мәс'улијјәтли, лакин шәрәфли борч дүшүр.

Орта мәктәбдә, әдәбијјат програмында Шәһријарын јарадычылығына, әсәрләринин тәдрисинә хүсуси вахт, саат нәзәрдә тутулмамасы тәәссүф доғурур.

Мән шакирдләримин арзусуну нәзәрә алыб М. Һ. Шәһријар кими даһини, әсәрләрини шакирдләрә дәрнәк вә факултатив мәшғәләләр, синифдәнхарич тәдбирләр васитәсилә өјрәдирәм. Бу мәгсәдлә шаирин һәјат вә јарадычылығына аид шакирдләрә марағлы епизодлар данышырам. Мән әдәбијјат дәрнәјиндә Шәһријарын «Һејдәрбабаја салам» әсәринин охунмасы вә мүзакирәси илә бағлы әввәлчәдән һазырлыг ишләри көрүрәм. Шакирдләрә шаирин Азәрбајчанда 3 дәфә нәшр олунмуш мә'лум әсәрләрини әлдә етмәји тапшырырам вә бу ишдә онлара көмәк едирәм.

Мән чалышырам ки, дәрнәк мәшғәләләриндә «Һејдәрбаба»сыјла Јахын вә Орта Шәргдә пәләнк бағыртысы, мәғрур гартал гыј вурмағыјла Азәрбајчан дилини бир даһа таныдыб севдирән Шәһријары, халгымызын кәдәр санбалы, үсјан, е'тираз сәси, мәрдлик, мүбаризлик символу кими севдириб танытдырым. Мәктәбдә тәшкил етдијимиз әдәбијјат дәрнәјинин үзвләри әсасән јухары синиф шакирдләридир. Онлара илк әввәл Шәһријарын әсәрләрини, о чүмләдән «Һејдәрбабаја салам» әсәрини охумаларыны тапшырырам.

Дәрнәк мәшғәләсиндә Шәһријарын мәктәб мүһазирәси үсулу илә һәјаты вә јарадычылығы һаггында мүсаһибә јолу илә сөһбәт апарырам. Шакирдләрдән алдығым мә'луматлары јениләшдириб гејд едирәм ки, 55 илдән артыг бир дөврдә јазыб-јаратмыш сәнәткарын һәјатынын әксәр дөврү Теһранла бағлы олуб. Чошғун кәнчлик илләриндән талејин зору илә Теһрана атылан сәнәткары фарс мүһити, Теһран һәјаты өзүнә чәлб едиб, овсунлаја билмишди. Она көрә дә шаир узун мүддәт әсәрләрини фарс дилиндә јазмыш вә беләликлә дә фарс әдәбијјатында дүнја шөһрәтли Ә. Фирдовси, Һафиз Ширази сәвијјәсинә јүксәлә билмишдир.

Устад Шәһријарын шәхсијјәти һаг гында бәһс едәркән билдирирәм ки, шаирин валидејнләри Тәбриз јахын лығындакы Учан Аббас маһалынын Хошкәнаб кәндиндән иди. Бу аилә Тәбризә көчмүш, шаир дә 1906-чы илдә Тәбриздә анадан олмушдур. Лакин һәмин дөврдә Тәбриздә мәш рутә һәрәкаты уғрунда Сәттархан ин гилабы заманы өлүм-дирим мүбари зәси кетдијиндән атасы Шәһријары ушаг икән ата-баба јурдуна — Хош кәнаб, Гајышгуршаг кәндинә «Һеј дәрбаба» дағынын әтәкләринә көндә рир. Шаирин ушаглыг илләри с доғма јерләрдә кечир. Шаир орада өзүнә чохлу ушаглыг достлары та пыр. Балача Шәһријар бу доғма јурдда ана лајласы илә јатыр, мән суб олдуғу Азәрбајчан халг бајаты лары, маһнылары илә ојаныр, бөјү јүр. Халг дастанларыны, нағыллары ны кәнч Шәһријар тәкрарән халгы нын исмәтли, абырлы-һәјалы, әра аиләјә сәдагәтли гызы-гадыны олан анасындан өјрәнир. Дәрнәк үзвләрин ајдынлашдырырам ки, ананын өвла истәји, өвлада мәһәббәти өвладда — даһи Шәһријарда анаја гаршы өмр боју сонсуз оғул сәдагәти, сөнмә ана мәһәббәти јаратмышды. Шакирд ләр дәрк едирләр ки, анаја олан бу оғул мәһәббәти, ананын оғул мәһәббәти бөјүк Шәһријарын өзү д һисс етмәдән она шөһрәт үстдән јен бир шөһрәт — дүнја шөһрәти кәтир ди, чүнки инсан һәр һансы бир даһи ән әлчатмаз шөһрәт зирвәсинә јүк сәлсә белә өзүнүн сој–көкүнү, өнч мәнсублуғуну билмәдән, дујмадан о зирвәдә әманәт вә дајагсыз гондар ма көрүнүр. Беләликлә, шакирдләр белә бир гәнаәтә кәлирләр ки, ана истәји, ана мәсләһәт вә нәсиһәти Шәһријар кими улу сәнәткарымыза «Һејдәрбабаја салам» әсәрини јаздыр ды. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирд ләрин белә бир нәтичәјә кәлмәси ејни заманда анаја, валидејнә мәһәб бәт һиссинин ашыланмасында әһәмиј јәтли рол ојнајыр.

Нөвбәти мәшғәләдә шаирин «Һеј дәрбабаја салам» әсәринин мәтни үзәриндә иш кедир. Дәрнәк үзвләрин әсәр һаггында, онун ајры-ајры пар чалары һаггында мүстәгил фикир сөј ләмәк, мүһакимә јүрүтмәк үчүн ке ниш имкан јарадырам. Дәрнәк үзв ләри әввәлчәдән «Һејдәрбабаја са лам» әсәрини бүтөвлүкдә охудуглары үчүн Шәһријарын јарадычылығына онун әсәрләринин охусуна, әзбәр өјрәнилмәсинә чох бөјүк һәвәс көстәрдикләри үчүн мәшғәләләр чох марағлы кечир. Мәтн үзәриндә ишләјәркән илк нөвбәдә онларда белә бир фикир һасил олур ки, «Һејдәрбабаја салам» Гоча Шәрги ләрзәјә кәтирән, поемасы бир даһа көстәрди ки, Азәрбајчан дили гүдрәтли дилдир. Бу дил даима ону севиб әзизләјәнләрә, јашаданлара шөһрәт тачы, баш учалығы кәтирмиш вә кәтирир. Бу дил кәлимли-кедимли дүнјанын ән инчә, хошакәлән, севилән лөвһәләрини сөзлә чәкиб үрәкләри овсунламаға гадирдир.

Узун илләр доғма ел-обасындан ајры дүшүлмүш, [мәһз дүшүлмүш] әзизләриндән, доғмаларындан гопарылыб ајрылмыш шаир әзиз анасынын мәсләһәти илә өз доғма дилиндә, анасынын дилиндә тәк бир «Һејдәрбабаја салам» әсәрини јох, бир чох әсәрләр «Анам һаггында», «Аман ајрылыг», «Тәрса баласы», «Дөјүнмә вә сөјүнмә», «Бир кәлин», С. Рүстәмә, Сәһәндә чаваблар вә с. јазмышдыр. Шакирдләрин фикирләрини үмумиләшдирмәк мәгсәди илә изаһ едирәм ки, «Һејдәрбабаја салам» поемасы һәјат үзү көрән түркдилли халглар арасында шаирин шөһрәтини бирәмин артырды. Шәргин јазычыларыны, шаирләрини, сәнәтсевәрләри, алим вә зијалылары чуша, вәчдә кәтирди. Әсәрә онларла нәзирәләр, мәгаләләр јазылды. Рәссамлар миниатүрләр чәкди, бәстәкарлар мусиги бәстәләдиләр. Әсәр дәфәләрлә нәшр олунду, лакин јенә аз тапылды, әлдән-әлә, дилдән-диләә кәзди.

Дәрнәк үзвләринә «Һејдәрбабаја салам» поемасы һаггында мүстәгил фикир сөјләмәк бачарығыны ашыламаға, тәһлил јолу илә ајдынлашдырмаға чалышырам. Поемадан нүмунәләр, мисаллар чәкилдикчә шакирд дүшүнмә имканлары сәвијјәсиндә һәјат һаггында, өмүр һаггында јени билик әлдә едиб тәфәккүрләрини инкишаф етдирирләр. Бу заман ајдынлашдырырам ки, бә'зи тәдгигатчыларын миниатүр ше'рләр адландырдыглары бу поеманын биринчи һиссәси һәсрәт вә кетдикчә узаглашмагда олан хатирәләрлә долу олдуғу һалда, икинчи һиссәдән шаир каһ ашкар, каһ ејһамларла, сөзалты ифадәләрлә халгы бирлијә, азадлыг уғрунда мүбаризәјә, үсјана, әввәлки милли гәһрәманлыг ән'әнәләринә садиг галмагла ону даһа да инкишаф етдирмәјә чағырыр. Поема халгы һәр чүр әзаб-әзијјәтә, вәтән уғрунда мүбаризәјә сәсләјир. Бу изаһатлардан сонра шакирдләр шүурлу дәрк едирләр ки, «Һејдәрбабаја салам» поемасы, үмумијјәтлә, Азәрбајчан халгынын әдаләтсиз парчаланыб ајрылмағыны, онун үмуми дәрд вә кәдәрини, арзу вә истәкләрини ајдын, тәмиз, саф, рәван, бәдии, образлы, бал кими ширин бир дилләә ифадә едән камил сәнәт нүмунәсидир.

Бу изаһ вә башасалмалардан, ајдынлашдырма вә танышетмәдән сонра дәрнәк үзвләринә шаирин «Һејдәрбабаја салам» поемасындан өз арзулары илә сечдикләри мүнасиб һиссәләри өјрәниб јадда сахламаларыны, әзбәрләмәләрини мәсләһәт көрүрәм. «Поеманын дили», «Поемада бәдии тәсвир васитәләринин зәнкинлији», «Поеманын никбин руһу», «Поемадакы хатирә һәзинлијинин зәнкинлији» вә с. мөвзуларда мә'рузә һазырламағы, габилијјәтли кәнчләрә «Һејдәрбабаја салам» поемасына аид шәкилләр чәкмәји тапшырырам. Шакирдләр ифасында Ана илә шаирин көрүшү вә ананын вәтән, дил һаггында оғлуна нәсиһәт вәсијјәти, Шаирин вәтәнлә көрүшү, Вәтәнә хитабән монологу адлы сәһнәчикләр дүзәлтдирирәм.

Бу јолла гаршыма гојдуғум мәгсәдә — даһи сәнәткарымызын јарадычылығына мәктәблиләрдә дәрин рәғбәт һиссини ојатмаға наил олурам. ●

Вәтәнпәрвәр кәнчләр тәрбијә едирик

Наһибә ОРУЧОВА

Ағдаш рајону, Күвәкәнд кәнд орта мәктәбин мүәллими

Һәр кәсин бир вәтәндаш кими јерини, мөвгејини, ләјагәт вә дәјәрини мүәјјәнләшдирән вәтәнпәрвәрлик һисси инсанлары вәтән јолунда мисилсиз гәһрәманлыга вә фәдакарлыга руһландырыр, она јүксәк вәтәндашлыг, намус, гејрәт, ифтихар һиссләри ашылајыр. Вәтәнпәрвәрлик тарихән дәјишкән, синфи характер дашыјан ичтимаи тарихи мәзмуна малик бир анлајышдыр. Вәтәнпәрвәрлик вәтәнә, доғма торпага, халга, халгын дилинә, мәдәнијјәтинә мәһәббәт демәкдир.

70 илдән бәри мәктәбләримиздә балаларымыза вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик руһу ашыламышыг. Бу истигамәтдә тә'лим просесиндә, синифдәнхарич, мәктәбдәнкәнар тәдбирләрә кениш јер вермишик.

Халгымыз һеч вахт өз торпагынын, өз вәтәнинин, өз өлкәсинин мәнафејинә лагејд олмамышдыр. Билирик ки, вәтәнә мәһәббәт, вәтәнпәрвәрлик һисси доғма јерләрә вә адамлара бағлылыгдан, онлары харичи вә дахили дүшмәнләрдән горумагдан башлајыр.

Азәрбајчан халгынын өз јурдуна, өз халгына, онун дилинә, јахшы адәт вә ән'әнәләринә мәһәббәт вә сәдагәтини ифадә едән вәтәнпәрвәрлик һисси чох гәдимдир. Бир чох әсрлик тарихә малик шифаһи халг әдәбијјатымызын һәр һансы бир жанрында, нүмунәсиндә халгымызын дәрин вәтәнпәрвәрлик һиссинә малик олдуғунун шаһиди олуруг.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин 1814 күнүнә совет адамларынын күтләви гәһрәманлыгларынын нечә-нечә шанлы сәһифәси јазылмышдыр. Бу сәһифәләрдә республикамызын шанлы оғлан вә гызларынын ән јахшы нүмајәндәләринин гәһрәманлығы да өз бәдии ифадәсини тапмышдыр, онларын һәјаты букүнкү мәктәблиләр үчүн бир өрнәкдир. Онлары ахтармаг, өјрәнмәк букүнкү нәслә танытдырмаг биз мүәллимләрин ән мүгәддәс вә шәрәфли вәзифәсидир.

Мәктәбимиз бу саһәдә хејли тәчрүбә топламышдыр. Инди мәктәбимизин «Гәһрәманларын изи илә» адлы ахтарыш дәстәсинин сәси нечә-нечә үнванлара сәс салмыш, хош хәбәрли, хош мәрамлы мәктублар узаг гәһрәманлыг илләриндән сораглар кәтирмишдир.

Ахтарыш дәстәси мүхтәлиф бөлмәләрә ајрылараг, өз әтрафында 40-дан артыг мәктәблини бирләшдирмишдир. Һәр бөлмәнин өзүнәмәхсус фәалијјәт саһәси вардыр.

Гәләбәмизин 40 иллији әрәфәсиндә јарадылмыш «Мүһарибә ветеранлары» бөлмәси бу күн дә сәмәрәли фәалијјәт көстәрир.

Бу бөлмәнин үзвләри «Харго» ләгәби илә танынмыш Франса Мүгавимәт һәрәкатынын иштиракчысы, Франсанын фәхри вәтәндашы **Әһмәдијјә Чәбрајылов**, «Антонино Грамиш», «Бандери калори» кими Италијанын јүксәк орденләри вә «Һарибалди» улдузу илә тәлтиф олунмуш Италијанын милли гәһрәманы, әфсанәви «Серафинс» — **Таһир Исајев**: — Италија Коммунист Партијасынын үзвү, «Лучано» — **М. Хәлилов**: — Италија азадлыг ордусунун дөјүшчүсү, партизан — «Белоруско» — **Ширин Зәкәријјәјев**: әфсанәви «Михајло»нун дөјүш јолдашы «Партизанын гејдләри» адлы китабын мүәллифи «Иван русски» ады илә партизанлыг етмиш — **М. Сејидов**: Белорусија партизаны «Алексеј» — **Баһадур Ибадов**,: Гафгаздан Берлинәдәк дөјүш јолу кечән «груп мүһарибә әлили» мәрһум **Јусиф Јусифов**: адыны Рејхстагын диварларына јазмыш **Бајрамәли Һәшимов**, мәшһур снајперчи «груп мүһарибә әлили», бәдәниндә о илләрин ағыр јарасыны кәздирән **Ә. Хуршудов** вә башгалары һаггында мараглы мә'луматлар топламышлар. Топланмыш мүхтәлиф адда сәнәдләр, фактлар, фотошәкилләр стендләрә, кушә вә албомлара, мараглы тәрбијәви әһәмијјәтли сөһбәтләрә чеврилир. Бүтүн бунлар исә шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Буну мүһарибә ветеранлары әфсанәви партизанлар «Харго» вә «Лучано» илә кечирдијимиз көрүшүн тимсалында ајдын көрмәк оларВетеранларла гијаби әлагәләримиз әјанилијә чеврилди. Бу көрүшләрдә тәкчә ветеранларла дејил, Охуд-Күвәкәнд вә Сабирабад-Күвәкәнд мәктәблиләри арасында достлуг телләринин дә бағланмасынын бүнөврәси гојулду. Синәси орден вә медалларла бәзәнмиш гәһрәманларын мүһарибәнин ағыр, дәһшәтли, мәшәггәтли күнләриндән данышмасы, һабелә дүшмәнә гаршы амансызчасына вурушлардан сөјләнилән епизодлар мәктәблиләрдә вәтәнә мәһәббәт, дүшмәнә нифрәт һиссләри тәрбијә едир. Белә көрүш вә сөһбәтләрдән сонра мәктәбдә «Көрүшдән алдығым тәәсүрат» мөвзусунда инша јазмаг ән'әнә һалыны алмышды. Шакирд иншаларынын мәзмунундан ајдын олур ки, онлар ана вәтән уғрунда чанларындан кечмәјә һазырдырлар. Мәсәлән, шакирд А. өз иншасында јазыр: «Ветеранларын гәһрәманлыг јолуна нәзәр салдыгча мүһарибәнин ағыр, дәһшәтли күнләри көзүмүн габағында чанланыр. Мән мүһарибәјә, ону төрәдәнләрә нифрәт едирәм. Бу күн доғма торпағымыз Дағлыг Гарабағы зорла биздән гопармаға чәһд едән, халгымызын раһатлығыны позан ермәни дашнакларына даһа чох нифрәт едирәм. Чөрәјимизи јејәнләр, сујумузу ичәнләр өз хаин нијјәтләриндән әл чәкмирләр. Мән бу вәзијјәти бизә гаршы мүһарибә адландырырам вә дејирәм. Билин, акаһ олун, биз өләрик, анчаг вәтәнимизин бир гарыш торпағыны сизә — дүшмәнләримизә вермәрик».

«Вәтәнпәрвәр олмајан бејнәлмиләлчи дә ола билмәз». Белә бир мөвзуда мәктәбдә «Узаг саһилләрдә» әсәринин мүзакирәси дә кечирилди. Шакирдләр дә Меһди, Васја, Анжеликанын тимсалында бејнәлмиләл бирлији, достлугу, Вәтәнимиздән узагларда — Белорусијада, Италијада, Франсада вә б. јерләрдә вурушан гәһрәманларымызын һәјатыны өјрәнмәјә, бу мөвзуда јазылан башга бәдии әсәрләри әлдә едиб мүталиә етмәјә чәһд көстәрирләр. Шакирдләримиз, мүасирләри олан вә өлүмәсинә кәриб гоншу күрчү халгына көмәк едән **Раһиб Мәммәдовун** бәдии образынын јазычыларымыз тәрәфиндән јарадылмасыны арзу едирләр. Шакирд **Р.** иншасында јазыр: «Раһиб Мәммәдовун гардаш Күрчүстан торпағында тәбии фәлакәтә мә'руз галмыш 28 нәфәри хилас етмәси, Азәрбајчан халгынын бејнәлмиләлчи халг олмасы, достлуғу әзиз тутмасы демәк дејилми? Мәним арзум унудулмаз гәһрәман Раһибин бәдии образынын әбәдиләшдирилмәсини көрмәк, онун һаггында романлар јазылмасынын шаһиди олмагдыр. Тәәссүф ки, мән јазычы дејиләм, нә едим. Гој јазычыларымыз белә оғулларымызын гәһрәманлығыны гәләмә алсынлар.

Алгыш! Вәтәнпәрвәр, бејнәлмиләлчи оғулларымыз, Аталарымыз, аналарымыз, нәнә вә бабаларымыз! Сизин оғуллар мәһз Раһиб кими олмалыдыр, башга чүр ола билмәз!

Шакирдләримиз вәтәнпәрвәрлији, бејнәлмиләлчилији бу чүр гијмәтләндирмәклә ермәни милләтчиләринин, илләрдән бәри торпагларымызда көзү олан хаин «гоншу» ермәниләрин алчаг һәрәкәтләрини писләјирләр.

Биз артыг шакирдләримизә һәр бир мәсәләни, ермәниләрин ујдурма Дағлыг Гарабағ проблемини ортаја атмаларынын әсл сәбәбләрини, онларын чиркин нијјәтләрини сөјләмәји, изаһ етмәји өзүмүзүн вәтәндашлыг борчу, милли мәнлик шәрәфимиз һесаб едирик.

Мәктәбимиздә бу истигамәтдә мәгсәдјөнлү иш апарырыг. Синифдәнхарич тәдбирләрдә бәдии әсәрләрин мүзакирәсиндә, јери кәлдикчә, бу мәсәләләрә тохунмағы лазым билирик.

ДҮЗӘЛИШ

Мәчмуәнин 1989-чу ил 1-чи нөмрәсиндә «Күлүш фыртына гопарды» адлы мәгаләдә [сәһ. 67] јухарыдан икинчи абзасда мүәллиф сәһв олараг хапым сөзү јазмышдыр

Азәрбајчан дили тә'лиминин сәмәрәли тәшкили мәсәләләринә даир

Әзиз ЭФӘНДИЗАДӘ
педагожи елмләр доктору, профессор

Һәр ил «ән'әнәви» олараг мүәллимләрә мәтбуат вә ја РХТШ-ләри тәрәфиндән тәгдим олунан «Планлашдырма»ја онларын бир чоху «Програм» тәләбләри көзү илә бахырлар. Һәтта онун бирчә бәндиндән кәнара чыхмаға ихтијарлары олмадығыны күман едирләр. Әслиндә онлары белә әләбахымлыға адәт етдирән нәзарәтчи методист вә инспекторлар олмушлар. Бу, кечмиш дөврләрин иш үслубундан ирәли кәлмишдир. Јенидәнгурманын тәләбләри бу чүр иш үслубуна сон гојулмасыны гәтијјәтлә ирәли сүрүр. 1989-чу илин ијул ајында Сов.ИКП МК-дан кечирилмиш мүшавирәдә М. С. Горбачов јолдаш өз јекун сөзүндә бу барәдә демишдир:

«Чыхыш едәнләрин бә'зиләри партијанын Мәркәзи Комитәсиндән, Сијаси Бүродан һәр бир мәсәлә барәсиндә әзмлә һазыр консепсија хаһиш едир, һәтта тәләб едирләр. Партијанын јенидән гурулмасынын консепсијасыны верин, тәшкилат ишинин јенидән гурулмасынын консепсијасыны верин. Зәннимчә, бу хаһишләр кечмишин әкс-сәдасыдыр, чохиллик әләбахымлығын әкс-сәдасыдыр. Јенидәнгурма барәсиндә бизим үмуми хәттимиз вардыр, онун үчүн үсуллар һазырланмышдыр. Анчаг, зәннимчә, бүтүн мәсәләләр вә һәр бир мәсәлә барәсиндә һазыр схемләр, рецептләр јохдур вә олмајачаг».

Бурадан ајдындыр ки, тә'лим материалларынын планлашдырылмасына аид мүәллимләрә тәгдим олунан методик төвсијәләрин һеч биринә рецепт кими јанашмаг олмаз. Програмын әсас идејаларынын башлыча мәзмунуну, тә'лимин гаршысында гојулмуш, мәгсәд вә вәзифәләри әлдә рәһбәр тутараг, мүәллим һәр бир синиф үзрә «Планлашдырма»да истәр рүбләрин әввәлләриндә, истәрсә дә тә'лим просесинин давам етдији мүддәтләрдә мүвафиг дәјишикликләр, тәсһиһләр апара биләр. Бир шәртлә ки, бу дәјишиклик вә тәсһиһләр тә'лим ишинин мүвәффәгијјәтинә тә'сир көстәрмәк мәгсәдини күдсүн: шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәкдә, тә'лим просесини мотивләшдирмәкдә әһәмијјәтли рол ојнасын. Бир сөзлә, ирәлиләјишә тәкан версин. Мүәллимин мүвәффәгијјәти онунла өлчүлүр ки, шакирдләрин Азәрбајчан дили вә әдәбијјатына даир билик, бачарыг вә вәрдишләри динамик бир хәтт үзрә өз инкишафыны әкс етдирә билсин: Азәрбајчан дилинә даһа јахшы јијәләнмәк саһәсиндә онларын ирәлиләјиши ачыг-ашкар һисс олунсун.

«Планлашдырма»да, адәтән, Азәрбајчан дилинә аид мөвчуд дәрсликләрин материаллары [параграфлар үзрә] әсас тутулур. Һәмин дәрсликләрдән һәр бири, әслиндә 70—72 саатлыг материалы әһатә етмәк принсипинә ујғун олараг тәртиб едилмишдир. Лакин илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, Азәрбајчан дили үзрә шакирдләрин реал һазырлыг сәвијјәсиндән асылы олараг, бу вә ја дикәр дәрсликдәки материал бә'зи синифләр үчүн азлыг, бә'зи синифләр үчүн исә чохлуг тәшкил едирди. Шүбһәсиз ки, V—XI синифләрдә дәрс саатларынын артырылдығы дөврдә бу наразылыг даһа чох нәзәрә чарпачаг; хүсусән материалларын азлығы нараһатлыг јарадачаг. Кечид дөврү үчүн бу, тәбии һалдыр. Лакин вәзијјәтдән чыхыш јолу чәтин дејил. Күман едилир ки, бир мүддәт лазыми таразлығы јаратмагда мүәллимләримиз өз јарадычы әмәкләринә әсасланмагла лазыми таразлыға наил ола биләчәкләр. Имканлар кенишдир; әсас шәрт һәмин имканлардан бачарыгла истифадә етмәкдир. Бу имканлардан бә'зиләрини чох гыса шәкилдә дә олса гејд едәк.

Мүәллим Азәрбајчан дилини практик чәһәтдән әсасән јахшы билән шакирдләрдән ибарәт групларда бу вә ја дикәр шаирин дәрсликдәки әсәриндән верилмиш парчаны өјрәтмәклә кифајәтләнмәјиб, һәмин ше'рин давамы олан [әкәр варса] башга мүвафиг һиссәләри, јахуд шаирин дикәр бир ше'рини дә програм материалына дахил едә биләр; јахуд дәрсликләрдә параграфларын сонунда Азәрбајчан дилини практик чәһәтдән билән шакирдләр үчүн нәзәрдә тутулмуш мәтнләр үзәриндә [бунлар дәрсликләрдә кичик улдуз ишарәси илә фәргләндирилмишдир] даһа кениш иш апармаг имканындан истифадә едә биләр. Башга имканлар һаггында да сөһбәтимизи давам етдирмәјә чалышаг.

1. Дәрсләрдә шифаһи нитг инкишафы үзрә ишләрин нөвләриндән бири кими, репортаждан истифадә.

Азәрбајчан дили програмында бу иш нөвүнүн ады чәкилмәмишдир. Лакин шифаһи нитгин инкишафында мүәјјән әһәмијјәт кәсб едир. Үмумијјәтлә, V—XI синифләрдә репортаждан бир методик васитә кими истифадә олунмасы јени идејадыр. Һәләлик бу саһәдә мәктәбләримиздә илк аддымлар атылыр.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дили дәрсләриндә мүхтәлиф мөвзулар үзрә нитг ситуасијасындан — диалогдан истифадәјә кениш јер верилир. Лакин белә диалогларын тәшкили һеч дә һәмишә нәзәрдә тутулан нәтичәни верә билмир; ја шакирдләр үчүн о гәдәр дә мараглы олмур, ја да онлары бир нөв тәнкә кәтирир. Одур ки, һәрдән иш формасыны дәјишмәк еһтијачы мејдана чыхыр. Бу бахымдан вахташыры репортаждан истифадә олунмасынын тә'лим әһәмијјәти бөјүкдүр.

Илкин експериментләрин нәтичәләри дәрсләрдә репортажлардан истифадәнин методикасы һаггында ашағыдакылары сөјләмәјә әсас верир:

Репортаж, бир нөв, дидактик ојун кими тәшкил олунур вә дәрс просесиндә мүәллимин рәһбәрлији алтында апарылыр.

Мүәллим бу ишә әввәлчәдән һазырлашмалыдыр. О, илк нөвбәдә репортажын мөвзусуну мүәјјәнләшдирмәлидир. Дәрсдә репортаж үзрә бир-ики мәшғәләдән сонра нөвбәти мөвзулары шакирдләрин өз тәклифләри әсасында да мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Сонракы мәрһәләләрдә репортажы һәтта бир груп шакирдә мүстәгил олараг һазырламағы да тәклиф етмәк олар. Буна онлар хүсуси мараг көстәрирләр; бирликдә мәсләһәтләшир, бир-биринин көмәји илә лазыми сөз вә ифадәләри сечир, мәшг едирләр.

Мүәллим нәзәрә алмалыдыр ки, репортаж да нитг ситуасијасы үзрә апарылан ишләрин нөвләриндән биридир. Буна көрә бу иш нөвүндән дә истифадә просесиндә сөзләрин дүзкүн сечилмәси вә тәләффүзүнә, чүмләләрдә синтактик нормаларын көзләнилмәсинә вә с. башлыча диггәт јетирилмәлидир.

Репортаж үзрә ишин апарылмасына дәрсдә нә гәдәр вахт сәрф едилмәсини мүәллим өзү мүәјјәнләшдирир. Әкәр фајдалы һесаб едәрсә, о, јухары синифләрдә репортаж үзрә иш үчүн һәтта бүтөв бир дәрс сааты да ајыра биләр.

Нитг инкишафы үзрә бу иш нөвү, әсасән, дидактик ојун характери дашыдығы үчүн дәрс просесиндә кағыздан, картондан вә ја тахтадан һазырланмыш ојунчаг «микрофон»дан истифадә олунмасы мәгсәдәујғундур. Бунунла јанашы, вахташыры бә'зи репортажлары микрофон васитәсилә магнитофонда јазыб ахырда ону сәсләндирмәклә јенидән шакирдләрин мүзакирәсинә вермәк мүмкүн вә фајдалыдыр.

Репортаж үзрә иш, бир нөв, шифаһи инша кими, мүәллимин рәһбәрлији алтында апарылыр. Шакирдләрдән бири «мүхбир» сечилир вә о, бир нечә јолдашындан «интервү» алыр.

Репортажын һазырланмасыны әввәлчәдән [синифдә апарылан бир нечә мәшгдән сонра] бир груп шакирдә тапшырмаг олар. Онлар «мүхбири» өз араларындан сечә биләрләр. «Мүхбир» мүсаһибә вә ја интервү алачағы јолдашлары илә мәшг едир. Ушаглар бир-бири илә мәсләһәтләшир, бир-биринә көмәк көстәрирләр. Һазырлыг иши јахшы тәшкил олунанда синифдә репортажын «нүмајиши» мүтәшәккил кечир, вахта хејли гәнаәт олунур.

Мүәллим ејни бир дәрсдә ики вә даһа артыг мөвзуда да репортаж апарылмасыны тәшкил едә биләр. Белә һалда бу ишә даһа чох ша-

кирди чәлб етмәк имканы јарадыр; онлар һазырлыг апармаға һәвәслә гошулурлар. Репортаждан белә кениш истифадә мәгсәди гаршыја гојулдугда она мәһз хүсуси дәрс сааты ајырмаг еһтијачы мејдана чыхыр.

Инди исә ән садә ики репортаж нүмунәси илә таныш олаг.

Мәктәбдә Азәрбајчан дили күнү

[Мүхбир] — Бу күн мәктәбдә Азәрбајчан дили күнүдүр. Ушаглар тәнәффүс вахты бир-бири илә Азәрбајчан дилиндә данышырлар. Мәктәбин радио говшағында Азәрбајчанча ше'рләр, маһнылар сәсләнир. Хүсуси стенддә ушагларын ән јахшы јазы ишләри нүмајиш етдирилир. VII синфин шакирдләри дә Азәрбајчан дили тәдбирләриндә фәал иштирак едирләр. Кәлин мәктәбдә кечирилән Азәрбајчан дили күнү һаггында онларын да фикрини динләјәк.

— Өзүнү тәгдим ет!

— VII синиф шакирди Акиф Гурбанов.

— Акиф, сән Азәрбајчан дили күнүндә һансы тәдбирдә иштирак етмәјә һазырлашыбсан?

— Дәрсдән сонра ушаглар мәктәбин залына топлашачаглар. Мән шаир Чабир Нөврузун бир ше'рини әзбәр сөјләјәчәјәм.

— Өзүнү тәгдим ет!

— Рима Петрова, VII синфин шакирди.

— Рима, сән Азәрбајчан дили күнүнә нә илә кәлибсән?

— Мән шаир Бәхтијар Ваһабзадәнин бир ше'рини әзбәр сөјләјәчәк вә хорда чыхыш едәчәјәм.

— Чох көзәл. Даһа ким данышмаг истәјир... Өзүнү тәгдим ет!

— Таһир Салајев, VII синиф шакирди. Мән «Шакинин күлүш чәләнки» ики ләтифәни рус дилинә тәрчүмә етмишәм. Јығынчагда онлары охујачағам.

— Чох көзәл. Ушаглар, сизә мүвәффәгијјәтләр арзу едирәм...

Футбол командамыз.

[Мүхбир] — Өзүнү тәгдим ет.

— ... нөмрәли мәктәбин 6-чы синиф шакирди Валери Соколов.

— Валери, сән идманын һансы нөвүнә даһа чох мараг көстәрирсән?

— Футболдан хошум кәлир.

— Чох көзәл. Мәктәбиниздә футбол команданыз вармы?

— Бәли, вар. Мән 12—13 јашлы ушагларын командасында ојнајырам.

— Команданыз һаггында нә дејә биләрсән?

— Командамыз истираһәт күнләри гоншу мәктәбин командасы илә јарышыр. Ушаглар чох һәвәслә ојнајырлар. Ојунумуза Елдар Салаһов һакимлик едир. О, 9-чу синфин шакирдидир. Мән һүчумчујам. Дејирләр ки, јахшы ојнајырам.

— Өзүнү тәгдим ет, Елдар.

— ... мәктәбин VI синиф шакирди Аббасов Елдар.

— Бәс сән идманын һансы нөвүнә даһа чох һәвәс көстәрирсән?

— Мән үзкүчүјәм. Ушаг үзкүчүлүк клубунун үзвүјәм. Бу јахынларда јарышда иштирак етмишәм.

— Јарышда нечәнчи јери тутубсан?

— Бир ај бундан әввәл кечирилән јарышда једдинчи јери тутмушам. Бу дәфә исә үчүнчү јерә кечмишәм.

— Бөјүк мүвәффәгијјәтдир, Елдар. Сәни тәбрик едирәм.

— Чох сағ ол.

— ......

Репортажларын апарылмасы формаларына мүәллимләр дә, ушаглар да телевизија верилишләриндә тез-тез тәсадүф едирләр. Һәмин нүмунәләрдән дә тә'лим ишиндә истифадә едилмәси мәсләһәт көрүлүр.

Хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, нитг ситуасијасынын формаларындан бири олан репортаж үзрә иш шакирдләрә мүәјјән һәјати бачарыг ашыламаг бахымындан да мүһүм практик әһәмијјәт кәсб едир. Ахы индики елми-техники тәрәгги дөврүндә күтләви информасија васитәләриндә репортаждан чох тез-тез вә чох кениш шәкилдә истифадә олунур. Мәсәлән, радио вә телевизијанын, гәзет вә журналларын мүхбирләри истеһсалат ишчиләриндән, идарә әмәкдашларындан, орта вә али мәктәб тәләбәләриндән, шаирләрдән, актјорлардан, колхозчулардан вә һәтта күчәдән өтүб кечән вәтәндашлардан вә с. һәр күн сајсыз-һесабсыз мүсаһибә алыр, онларын фикирләрини, мүлаһизәләрини лентә көчүрүрләр. Белә мүсаһибәләрә, чыхышлара, сорғулара һәр кәс кәрәк һазыр олсун. Чәтинлик чәкмәдән кәрәк чаваб вермәји бачарсын. Әкс һалда онлар өз ишләри барәдә беш-он кәлмә сөз демәји бачармадыгда мүсаһибә аланы да, өзләрини дә чыхылмаз вәзијјәтдә гоја биләрләр. Бүтүн бунлары нәзәрә алдыгда ајдын олур ки, мәктәб тә'лиминдә репортаждан бир методик васитә кими истифадә етмәјин практик әһәмијјәти өз актуаллығы илә фәргләнир.

2. Јохлама јазыларын апарылмасына аид дәрсләрин тәшкили.

Узун иллердән бәри IV—X [V—XI] синифләрдә дәрс саатларынын азлығы үзүндән јохлама јазы ишләринин апарылмасына тәсадүфдән тәсадүфә вахт ајрылыр вә ја һеч ајрылмырды. Јени тәдрис планы бу чатышмазлығы арадан галдырмаға аз-чох әлверишли имкан јаратмышдыр.

Мә'лумдур ки, јохлама јазылар, адәтән, јазы тә'лими үзрә өјрәнилмиш бачарыг вә вәрдишләри јохламаг мәгсәдини күдүр. Бу исә о демәкдир ки, дәрсләрдә шакирдләри јазылы чалышмалар үзәриндә ишләтмәдән тә'лим просесиндә мүвафиг өјрәдичи јазылардан истифадә етмәдән апарылан јохламалар һеч бир нәтичә верә билмәз. Әлбәттә, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафына даһа чох диггәт јетирилмәси тәләб олунур. Лакин бу да ајдындыр ки, дили јазыдан тәчрид едилмиш шәкилдә өјрәтмәк мүмкүн дејил. Тә'лим просесиндә мүәллим даима шифаһи нитг илә јазылы нитгин диалектик әлагәсинә әсасланмалыдыр. Дәрс саатларынын азлығы үзүндән кечән тәдрис илләриндә бу әлагәјә истинад етмәјин имканлары чох мәһдуд иди. Чари дәрс илиндән исә имканлар нисбәтән кенишләнмишдир.

«Планлашдырма»да V—XI синифләрдә һәр рүб әрзиндә тәхминән ики јазылы јохлама апарылмасы тәклиф олунмушдур. Бу јохламаларда һансы јазы нөвүндән истифадә едилмәси гәсдән көстәрилмәмишдир. Синфин реал һазырлыг сәвијјәсини нәзәрә алараг јохлама ишинин мәзмуну вә ја нөвүнү мүәллим өзү мүәјјәнләшдирмәлидир.

Јазылы јохламалар хүсуси тапшырыглар, имла, ифадә, суаллара чаваб, иншалар үзрә апарыла биләр. Хүсуси тапшырыглардан ибарәт јохламаларын мәзмунуну мүхтәлиф шәкилләрдә ишләдиб јазын.

1] Верилмиш сөзләри чүмләләрдә ишләдиб јазын.

Дәниз, мејдан, јашыллыг, ушаглар.

2] Верилмиш мәтни Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едиб јазын.

[Кичик мәтн]

3] Охумаг фе'лини индики, кечмиш вә кәләчәк заманларда ишләдиб јазын, заман шәкилчиләринин алтындан хәтт чәкин.

Башга бир нүмунә:

1. Азәрбајчан дилиндә јазын.

[Гејд. Мәгсәд ј самити илә јазылан сөзләрә аид вәрдишләри јохламагдыр].

2. Бурахылмыш һәрфләри артырмагла көчүрүн.

Ча..гал, то..га, гә..рәман, шә...әр...

3. Верилмиш чүмләләри Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едиб јазын. [Рус дилиндә 2—3 вә ја даһа артыг чүмлә].

Јохлама иши јеринә јетирәркән шакирдләр тапшырыгларын шәртини көчүрмүрләр; јалныз ејни нөмрәли маддәләр үзрә тапшырығы јеринә јетирирләр.

Сонунчу тапшырыг лүғәт материалы үзрә имла илә дә јеринә јетирилә биләр; белә һалда мүәллим әввәлчәдән мүәјјәнләшдирдији бир сыра сөзләри диктә едир, шакирдләр исә јазырлар.

Бүтүн синифләрдә имла васитәсилә апарылан јохламалардан даһа чох истифадә едилмәси мәсләһәт көрүлүр. Лакин нәзәрә алынмалыдыр ки, белә јохламаларда, тә'лимата ујғун олараг, мүәллим мәтни дүзкүн тәләффүз гајдаларына риајәт етмәклә диктә етмәлидир.

«Планлашдырма»да VII—XI синифләр үзрә јохлама јазы ишләри үчүн ајрыча вахт ајрылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Лакин мүәллим, өз мүлаһизәсинә көрә, јохлама јазыларын тәһлили үчүн ја хүсуси дәрс сааты ајыра, ја да бу иши нөвбәти дәрсләриндән бириндә 10—15 дәгигәлик бир мүддәтдә јеринә јетирә биләр.

Инша мөвзуларынын сечилмәсиндә ашағыдакы ики үсулдан истифадә олунмасы мәсләһәт көрүлүр:

а] мүәллим әввәлчәдән мүәјјәнләшдирдији 2—3 мөвзуну синфә тәклиф едир; шакирдләр өз арзуларына көрә һәмин мөвзулардан бири үзрә инша јазырлар;

б] мүәллим јазыја башламаздан бир

нечә күн [һәттә 10—15 күн] әввәл, шакирдләрә мүрачиәт едәрәк һансы мөвзуда инша јазмаг арзусунда олдугларыны өјрәнир; мөвзулар мүзакирә едилир, бәјәниләнләр гејдә алыныр вә беләликлә, һәр шакирд өз сечдији мөвзуда инша јазмаға һазырлашыр. Гејд едәк ки, belә һалда инша јазыларын даһа чох мөвзуда јеринә јетирилмәси мүәллими нараһат етмәмәлидир. Бу, тә'лимин демократикләшдирилмәсиндә мүһүм рол ојнајан иш үсулларындан биридир.

3. Синифдәнхарич оху үзрә үмумиләшдиричи дәрсләрин тәшкили.

Азәрбајчан дилини практик чәһәтдән јахшы билән групларда шакирдләри синифдәнхарич охуја даһа чох чәлб етмәјә диггәт јетирмәк мәсләһәт көрүлүр. Онлары бу ишә һәвәсләндирмәк, Азәрбајчан дилиндә онларын мүталиәләринә дүзкүн истигамәт вермәк мәгсәди илә һәмин саһәдә көрүлмүш ишләри үмумиләшдирмәјә аид хүсуси дәрсләр тәшкил олунмасы [азы һәр јарым илдә бир дәфә] мәгсәдәујғун сајылыр. Белә дәрсләрдә шакирдләр синифдәнхарич охудуглары бәдии әсәрләр, о чүмләдән фолклор нүмунәләри вә с. һаггында өз мүлаһизәләрини сөјләјир, онлардан бә'зиләринин мәзмунуну данышыр, мүвафиг ше'р вә ше'р парчаларыны әзбәр сөјләјирләр. Лазым кәлдикдә шакирдләрдән әксәријјәтиндән охудуғу, таныш олдуғу әсәрләр әтрафында дискуссијалар да тәшкил етмәк фајдалыдыр.

Охуначаг әсәрләр мүәллимин төвсијәләринә көрә, еләчә дә шакирдләрин өзләри тәрәфиндән сечилә биләр [онларын мараг даирәсинә ујғун олараг].

Мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләри Азәрбајчан дилиндә дәрч олунан «Пионер», «Улдуз», «Кәнчлик» журналларыны, «Азәрбајчан пионери», «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетләрини вә с. мүнтәзәм олараг изләмәјә, онлардакы мүвафиг материаллары — һекајә, ше'р вә мәгаләләри охумаға һәвәсләндирсин.

Әлбәттә, синифдәнхарич оху үзрә ишдә мәчбуријјәт олмамалыдыр, мүәллим буна шакирдләри јалныз һәвәсләндирмәклә наил олмаға чалышмалыдыр. Бу, һәр шејдән әввәл, мүәллимин педагожи усталығындан, һүнәриндән асылыдыр.

4. Чалышмалардан оптимал истифадәјә даир.

Әввәлки илләрдә рус мәктәбләриндә дәрс дејән мүәллимләрин бөјүк әксәријјәти, башлыча олараг, мәтн [Әсас мәтн] үзәриндә ишин тәшкили илә мәһдудлашыр, шакирдләри чалышмалар үзәриндә ишләмәјә вахтын чатышмамасындан килејләнир, јахуд буну бәһанә кәтирирләр. Тәдрис планында дәрс саатларынын артырылмасы, јәгин ки, бу килеј вә бәһанәләрә сон гојулмасы үчүн әсас верир. Мүәллим унутмамалыдыр ки, әввәлән, дәрсликдә һәр параграф үзрә верилән чалышмаларын чоху мәһз мәтн үзәриндә ишин сәмәрәлилијинә көмәк көстәрмәк мәгсәдини күдүр. Белә ки, һәмин чалышмалар үзәриндә мүвафиг иш апардыгда шакирдләр мәтни дил вә мәзмун чәһәтдән даһа јахшы мәнимсәјирләр.

Чалышмалар, ејни заманда јазы гајдаларыны, грамматик һадисәләри, сөзләрин мә'на хүсусијјәтләрини вә с. шакирдләрә практик јолла өјрәтмәкдә, онларын нитгини инкишаф етдирмәкдә мүһүм рол ојнајыр.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, дәрсликләрдәки бүтүн чалышмалар һеч дә кифајәт дәрәчәдә сәмәрәли дејил, бә'зиләри јоручу, марагсыз, јекнәсәг характерлидир. Мүәллим дәрсә һазырлашаркән белә чалышмалары башгалары илә — өзүнүн һазырладығы карточкаларла, мүхтәлиф дидактик ојунларла вә с. әвәз етмәјә сә'ј көстәрмәлидир ки, мәшғәлә шакирдләр үчүн марагсыз кечмәсин, о онлары фикри фәаллыға, мүстәгил фәалијјәтә чәлб етсин.

Дикәр дәрсликләрин исә кәләчәкдә јенидән ишләнмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Демәк, Азәрбајчан дили дәрсләриндә бундан сонра шакирдләри чалышмалар үзәриндә ишләтмәк имканы хејли кенишләнмишдир. Бу, һәттә, бә'зи дәрсләри бүтөвлүкдә чалышмалар үзәриндә иш истигамәтиндә тәшкил етмәјә әсас верир.

Әдәбијјатын тәдриси вә мүасирлик

Шамил САЛМАНОВ
филолокија елмләри намизәди

Өлкәдә јенидәнгурманын мүгәддәратынын ә'зәми дәрәчәдә асылы олдуғу сосиал вә мәдәни амилләр сырасында **тәһсил, онун кејфијјәти** мәсәләси сон дәрәчә көркәмли јерләрдән бирини тутур. Мәһз буна көрә дә чәмијјәтимиздә јенидәнгурма, ингилаби тәзәләнмә, ингилаби дөнүш башланан дөврдә мәктәб вә тәһсил ислаһаты үмумдөвләт, үмумхалг әһәмијјәти кәсб етмиш, XIX партија конфрансында дејилдији кими, **«мә'нәви јениләшмәнин әсас дајаг амилләриндән бири олан тәһсилин чох бөјүк ролунун дәрк едилмәси просеси кетмишдир».**

Мәктәбләримиздә әдәбијјатын тәдрисини, шакирдләрдә јени дүнјакөрүшүн, јени тәфәккүрүн формалашмасында бәдии әдәбијјатын, онун образлар аләминин ролуну даһа да инкишаф етдирмәк мәсәләсини дә бу бахымдан мүзакирә етмәк вачибдир.

Үмумијјәтлә орта мәктәбдә бәдии әдәбијјатын тәдриси мүасир тәләбләрә чаваб вермир. Белә ки, орта мәктәби гуртаран кәнч үмумән бәдии әдәбијјат һаггында, Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында, мәктәбдә кечдији, өјрәндији әсәрләр һаггында бәсит, примитив тәсәввүрә вә билијә малик олур. О, јазычы вә ја әсәр һаггында мүстәгил фикир сөјләмәји, әсәр һаггында фикрини сәрбәст јазмағы, изаһ етмәји бачармыр. Инша јазыларында ејни фикирләр, ејни чүмләләр өз ифадәсини тапыр. Бу, бизим һамымызы нараһат етмәлидир, бунун сәбәбләри үзәриндә биз чидди вә әсаслы шәкилдә дүшүнмәлијик. Чүнки бунун архасынча кәнч нәслин үмуми мәдәнијјәти, бәдии зөвгү вә дүнјадујуму дајаныр. Бу мәсәләләр тамам диггәтдән кәнар галмамышдыр. Арабир мәтбуатда, педагожи мүзакирәләрдә бу мәсәләләрдән данышылыр. Сон дөврләрдә «Азәрбајчан мүәллими» гәзети әдәбијјатын тәдриси илә бағлы мүзакирә ачмышдыр. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә санбаллы мәсәләләр дәрч олунур, бир сыра фајдалы фикирләр, тәклифләр ирәли сүрүлүр. Мәнчә, орта мәктәбдә әдәбијјатын тәдриси проблеми ејни заманда мүасир әдәбијјатшүнаслығын проблемидир вә буна көрә республика ЕА Низами адына Әдәбијјат Институту, онун коллективи бу ишдән кәнарда галмамалыдыр. Әдәбијјат дәрсликләринин һазырланмасында, мүзакирәсиндә вә редактәсиндә институтун гүввәсиндәнән кениш сурәтдә истифадә олунмалыдыр. Бу, ишә анчаг хејир верә биләр.

Мә'лумдур ки, орта мәктәбдә шакирдләрә әдәбијјат нәзәријјәси, фолклор, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, дүнја вә ССРИ халглары әдәбијјатынын әсас һадисәләри өјрәдилир. Башга сөзлә, шакирддә әдәбијјат нәзәријјәси вә әдәбијјат тарихи барәдә јығчам, конкрет билик вә тәсәввүр формалашдырылыр. Ајдындыр ки, бу нәчиб вә мәс'ул ишдә әдәбијјатшүнасларымызын јаздыглары дәрсликләр чох әһәмијјәтли рол ојнамыш вә ојнамагдадыр. Анчаг буна бахмајараг, ону да дәрк етмәк лазымдыр ки, орта мәктәбләримиздә әдәбијјатын тәдриси мүасир тәләбләрә, јенидәнгурманын вәзифәләринә, онун сосиал вә мә'нәви консепсијаларына гәтијјән чаваб вермир. Бунун сәбәби нәдир? Бәри башдан дејәк ки, бу сәбәбләр чохдур. Вә ән мүһүм сәбәбләрдән бири дәрсликләрин өзүдүр, онларын кејфијјәти вә сәвијјәсидир, әдәби просесин вә һадисәләрин бу дәрсликләрдә шаблон вә стереотип тәфәккүрүн өлчүләри илә изаһы вә шәрһидир. Ачыг демәк лазымдыр, мәктәбләримиздә истифадә олунан әдәбијјат дәрсликләри шакирдләрдә әдәбијјата һәвәс ојада билмир, онлары бәдии әдәбијјатын бөјүк инсани һиссләр вә фикирләр аләминә, е'чазкар образлар дүнјасына дахил едә билмир. Дәрсликләр белә бир гүввәдән вә тә'сирдән чох ачиздир.

Белә ки, һәмин дәрсликләри мүталиә едән шакирд бу вә ја дикәр јазычы, мүәјјән бир әсәр һаггында өтәри мә'лумат алыр, лакин дәрсликләр шакирдләрдә бәдии һиссә мәдәнијјәти тәрбијә етмир. Бизчә, бәдии әдәбијјатын тәдрисиндә бу, вачиб шәртләрдән биридир. Чәмијјәтимиздә адамларын мә'нәви чәһәтдән сагламлашмасы, мә'нәви тәмизләнмәси просеси кедир. Јенидәнгурма бу просесә бөјүк мигјас вә вүс'әт вермишдир. Бәдии башланғыч, естетик мәдәнијјәт мәһз буна көрә чәмијјәтин, адамларын мә'нәви вә сосиал тәфәккүрүнүн јенидәнгурмасынын чох вачиб бир үнсүрүдүр.

Әдәбијјатын тәдрисиндә буна наил олмаг үчүн нә етмәк лазымдыр? Мәнчә, илк нөвбәдә дәрсликләрдән башламаг вачибдир. Әдәбијјатымызын орта мәктәбләрдә тәдрисини јахшылашдырмаг, бу саһәдә әсаслы јенидәнгурма иши апармаг, һәр шејдән әввәл, дәрсликдән асылыдыр. Әлбәттә, бурада мүәллимин өз фәннинә мүнасибәти, устадлығы да бөјүк рол ојнајыр. Лакин буна бахмајараг, биз бу ишдә дәрслијин ролуну хүсуси гејд етмәји лазым билирик. Һазырда республикамызын орта мәктәбләриндә истифадә олунан әдәбијјат дәрсликләринин чоху 60—70-чи илләрдә јазылмышдыр. Доғрудур, бу дәрсликләр сонралар тәкмилләшдирилмиш, тәзә мүәллифләр чәлб олунмушдур. Анчаг бу, вәзијјәти јахшылашдырмамышдыр. Биз әдәбијјатымызын тәдрисиндә бу дәрсликләрин ролуну һеч дә инкар етмәк нијјәтиндә дејилик. Онлар вахтында өз нәчиб ишләрини көрмүшләр. Инди һәјат, заман, әдәби-естетик фикир дәрслик гаршысында јени вәзифәләр гојур; дәрсликләр исә бу вәзифәләрә чаваб вермир. Онларын јенидән әсаслы шәкилдә ишләнмәсинә, әдәбијјатшүнаслығын дурғунлуг дөврләриндә, шәхсијјәтә пәрәстиш илләриндә мә'руз галдығы әјинтиләрдән, стереотип вәрдишләрдән вә тәһлил үсулларындан дәрсликләри хилас етмәјә, дәрсликләри јени идејаларла зәнкинләшдирмәјә дујулан еһтијач сон дәрәчә кәскиндир.

Биз бу гејдләримиздә бүтүн дәрсликләрдән јох, X синиф шакирдләри үчүн јазылан дәрслик үзәриндә дајанмаг, онун бир сыра чатышмазлыгларыны изаһ етмәк истәјирик. Мәктәбләримиздә совет әдәбијјаты бу дәрслик әсасында тәдрис олунур. Һеч шүбһәсиз, дәрслијин мүәјјән мәзијјәтләри вардыр. Бурада совет әдәбијјатынын әсас хүсусијјәтләри, Азәрбајчан совет әдәбијјатынын кечдији башлыча дөврләр, һәр дөврдә әдәбијјатын халгын һәјаты, мүбаризәси вә гуручулуг вәзифәләри илә әлагәси, әдәбијјатын инкишафында көркәмли хидмәтләри олан јазычыларын јарадычылыглары нәзәрдән кечирилмиш вә сәчијјәләндирилмишдир. Ејни заманда биз дәрслијин сон дәрәчә норматив характер дашыдығыны да, онда совет әдәбијјатынын бир сыра дөврләринә, һадисәләринә вә хүсусијјәтләринә верилән тәһлилләрин вә характеристикаларын ачыг-ашкар көһнәлдијини дә гејд етмәјә билмәрик. Дәрслик јазылан дөврдән бәри совет әдәбијјатынын нәзәријјәси вә тарихи әһәмијјәтли дәрәчәдә инкишаф етмиш, јени идејаларла, методоложи мүддәаларла зәнкинләшмишдир, анчаг бунлар дәрсликдә өз ифадәсини тапа билмәмишдир. Мәсәлән, бу чәһәтдән дәрслијин «Совет әдәбијјатынын әсас хүсусијјәтләри» бәһсини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Бурада совет әдәбијјаты һаггында ирәли сүрүлән бир сыра мүддәалар, ајры-ајры нәзәри формуллар әдәбијјатшүнаслығын мүасир тәләбләринә мувафиг дејилдир. Совет әдәбијјаты вә мәдәнијјәти һаггында вахтилә И. В. Сталин тәрәфиндән ирәли сүрүлән **«мәзмунча сосиалист, формача милли»** тә'рифини көтүрәк. Бу тә'риф дәрсликдә нәшрдән-нәшрә кечмишдир; һалбуки сонралар бу тә'рифдә бә'зи дәјишикликләр олмушдур; инди исә совет әдәбијјатына аид едилән бу хүсусијјәтини мәсәләнин һәгиги маһијјәтини һәртәрәфли изаһ етмәкдән ачиздир. Белә ки, бу формулда әдәбијјатын вә мәдәнијјәтин мәзмун вә формасы гаршы-гаршыја гојулур; миллилик анчаг формаја, әдәбијјатын, инчәсәнәтин анчаг дил, ифадә васитәләри вә үсулларына хас бир хүсусијјәт кими баша дүшүлүр. Бәс «сосиалист мәзмуну» дедикдә нә баша дүшүлүр? Дәрсликдә охујуруг: «Чохмилләтли совет әдәбијјаты **мәзмунча сосиалист** әдәбијјатыдыр; о, адамларымызын гуручулуг ишләринә, сүлһә, азадлыға, халглар достлуғуна хидмәт едир».

Бизчә, сосиалист мәзмунуна аид едилән бу изаһ әдәбијјатда сосиалист мәзмуну категоријасыны там вә долғун шәкилдә, ән әсас маһијјәти илә ачыб көстәрмир. Белә шәрһдә милли форма, әдәбијјатын милли мүәјјәнлији дәјишмәз вә донуг шәкилдә галмыш олур. Мәсәлән, әдәбијјатын формача милли олмасы барәдә данышыларкән дәрсликдә гејд олунур ки, әдәбијјаты «һәр халг өз дилиндә, өз милли әдәбијјатынын форма вә хүсусијјәтләри әсасында јарадыр». Әдәбијјатда милли формаја верилән бу изаһы да биз дәрин вә һәртәрәфли һесаб едә билмәрик. Әдәбијјатда миллилији анчаг формаја, һәр бир милли әдәбијјатын өз хүсусијјәтләри әсасында изаһ етдијинә көрә, бурада мәзмунун, әдәбијјатын әкс етдији керчәклијин характери вә мәзмуну нәзәрә алынмадығына көрә бу изаһ о гәдәр дә мәгбул сајыла билмәз. Һәр бир милли совет әдәбијјаты јалныз милли дилдә јарандығына көрә дејил, һәм дә дикәр амилләрә көрә, милли характери, милли һәјат вә мәишәт тәрзини, бәшәри сәрвәтләр барәдә милли тәсәввүрләри әкс етдијинә көрә миллидир; демәли, миллилик әдәбијјатын анчаг форма, бәдии ифадә васитәләри, дилинә аид јох, һәм дә мәзмун тәрәфинә мәхсус бир чәһәтдир. Ејни заманда, о да мә'лумдур ки, форма, жанр, үслуб кими компонентләринә көрә дә совет әдәбијјатынын үмумилик хүсусијјәтләри чохдур.

Дәрсликдә әдәбијјатын партијалылығы вә халгилији, сосиалист реализми методу һаггында ифадәсини тапан шәрһләр дә 40—60-чы илләр әдәбијјатшүнаслығынын гәнаәтләри сәвијјәсиндәдир; партијалылыг, халгилик кими карегоријалар естетик, бәдии категоријалардан даһа чох сијаси вә сосиоложи анлајышлар кими изаһ олунмушдур. Дәрсликдә: **«Совет әдәбијјаты партијалы әдәбијјатдыр»** чүмләсиндән сонра о, белә ајдынлашдырылыр **«чүнки ону јарадан сәнәткарлар совет халгына хидмәт едир, милјонларла зәһмәткешин јени һәјат, сүлһ вә хошбәхтлик уғрунда мүбаризәләринә јахындан көмәк көстәрир»**. Шүбһәсиз, бу, беләдир. Анчаг бунунла белә әдәбијјатда партијалылығы јалныз бу мәзмунда изаһ етмәк, бизчә, онун естетик һадисә кими мә'насыны вә тәзаһүр хүсусијјәтләрини мәһдудлашдырыр. Әлбәттә, китабын мүәллифләри партијалылығын бу аспектләриндән хәбәрсиз дејилдирләр. Лакин мүәллифләр шүурлу олараг һәмин категоријаларын изаһыны бу дәрәчәдә садәләшдирмишләр. Һалбуки халгилик, партијалылыг, сосиалист реализми кими анлајышларын мәһз естетик, мәһз сәнәт аспектләрини ачмагла, әсл сәнәт әсәрләриндә бу анлајышларын әсәрләрин бүтүн бәдии-образлы маһијјәтиндә вә мәзмунунда, образлар системиндә ифадә олундуғуну көстәрмәклә совет әдәбијјатынын бу мүһүм јарадычылыг категоријаларынын шакирд тәрәфиндән дәриндән гавранылмасына наил олмаг мүмкүндүр. Ејни сөзү биз сосиалист реализми һаггында да демәк истәјирик. Сон вахтлар совет әдәбијјатынын вә әдәбијјатшүнаслығынын бир сыра мәсәләләри, категоријалары кими сосиалист реализми әтрафында да гызғын вә принсипиал мүбаһисә башланмышдыр; һәтта бу мүбаһисә «Сосиалист реализминдән имтина етмәкми?» суалы шәклиндә [«Литературнаја газета», 25 мај 1988] мејдана чыхмышдыр. Гејд едәк ки, мәсәләнин бу шәкилдә гојулмасы сосиалист реализми нәзәријјәсинин күнаһы үзүндәндир. Биз һәгигәтән, бу јарадычылыг һадисәсини һәм тәчрүбәдә, һәм дә нәзәријјәдә чох садәләшдирмиш вә бәситләшдирмишик. Дәрсликдә дә сосиалист реализми һаггында ифадәсини тапан шәрһ бунун бариз тәзаһүрүдүр: бу шәрһдә сосиалист реализминин мәһз реализм кими, мәһз бәдии тәфәккүр һадисәси кими кејфијјәт јенилијинин, онун шәхсијјәт вә инсан консепсијасынын, онун үмумбәшәри сәрвәтләр анлајышынын изаһы чатышмыр. Һалбуки дәрсликдә сосиалист реализминин бу чүр дәрин, кениш, мәзмунлу, һәр чүр схоластика вә шаблондан тәмиз изаһы Азәрбајчан совет әдәбијјатынын, ССРИ халглары әдәбијјатларынын бөјүк бәдии һадисәләринин мәнимсәнилмәси үчүн нәзәри зәмин оларды. Бизчә, дәрсликдә сосиалист реализминин М. Горкидән Ч. Ајтматова гәдәр сәнәтдә кечдији мүрәккәб, чохчәһәтли инкишафы, онун диалектикасыны, онун динамикасыны ачмаг вә изаһ етмәк лазымдыр.

Дәрслијин әсасыны тәшкил едән Азәрбајчан совет әдәбијјатынын, онун

сабитләшмиш дөврләринин, совет әдәбијјатынын тәшәккүлүндә вә инкишафында көркәмли рол ојнамыш јазычыларын һәјат вә јарадычылыгларынын орта мәктәбин әдәбијјат програмына дахил олан әсәрләринин тәһлили вә гијмәтләндирилмәси дә әсаслы шәкилдә тәзәләнмәли, даһа дәгиг вә елми шәкилдә тәгдим олунмалыдыр. Шәхсијјәтә пәрәстиш, дурғунлуг дөврләринин әдәбијјатшүнаслығында көк салмыш бир чох мәһдуд, биртәрәфли, әдәби просесин мүрәккәб һадисәләринин үстүндән сүкутла кечмәк јахуд онлары вулгар-сосиоложи планда изаһ етмәк һаллары бу тәһлил вә гијмәтләрдә чох габарыг көрүнмәкдәдир. Мәсәлән, дәрслијин «1917—1931-чи илләрдә әдәбијјат» бәһсини көтүрәк. Бу илләр мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан әдәбијјатынын мүрәккәб, зиддијјәтли инкишаф мәрһәләләриндән биридир. Дурғунлуг, сталинизм дөврүнүн тәләбләри вә гајдалары, јасаглары вә ваһимәләри әдәбијјатымызын бу мүһүм мәрһәләсинин мәнзәрәсини, әсас мејлләрини вә хүсусијјәтләрини дүзкүн, тарихи һәгигәтә ујғун, објектив көстәрмәјә, гијмәтләндирмәјә мане олмушдур. Бу, јалныз дәрсликдә дејил, академик әдәбијјат тарихләримиздә дә, тәдгигатларымызда да беләдир. Е'тираз едиб белә дејән тапылар ки, орта мәктәб дәрслијинә һеч дә һәр шеји дахил етмәк, һеч дә әдәбијјатын бүтүн һадисәләриндән данышмаг лазым дејилдир. Дүздүр, бу, беләдир вә әслиндә буна еһтијач да јохдур. Лакин әдәбијјат дәрслијиндә дөврүн әдәби просесинин әсас, маһијјәтли хүсусијјәтләринин, чәтинликләринин вә зиддијјәтләринин көстәрилмәси вачибдир. Һалбуки дәрсликдә Октјабрдан сонракы дөврдә Азәрбајчан әдәбијјатында баш верән дәјишикликләрин изаһы өтәри вә чох үмумидир. Мәсәлән, бу бәһсдә охујуруг: «Русијада баш верән социалист ингилабынын тә'сири илә Азәрбајчан әдәбијјатында јени әдәбијјатын бүнөврәси гојулурду». Бундан сонра Н. Нәриманов, М. С. Ордубади, Ә. Гәмкүсар, М. Ә. Мө'чүз вә б. ады чәкилсә дә, бизчә, бу изаһ әдәби дөврүн мүрәккәблијини, зиддијјәтли характерини совет әдәбијјатыны јаратмағын, инкишаф етдирмәјин чәтинликләрини лазымынча ачмыр, ифадә етмир. Бизчә, дәрсликдә Азәрбајчан совет әдәбијјатынын илк тәшәккүл илләри нисбәтән долғун, һәртәрәфли, бүтүн әсас мүрәккәбликләри илә ишыгландырылмалыдыр. Дәрслик чохдан јазылдығына көрә, тәбии ки, биз буну онда көрмүрүк. Әдәби просеси изаһ едәркән дәрсликдә реализм, романтизм кими категоријаларын хатырланмамасы, совет әдәбијјатынын јарадычылыг методу проблеминә тохунулмамасы да, бизчә, дәрслијин чатышмајан чәһәтләриндәндир. Белә чатышмамазлыглар чох тәәссүф ки, «1932—1945-чи илләрдә әдәбијјат» фәслиндә дә ачыг нәзәрә чарпыр. Һәмин фәсилдә әдәбијјатын жанр тәснифаты дүзкүн верилсә дә, бүтөв һалда әдәбијјатын бәдиилик кејфијјәтләринин, жанр вә үслуб ахтарышларынын тәһлили өтәридир. Бәдии әдәбијјатын тәдрисиндә **«нә тәсвир едилмишдир, әсәрдә нә көстәрилмишдир?»** суаллары илә јанашы, бундан ајрылмаз шәкилдә **«нечә тәсвир олунмушдур, нечә, һансы васитәләрлә» тәчәссүм етдирилмишдир?»** суалларына да ајдын вә әтрафлы чаваб вермәк зәруридир. Чүнки әдәбијјат, һәр шејдән әввәл, образлылыг сәнәтидир, керчәклијин һисси-образлы идрак формасыдыр, естетик мәнимсәмә васитәсидир. Дәрсликдә әдәби просесин тәһлилиндә бу чәһәт чох габарыг һисс олунмалыдыр.

Дәрсликдә әсасән Азәрбајчан совет әдәбијјатынын 20—30-чу илләрдә јарадычылыға башламыш јазычыларын, јә'ни совет әдәбијјатынын әсасыны гојмуш јазычыларын һәјат вә фәалијјәтинин тәдгиг олунмасыны да биз дүзкүн һесаб етмирик. Белә ки, дәрсликдә Ч. Чаббарлы, С. Рүстәм, С. Вурғун, М. С. Ордубади, А. Шаиг, С. Рәһимов, М. Раһим, М. Һүсејн, Р. Рза, М. Ибраһимов һаггында портрет очеркләр верилмишдир. Доғрудур, бу јазычылар, онларын сонракы дөврләрдә јаздыглары әсәрләр дәрсликдә тәһлил олунур. Лакин бундан дәрслијин әдәби-тарихи миғјасы кенишләнмир. Белә ки, дәрсликдә мүһарибәдән сонракы әдәби нәсилләрин көркәмли нүмајәндәләринин [И. Һүсејнов, Б. Бајрамов, Н. Хәзри, Б. Ваһабзадә, И. Шыхлы, Анар, Ә. Әјлисли, М. Араз, Елчин, Ч. Һүсејнов, М. Ибраһимбәјов вә б.] тәмсил олунмасыны, јахуд сон дәрәчә өтәри тәмсил олунмасыны да нә тарихилик бахымындан, нә дә совет әдәбијјатынын тәдриси гаршысында дуран бөјүк вәзифәләр бахымындан әдаләтли сајмаг олмаз. Бизчә, дәрслијин әсас функсијасы Азәрбајчан совет әдәбијјаты һаггында шакирдләрдә системли вә бүтөв елми тәсәввүр јаратмагдан ибарәтдир. Бу вәзифәдән чыхыш едәрәк белә дүшүнүрүк ки, јенидәнгурма дөврүндә орта мәктәб дәрслијиндә совет әдәби просесинин елми принсипләр әсасында мәрһәлә тәснифини вермәк, һәр мәрһәләнин әдәби инкишаф хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәк, бу хүсусијјәтләри өз јарадычылығында даһа долғун вә јүксәк бәдии сәвијјәдә тәмсил едән јазычыларын әсәрләрини тәһлил етмәк вә ишыгландырмаг вахты чатмышдыр. Мәһз бу критерија илә мөвчуд дәрсликдә 20—30-чу илләр әдәбијјатыны тәмсил едән јазычылар ичәрисиндә совет әдәбијјатынын инкишафында мүстәсна хидмәтләри олан јазычылары фәргләндирмәк лазымдыр. Бу, чәтин мәсәләдир, лакин ону һәлл етмәјин вахты чатмышдыр. Анчаг бу һалда елә етмәк лазымдыр ки, совет әдәбијјатынын әввәлки нәсилләринин јарадычылығы, онларын бу әдәбијјатын јаранмасында вә јеткинләшмәсиндә көркәмли ролу нәтиҹәдә көлкәдә галмасын. Бир сөзлә, дәрсликдә бүтүн әсас дөврләрин, әдәби нәсилләрин совет әдәбијјатынын инкишафында мөвгеләри вә јарадычылыг наилијјәтләри өз гијмәтини вә јерини тапмалыдыр. Бу вәзијјәт әдәбијјат програмыны вә дәрслијини диггәтлә нәзәрдән кечирмәји, онун јени елми принсипләр әсасында тәртибини вә јазылмасыны зәруриләшдирир.

Әдәбијјатын инкишаф мәрһәләләринә елми мүнасибәтдә әсас методоложи ме'јарлардан бири, бәлкә, башлычасы **мүасирлик** принсипидир. Заман дәјишир, әдәби просесин тарихи мәрһәләләринә мүнасибәт дә, бахыш да дәјишир, даһа конкрет вә дәгиг мәзмун кәсб едир. Елә олур ки, бир вахт көрүрсән бу вә ја дикәр дөврүн диггәтәлајиг әдәби һадисәси кими гәбул едилән әсәр сонракы мәрһәлә үчүн, һәтта бүтүн әдәбијјат үчүн өз әввәлки әһәмијјәтини итирир, бунун әвәзиндә заман башга әсәри ирәли сүрүр, башга јазычынын јарадычылығына үстүнлүк верир. Белә просес бүтөвлүкдә әдәбијјатда олдуғу кими, һәр һансы көркәмли јазычынын јарадычылығында да мүшаһидә олунур. Бу чәһәтдән јанашдыгда дәрсликдә нисбәтән кениш, хүсуси тәһлил олунан әсәрләр әтрафында дүшүнмәк лазымдыр. Мәсәлән, мәнчә, С. Вурғунун «Зәнчинин арзулары» поемасынын әһәмијјәтини нәтиҹәдә азалтмадан бөјүк шаирин «Инсан» пјесинин дәрслијә дахил едилмәси, бу әсәрин тәһлилиндә шаирин поезијасына хас фәлсәфи-романтик вүс'әтин көстәрилмәси даһа мәгсәдәујғундур. Јахуд халг шаири Рәсул Рзаја һәср едилән очеркдә шаирин 60—80-чы илләр лирикасыны, бу лирикасынын емосионал вә интеллектуал зәнкинлијини, үмумбәшәри консепсијасынын дәринлијини вә парлаглығыны, милли форманын шаирин јарадычылығында мәнимсәдији јенилик чаларларыны көстәрмәк, даһа конкрет десәк, шаирин «Вахт вар икән», «Рәнкләр», «Дәниз нәғмәләри» вә с. сәпкили ше'рләрини дәрсликдә өн плана чәкмәк даһа дүзкүн оларды, дәрслијин мүасирлијини тә'мин едәрди. Зәннимизчә, Рәсул Рзаны шакирдләрә јалныз «Ленин» поемасынын, јахуд бејнәлхалг мөвзуда јаздығы сијаси ше'рләрин мүәллифи кими јох, «Гызыл күл олмајајды», «Фүзули», «1418» вә с. поемаларын, фәлсәфи-үмумбәшәри лириканын јарадычысы кими тәгдим етмәк лазымдыр. Белә характерли тәсһиһләрә ајры-ајры ичмаларын да еһтијачы вардыр. Мәсәлән, мүһарибәдән сонракы нәсрдән данышыларкән С. Рәһманын көркәмли әсәри кими «Нина» романынын ады чәкилир. Һалбуки С. Рәһман совет комедијасынын маһир устасы кими Азәрбајчан совет әдәбијјатында көркәмли вә әвәзсиз јерләрдән бирини тутур. Анчаг дәрсликдә онун комедија јарадычылығы гејд олунмур.

Бә'зән елә әсәрләр мејдана чыхыр ки, һәмин әсәрлә әдәбијјатда, јахуд һәр һансы бир жанрда бүтөв бир мәрһәлә башланыр. Белә әсәрләр дәрсликдә фәргләндирилмәли вә хүсуси нәзәрә чарпдырылмалыдыр. Белә әсәрләрдән бири кими көркәмли драматург Илјас Әфәндијевин «Сән һәмишә мәнимләсән» пјесини хүсуси гејд едә биләрик. Лакин орта мәктәбдә бу чүр әсәрләр, бир нөв, кәнарда галыр. Јери кәлмишкән, бу јазычынын орта мәктәбдә өјрәнилмәсинә,

әсәрләринә, јарадычылыгына лазыми јер ајырмаг мәсәләсини дә гејд етмәк истәјирик. Илјас Әфәндијевин јарадычылыгында бүтөв бир әдәби просес тәмсил олунан көркәмли јазычыдыр. Бу сөзләри биз Иса Һүсејнов һаггында да учадан демәлијик. Чәмијјәтимиздә јенидәнгурма просесинин һазырланмасында, јетишмәсиндә бәдии әдәбијјатын, хүсусән 60—70-чи илләр әдәбијјатынын ролу олмушдур. Белә әсәрләр бизим әдәбијјатымызда да вардыр вә һәр һалда биз илк нөвбәдә И. Һүсејновун мүһарибәдән сонракы кәнди, онун сосиал вә мә'нәви коллизијаларыны экс етдирән романларыны, повестләрини гејд етмәјә билмәрик. Зәннимчә, И. Һүсејновун орта мәктәбдә тәдрис олунмасы, әсәрләринә програмда, дәрсликдә хүсуси јер ајрылмасы вачибдир. Үмумијјәтлә, әкәр биз истәјириксә орта мәктәбдә совет әдәбијјатынын тәдриси јахшылашсын, шакирдләрдә јени тәфәккүрүн формалашмасында әдәбијјатын ролу фәаллашсын, инкишаф етсин, бунун үчүн, илк нөвбәдә, мәктәб дәрсликләрини стереотипләрдән, вулгарсосиоложи гәлибләрдән, тәһлил үсулларындан вә вәрдишләриндән тәмизләмәлијик.

●

Азәрбајчан дили тәдрисинин бә'зи мәсәләләри һаггында

Сүлејман ҺҮСЕЈНОВ

филолокија елмләри намизәди, Азәрбајчан ДБТИ-нин досенти

Јенидәнгурма, ашкарлыг вә демократија, сосиалист чәмијјәтимизин мүхтәлиф саһәләри кими, тәһсил системинин дә јенидән гурулмасыны тарихи зәрурәтә чевирмишдир. Бу бахымдан тә'лим рус дилиндә олан мәктәбәгәдәр ушаг тәрбијә очагларында, үмумтәһсил, техники пешә, орта ихтисас вә али мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин өјрәнилмәси вә тәдрисинин јахшылашдырылмасы мәсәләләри бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. «Азәрбајчан ССР-дә Азәрбајчан дилинин дөвләт дили кими даһа фәал ишләдилмәсини тә'мин етмәк тәдбирләри һаггында» Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин 1989-чу ил август тарихли гәрары Азәрбајчан дилинин, «милләтин мә'нәви дирилији», «руһун гидасы» олан ана дилинин өјрәнилмәсинә, тәдгиги вә тәблиғинә республика партија тәшкилатынын хүсуси гајғысынын јени тәзаһүрүдүр. Азәрбајчан КП МК-нын истәр бу гәрарында, истәрсә дә 1988-чи ил август пленумунун төвсијәләриндә узун илләр республикада ана дилинин өјрәнилмәсинә лазыми әһәмијјәт верилмәмәси, аиләдә, мәишәтдә, мәктәбәгәдәр тәрбијә очаглары вә мәктәбләрдә бунун үчүн әлверишли шәраит јарадылмамасы чидди тәнгидә мә'руз галмышдыр. Адлары чәкилән партија сәнәдләринин республикамызда бөјүк чанланмаја сәбәб олмасына бахмајараг, Азәрбајчан дилинин тәдриси вәзијјәтинин јахшылашдырылмасы вә бу фәнн үзрә шакирдләрин билик кејфијјәтинин јүксәлдилмәси саһәсиндә бир сыра чидди нөгсанлар һәлә арадан галдырылмамышдыр. Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдрисинә һәлә дә кифајәт дәрәчәдә вахт ајрылмамасы, дәрсләрин тәшкилиндә нәзәри биликләрә, грамматик гајдаларын әзбәрләдилиб јадда сахланылмасына үстүнлүк верилмәси, бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасына исә лазыми диггәт јетирилмәмәси тә'лимин кејфијјәтинә мәнфи тә'сир көстәрир.

Мә'лумдур ки, тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дили програмлары шакирдләрә практик дил өјрәтмәји нәзәрдә тутур. Тә'лимин әсас мәгсәди шакирдләрин нитг фәалијјәтини һәрчәһәтли формалашдырмаг вә тәкмилләшдирмәкдән ибарәтдир. Буна көрә дә дилин өјрәнилмәсинә лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсиндән дејил, сәсләрин дүзкүн тәләффүзүндән башланылмалыдыр. Ахы биз әввәл ајры-ајры сәси, сонра исә сөзү ешидирик. Сәсин вә ја сәсләрин сөз кими гавранылмасы үчүн әввәлчә ону анламаг, бүтөв һалында дәрк етмәк лазымдыр. Дәрк едилмәмиш сәс шәхс үчүн һәлә анлајыш дејил. Буна көрә дә рус групларында Азәрбајчан дилинин тәдрисинә әввәлчә бир вә ја ики сәсли, даһа сонра үч вә ја артыг сәсли сөзләрин өјрәнилмәсиндән башламаг мәсләһәтдир. Әлбәттә, бу заман һәмин сөзләрин дилдә ишләнмә тезлији дә нәзәрдән гачырылмамалыдыр. Лакин унутмаг олмаз ки, лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси дилин өјрәнилмәси үчүн тә'минат вермир. Бурада мүәллимин шакирддә чүмлә гурмаг вәрдиши ашыламасы да өн плана кечир. Үмумијјәтлә, һәр вәчһлә чалышмаг лазымдыр ки, тә'лимин практик истигамәтинин гүввәтләндирилмәси, чанлы нитг нүмунәләриндән ибарәт олан мүхтәлиф нөв чалышмалар үзәриндә иш даим диггәт мәркәзиндә сахланылсын. Шакирдләри шифаһи данышыға тәшвиг етмәк, һәвәсләндирмәк мүәллимин иш системиндә әсас јер тутмалыдыр.

Шифаһи нитги инкишаф етдирмәк үчүн марагл вә гыса һекајәләрдән, халг нағылларындан, ширин лајлалардан, мүдрик аталар сөзләри вә ел мәсәлләриндән, бајатылардан, ушагларын зеһни инкишафы үчүн тәкрарсыз васитә олан тапмачалардан, билмәчәләрдән, јанылтмачлардан кениш истифадә олунмалыдыр. Мәгсәдәујғун сечилмиш һәмин нүмунәләр сөзләрин мүхтәлиф контекстләрдә ишләдилмәсинә шәраит јарадыр. Буна бир шәртлә наил олмаг мүмкүндүр ки, мүәллим өзү бу типли нүмунәләри тез-тез тәкрар етмәји, онлары шакирдләрә јерли-јериндә вә мәһәббәтлә чатдырмағы бачарсын.

Халг Тәһсили Назирлијинин бир коллекија ичласында гејд едилмишди ки, Бакынын Нәриманов рајонунун бир сыра мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән дәрсликләр чатышмыр. Көрәсән дәрсликсиз, вәсаитләрсиз дили нечә өјрәнмәк олар? Әкәр белә мәктәбләрин Бакыда вә ја республикамызда онларла олдуғуну нәзәрә алсаг, Азәрбајчан дилинин тәдриси вәзијјәтини тәсәввүр етмәк һеч дә чәтин дејил. Тәбиидир ки, белә мәктәбләрдә Азәрбајчан дили үзрә фәнн кабинетләринин, әјани вәсаит вә техники васитәләрин олмасындан да сөһбәт кедә билмәз. Демәли, һәмин мәктәбләрдә Азәрбајчан дилиндә әдәби оху мүсабигәләри, викториналар, шаир вә јазычыларла көрүшләр дә кечирилмир, дивар гәзетләри, фотомонтажлар, бүллетенләр дә бурахылмыр, дәрнәкләр дә фәалијјәт көстәрмир, тәдрисин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә хидмәт едән ачыг дәрсләр дә тәшкил олунмур вә с.

Тә'лим гејри-Азәрбајчан дилиндә апарылан мәктәбләр үчүн Азәрбајчан дилиндән програм вә дәрсликләрин һазырланмасы да јахшы вәзијјәтдә дејил. Мүәллимләр һаглы олараг наразылыг едирләр ки, дәрсликләр арасында ардычыллыг вә әлагә зәифдир, шакирдләрин шифаһи нитгини инкишаф етдирмәјә хидмәт көстәрән диалоҗи материаллар аздыр вә с.

Нараһатлыг доғуран мәсәләләрдән бири дә мүәллимлә, мүәллим шәхсијјәти, мүәллим нүфузу илә бағлыдыр. Мәктәбләрдә Азәрбајчан дили дәрсләри чох заман һазырлыг сәвијјәси ашағы олан, мүасир тә'лим методикасынын үмдә, зәрури мәсәләләриндән баш чыхармајан гејри-ихтисас мүәллимләринә тапшырылыр. Бу фәнн чох һалларда мүәллимләрин дәрс јүкүнү таразлашдырмаг мәгсәди күдүр, дәрс сааты аз олан мүәллимләр арасында бөлүшдүрүлүр. Һәтта бу фәннин тәдриси бә'зән рус вә харичи дил мүәллимләринә тапшырылыр.

Мүасир һәјатымыз һәм Азәрбајчан, һәм дә рус дилини көзәл билән, һәр ики дилдә јазмағы, данышмағы бачаран шәхсләр јетишдирмәји тәләб едир. Мүәллим өз шакирдләринә чатдырмалыдыр ки, өлкәмиздә рус дилинин халглар арасында әсас үнсијјәт васитәси олмасы кими чох мүһүм ичтимаи вәзифәси вардыр. Бу дили билмәдән бөјүк Вәтәнимизин дикәр милләт вә халглары илә үнсијјәтдә олмаг, мүасир дүнја сивилизасијасындан, онун мәдәнијјәтиндән там мә'насы илә бәһрәләнмәк мүшкүл мәсәләдир. Лакин ејни заманда мүәллим һәр бир шакирдә баша салмалыдыр ки, Азәрбајчан дили дүнјанын ән гәдим дилләриндән олуб, кениш вә зәнкин дахили имканлара маликдир. Азәрбајчан дилини өјрәниб бу дилдә сәрбәст данышмаг республикамызда һәр шәхс үчүн һәјат нормасы олмалыдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, халг төһсили ишчиләринин Үмумиттифаг гурултајында дејилмишдир: «Республиканын јерли халгынын дилини, онун әразисиндә јашајан бүтүн башга милләтләрдән олан шакирдләрин вә тәләбәләрин,

үмумијјәтлә, әһалинин өјрәнмәси үчүн һәр чүр шәраит јаратмаг вә буну һәр вәчһлә тәшвиг етмәк лазымдыр». Бу фикри һамымызын бөјүк разылыг һисси илә гаршыламағымыз бизи әмәли фәалијјәтә чағырыр.

Мә'лумдур ки, рус вә ја Азәрбајчан бөлмәләриндә дәрс демәк үчүн рус вә харичи дил мүәллимләри ајры-ајрылыгда һазырланыр. Биз нә үчүн бу тәчрүбәдән истифадә едәрәк тәдрисин азәрбајчанча апарылмадығы мәктәбләр үчүн хүсуси ихтисаслы Азәрбајчан дили мүәллимләри һазырлығына башламырыг? Бу фәнни тәдрис едән мүәллим, һәр шејдән әввәл, һәм рус, һәм дә Азәрбајчан дилини јахшы билмәклә, һәр ики дилин тәдриси методикасына дәриндән јијәләнмиш олмалыдыр. Әкс һалда рус групларында дәрс дејән мүәллимләр әслиндә шакирд вә тәләбәләрә һеч бир шеј өјрәдә билмир, јалныз өз башларыны кирләмәјин гајғысына галырлар.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, тә'лим Азәрбајчан дилиндә олан мәктәбләримиздә дә шакирдләрин бу дилдән билик сәвијјәләри јүксәк дејил. Орта мәктәби битирәнләрдән чоху нитг мәдәнијјәтинин ади тәләбләриндән хәбәрсиздир. Әдәбијјат фәннинә кәлдикдә исә, ушагларда бәдии әсәрләрин мүталиәсинә мәһәббәт вә вәрдиш јаратмаг һәлә дә проблем олараг галыр. Орта мәктәб мә'зунларынын бир чоху М. Фүзулини, М. П. Вагифи, С. Вурғуну вә дикәр сөз корифејләрини үрәкдән севдикләри һаггында ағыздолусу данышырлар; һалбуки онларын бир ше'рини белә әмәлли-башлы әзбәр дејә билмирләр. Јахуд, ејни бир мәчлисдә иштирак едәнләримиз, узаг сәфәрә чыханларымыз ади бир халг маһнысыны биркә охуја билмирләр. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә тә'лимин практик истигамәтинин гүввәтләндирилмәсинә дејил, нәзәри аспектинә даһа чох үстүнлүк верилмәси һесабынадыр ки, шакирдләр әлдә етдикләри биликләри чох тез унудурлар.

Бурада бир мәсәләни дә хатырламаг јеринә дүшәр. Мә'лумдур ки, республикамызын али мәктәбләриндә әдәбијјатдан јазылы имтаһан иншa формасында апарылыр. IX—XI синифләрдә өјрәнилән материаллары јадда сахламаг чәтин олдуғундан абитуријентләр имтаһан заманы шпаргалкалардан истифадә етмәли, дәрсликләри чырмалы олурлар. Тәклиф едирик ки, абитуријентләрин јазы савады мәдәнијјәтини јохламаг үчүн инша дејил, имла вә ифадә јазылардан истифадә олунсун. Али тәһсил алмаг истәји илә имтаһан верән шәхсин әдәбијјатдан кечилмиш материаллары нә дәрәчәдә јадда сахламасы дејил, ешитдикләрини вә дејиләнләри доғру вә дүзкүн ифадә едә билмәси сынагдан кечирилмәли, јохланылмалыдыр. Республикамызда фасиләсиз тәһсил консепсијасы лајиһәсиндә али мәктәбләрә дахил олмаг истәјәнләр үчүн әдәбијјатдан јазылы иншаны имла илә әвәз етмәк мәгсәдәујғун һесаб едилирсә дә, һуманитар факүлтәләр үчүн әввәлки форманы сахламаг тәклиф олунур. Бу, јенә дә тә'лимдә һафизәјә, јаддаша әсасланан вә практикада өзүнү доғрултмајан мәктәбин системидир. Үмумијјәтлә, гәбул имтаһанларында иншадан бирдәфәлик әл чәкмәк мәгсәдәујғундур.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјатла билавасита бағлы олан даһа бир мәсәлә барәсиндә. Азәрбајчан КП МК-нын 1989-чу ил август гәрарында Азәрбајчан халгынын чохәсрлик мәдәни вә мә'нәви ирсинин әрәб вә латын әлифбаларында јарадылдығы нәзәрә алынараг, тәдрисин азәрбајчанча апарылдығы һуманитар али мәктәбләрдә һәмин әлифбаларын өјрәдилмәси төвсијә олунур. Бизә елә кәлир ки, бу мәсәләни башга чүр һәлл етмәлијик. Узун илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, Азәрбајчан ССР-дә инкилис, франсыз, алман дилләринин харичи дил кими тәдриси һеч бир чәһәтдән өзүнү доғрултмур. Республиканын чоғрафи мөвгејинә көрә Франса, АДР, АФР, Инкилтәрә вә инкилис дилли өлкәләрлә гаршылыглы әлагәләримиз мөвчуд дејил. Амма Иран, Әфганыстан, Түркијә, Ираг, Сурија кими јахын гоншу өлкәләрлә сијаси вә игтисади әлагәләримизин даһа да артдығы индики дөврдә бизә әрәб, фарс, түрк дилләрини өјрәнмәк даһа вачибдир. Мәһз бу дилләри өјрәнмәк сајәсиндә биз бүтүн Шәрг вә Африка өлкәләринин гәдим дөврләрдән бу күнә кими јарадылмыш мәдәни вә мә'нәви сәрвәти, республикамызда исә 1940-чы илә гәдәр әрәб вә латын әлифбаларында јазылмыш классик әдәбиј-

јаты, гәзет вә журналлары, көһнә абидәләр үзәриндәки гејдләри, бабаларымызын баш дашларында һәкк олунмуш хатирә сөзләрини вә с. там һалында охујуб баша дүшмәк имканы газанарыг. Демәли, бу дилләрин үмумтәһсил мәктәбләриндә тәдриси тәкчә тәһсил, ичтимаи вә мәдәни функсијалары јеринә јетирмәклә мәһдудлашмаз, һәм дә әрәб вә латын әлифбаларыны өјрәнмәјә шәраит јарадар. Беләликлә, биз һәм харичи дил өјрәнмиш олар, һәм дә халгымызын чохәсрлик мәдәни вә мә'нәви ирсини сәрбәст охујуб анламаг игтидарына малик оларыг. Ејни заманда, һазырда Чәнуби Азәрбајчанда јашајан 20 милјондан чох ган гардашларымызы, онларын букүнкү һәјатыны дөври мәтбуатда охујуб, ефирдә динләјиб, сәрһәд рајонларында мави екранда көрүб сәрбәст баша дүшә биләрик. Буна көрә дә, фикримизчә, республикамызын үмумтәһсил мәктәбләриндә инкилис, франсыз, алман дилләринин дејил, әрәб, фарс, түрк дилләринин тәдриси мәгсәдә мүвафиг һесаб олунмалы, али мәктәбләрдә исә өјрәнилән ихтисасдан асылы олараг харичи дил сечмәк һүгугу тәләбәләрин өзләринә һәвалә едилмәлидир.

●

Нәзәри гејдләр

Ономастик ваһидләр дилимизин дүнәни, букүнү вә сабаһыдыр

Хасај ЧАББАРОВ
филолокија елмләри намизәди, Азәрбајчан ИМИ-нин досенти

Хүсуси адларын јаранышыны, ономастик ваһидләрин илкин вә ја төрәмә вариантларыны, онларын тарихән омонимләшмә просесини әсаслы тәдгиг етмәк вәтәнин, халгын вә дилин тарихини, әслимизи-көкүмүзү, мәншәјимизи вә мәканымызы даһа дүзкүн өјрәнмәк бахымындан мисилсиз әһәмијјәтә маликдир. Бу бахымдан етноним, топоним, ороним, ојконим, һидроним, зооним, фитонимләр бүтөвлүкдә, антропонимләрин исә доғма дилә мәхсус оланлары ади сөзләр дејил, тарихин сирләрини ачан дили, халгын әбәди јаддашыдыр. Азәрбајчанда, Гарабағ дүзәнлијиндә тәгрибән милјон ил бундан әввәл јашајыш олдуғуну тәсдиг едән Азых мағарасы јер үзүндә ибтидаи инсанларын ән гәдим мәскәнләриндән биридир. «Азых» түрк дилли тајфа бирләшмәләриндән биринин адыдыр вә онун әсасында индики «Азох» ојконими формалашмышдыр.

Тарихән ономастик ваһидләрин лексик ваһидләрдән, хүсуси адларын [«Азых» мағарасы, Азох кәнди] үмуми адлардан [«азых» тајфа бирләшмәсинин ады] төрәндији елми һәгигәтдир: «Азәрбајчан! Ана вәтән! Сән бәшәрин илк мәскәни, Гарабағда илк бешији — гучағысан! Азых адлы ән мүгәддәс очағысан!» [Вәтәноғлу.]

Азәрбајчан дилиндә ономастик ваһидләр, чохнөвлү хүсуси адлар һәм өз үмуми лексик әсаслары илә, һәм дә мүхтәлиф морфоложи гурулушда бир-бири илә зәнкин омонимлик чәркәсинә маликдир: **Бајат, Ләки, Лачын** садә гурулушлу етноним, топоним вә ојконимләр кими, омонимлик чәркәсинә маликдир. **Гајмаглы, Чыраглы, Газанчы, Ахтачы** һәм дүзәлтмә гурулушлу етноним, һәм дә ојконимләр кими ишләнмәкдәдир. **Агсу, Ағбулаг, Көјчај, Көјбулаг** кими бир чох хүсуси адларын да һидроним вә топоним вариантлы кениш омонимлик чәркәси вардыр.

Башланғыч әсасына, илкин вә төрәмә олмасына көрә Азәрбајчан дилиндә хүсуси адларын омонимлик чәркәсини ашағыдакы кими тәсниф етмәк олар:

1. Етноним башланғычлы хүсуси адлар: **лачын** [етноним], «Лачын» ејни гурулушда зооним, ороним, топоним, ојконим, антропоним, «Лачын

көлү» тәркибиндә һидронимдир.

2. Антропоним башланғычлы хүсуси адлар: **Әһмәд, Губад, Мәммәд, Һүсү, Һачы** кими бир чох антропонимләр әсасында сонрадан **Әһмәдли, Губадлы, Мәммәдли, Һүсүлү, Һачылы** кими нечә-нечә дүзәлтмә гурулушлу топоним вә ојконимләр формалашмышдыр.

3. Топоним вә ја ојконим башланғычлы хүсуси адлар: **Шамахы, Ширван, Гафгаз** кими бир сыра топоним вә ојконимләр әсасында сонрадан һәм ејни гурулушда, һәм дә — лы шәкилчисинин әлавәси илә бир чох антропоним вә ләгәбләр јаранмышдыр [**Ширванлы, Лачынлы, Гафгазлы, Гарабағлы, Гарадағлы, Борчалы, Гутгашынлы, Дағыстанлы, Марағалы** вә с.]

4. Һидроним башланғычлы хүсуси адлар: **Һәкәрли, Көјчај, Ағсу, Тәртәр, Араз, Бәркүшад** кими бир сыра һидронимләр әсасында сонралар ејни сәс тәркибиндә, ејни адда ороним, ојконим вә антропонимләр төрәнмишдир.

5. Ороним башланғычлы антропонимләр: **Савалан, Саваланлы, Гошгар, Гошгарлы, Гырхгыз, Гырхгызлы, Көјәзән, Көјәзәнли** вә с.

6. Зооним әсаслы [**чејран, марал, сағсаған** вә с.] топоним, ојконим вә оронимләр: **Чејранчөл, Маралјан, Сағсағанлы** вә с.

7 Фитоним башланғычлы хүсуси адлар: **Ардучлу, Чөкәли, Чичәкли, Чәмәнли, Күлүстан, Гарағатлы** вә с.

Беләликлә, башдан-баша милли варлығымызы әкс етдирән бу ономастик ваһидләр Азәрбајчан әразисиндә улу бабаларымызын өз нәфәси илә мөһүрләнмиш, ел-обамызын ән сәррaст үнванлары тәк сабитләшмиш, Одлар јурдунун һәр гарышында әбәдиләшмиш сөз мајакларыдыр: **Гарабағлы, Гарабөрклү, Гарагојунлу, Ағгојунлу,** Бајат, Газах, Гыпчаг, Сарач, Алпоуд, Тәһлә, Татлы, Бајандур, Гаргар, Садлы, Косалы, Гарадолаг, Түркләр, Әрсаг, Варсаг, Хәзәр, Гумуг, Овшар, Ләки, Огуз, Сәлчуг, Гәбәлә вә с.

Дүнја дилләриндә ономастик ваһидләр системинин инкишаф тарихи көстәрир ки, мүхтәлиф милли дилләрдә антропонимләр сырасында алынмалар чох олса да, топоним, ороним, ојконим вә һидронимләр чәркәсиндә алынмалара — јад дилләрә, гоһум олмајан дилләрә мәхсус адлара јер јохдур. Тәк-тәк гәсд... вә мәгсәдли шәкилдә сонрадан д... јишдирилмиш хүсуси адлар [Агд... рә — Мардакерт; Гырмызыбазар — Һадрут; Кишили — Мартуни; Даш... кәнд — Дашушен], бә'зи һәрфи тәрчү... мәләр [Јеникәнд — Нораку; Сејидлә... кәнди — Сејдшен] нәзәрә алынмаса, үмумән Азәрбајчан әразисиндә, ... чүмләдән Гарабагда мәншәчә ермән... дилинә мәхсус бир дәнә дә топо... ним, ороним, ојконим вә һидроним... јохдур.

Дилчи, тарихчи, чоғрафијашүнас, археолог, түркколог вә етнографлар чох јахшы билирләр ки, Гарабағ әразисиндә тарихин мүхтәлиф мәрһә... ләләриндә гејдә алыныб хәритә... көчүрүлмүш бүтүн топонимләр [П... наһабад-Гала-Шуша, Хочалы, Колах... лы, Әскәран, Гырмызыбазар, Агдәр... Хәлифәли, Хочалы, Гушчулар, Коса... лар вә с.], оронимләр [Сарыбаба, Кырс, Гарачуг, Сағсағанлы, Гырхгыз... Хошбулаг, Муров, Дәлидаг вә с.] ојконимләр [Гала дәрәси, Көјтала... Туршсу, Шырлан, Сарыслы, Даш... алты, Ағбулаг, Ханкәнди, Чанагчы... Ханбағы, Баллыча, Чәмилли, Умуд... лу, Чанһәсән, Һәсәнабад, Малыбәј... ли, Мирзәли, Ханабад вә с.] в... һидронимләр [Гаргар, Тәртәр, Хошбу... лаг чајы, Баллыча чајы вә с.] Азәрбајчан дилинин өз доғма сөз... ләридир.

Һазырда **Азых, Азәрбајчан, Азал..., Астархан, Астара, Азман** сөзләринин әввәлиндә, әсасында дајанан «аз» [ас] морфеми гәдим түрк јазылы абидәләриндә «аз будун» вариантын... да «аз халглы» мә'насында ишлән... мишдир. Тајфа ады кими гәдим хет, урарту, латын дилли мәнбәләр... дә чох ишләнмиш «аз» морфеми... дән гурулан етноним вә топонимләр тарихән Шимали Гафгаздан Алтаја, Кичик Асијадан тутмуш Азәрбајчанын Шимал һүдудларыначан бөјүк бир әразидә кениш јајылмышдыр.

Гарабаға көз дикән мәнфур, антисовет вә антидемократик тәшкилатә утанмаз-утанмаз «Гарабаг» ады верән ермәни екстремистләри, онларын харичдәки милләтчи-дашнаг һавадарлары бирдәфәлик баша дүшмәлидирләр ки, нәинки Азых, Арсаг, Гарабаг, Кенчә вә ја Кәнчә, Гутгашен вә Гәбәлә топонимләри, һәтта ермәни дилиндә һал-һазырда ишләнмәкдә олан антропонимләрин дә јарыдан чоху түрк вә ја Азәрбајчан мәншәли адлардыр. Ахырына «јан» гошмагла Мурад, Ејваз, Хан, Ханзадә, Шаһин, Шаһнәзәр, Аға, Ағабәј, Бала, Баба, Көчәри, Дәмирчи, Аслан, Чавад, Чаһанкир, Азад, Ајдын, Сајад, Мәлик, Арзуман, Бахыш, Бабачан, Сејран, Мајыл, Сәфәр, Мирзә, Тархан, Әмир, Гәриб, Гәһрәман кими минләрлә сөзүн әслини-көкүнү, мәншәјини һеч чүр данмаг олмаз. Буну бир чох көркәмли ермәни дилчиләр өзү е'тираф етмишдир. Онун беш чилдлик «Ермәни шәхс адлары лүғәти»ндә әһатә олунан ономастик лексиканын 50 фаизини түрк вә ја Азәрбајчан мәншәли шәхс адлары тәшкил едир. Һәр шеј бир јана, Азәрбајчан барәдә, азәрбајчанлылар һаггында јалан, ифтира, ујдурма, шәр данышан бәдхаһлар, һеч олмаса, күн кими бу парлаг һәгигәтдән, дашыдыглары адлардан вә фамилијалардан утансынлар.

Ад һәр варлығын илк үнваныдыр. Ајдын һәгигәтдир ки, ады азәрбајчанча олан јерин-јурдун, ел-обанын өзү дә Азәрбајчан халгынындыр. Бах бу мә'нада ономастик сөз груплары елимизин дә, дилимизин дә һәм дүнәни, һәм бу күнү, һәм сабаһыдыр. Онлары һәмишә көз-бәбәјимиз кими горумалыјыг.

Сон ики илдә «Дағлыг Гарабаг ојунбазлығы» Азәрбајчан халгына чох бөјүк дәрс олду вә көстәрди ки, нәинки јенијетмәләримиз, һәтта јашлы нәслин сырасында да елимизи-обамызы јахшы танымајанлар, тарихимизи билмәјәнләр һәлә дә чохдур. Һазырки дүнјанын мүрәккәб зиддијјәтләр мәнкәнәсиндә сыхылдығы бир шәраитдә тарихи адларын сахталашдырылмасына сон гојмаг, Азәрбајчан дили, тарих, чоғрафија вә әдәбијјат дәрсләриндә милли етноним, топоним, ороним, ојконим, һидроним вә антропонимләримизи балаларымыза дүзкүн өјрәтмәк, һәр адын мәншәјини, мә'насыны, ишләнмә даирәсини онлара ајдын мәнимсәтмәк бу күнүн чох вачиб мәсәләләриндәндир.

Азәрбајчан ономастикасы илә бағлы фәнләрин әлагәли тәдриси, хүсуси адларын һәртәрәфли лингвистик тәһлили шакирдләрдә вә тәләбәләрдә Вәтәнимизин сәрһәд һүдудлары, кечмиши, индиси, бурада јашамыш улу тајфа вә гәбиләләр, ән гәдим јашајыш мәскәнләри һагда әсаслы, системли, кениш вә доғру елми дүнјакөрүшүн формалашмасы бахымындан мисилсиз әһәмијјәтә маликдир.

●

Көркәмли елм хадимләримиз

Академик М. Ширәлијев вә Азәрбајчан дилчилији

Афат ГУРБАНОВ
Азәрбајчан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, профессор

Азәрбајчан дилчилији совет елминин тәркиб һиссәси кими, бу күн өзүнүн ән парлаг инкишаф дөврүнү кечирир. О, өзүнүн јарадычылары илә үмумсовет вә дүнја мигјасында фундаментал тәдгигат мәркәзләриндән биринә чеврилмишдир. Белә јарадычылардан бири 80 јашы тәзәчә тамам олан академик Мәммәдага Ширәлијевдир. Онун һаггында индијәдәк мәтбуатда хејли јазылар дәрч олунмуш, библиографијасы күтләви тиражла бурахылмышдыр. Елми ичтимаијјәтимиз М. Ширәлијевин һәјат вә јарадычылығы һаггында кениш тәсәввүрә маликдир. Бүтүн бунларла јанашы, дилчилијимизин бу гочаман ағсаггалынын јарадычылығыны һәр дәфә арашдырдыгча даһа јени кејфијјәтләрлә таныш олуруг. Онун бүтүн шүурлу өмрү Азәрбајчан дилчилијинин инкишафына һәср олунмушдур.

Акад. М. Ширәлијевин елми јарадычылығы чохсаһәлидир. Елми ичтимаијјәт ону түрк дилли халг-

ларын диалектоложи мәктәбинин баниси кими чохдан танынр. Бу онунла бағлыдыр ки, алимин әсәрләринин бөјүк гисми түрк дилләри диалектләринин өјрәнилмәсинин әсасыны тәшкил едир. «Азәрбајчан диалектолокијасы» [I вә II һиссә], «Бакы диалекти», «Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары» вә с. монографијалар ону мәшһур едән, һәм дә Азәрбајчан дилчилијиндәки мөвгејини мүәјјән едән фундаментал дилчилик әсәрләридир. Акад. М. Ш. Ширәлијевин диалектолокија саһәсиндә ирәли сүрдүјү нәзәри мүддәалар совет түрколокијасынын инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр.

Ҹоғрафи принсип әсасында Азәрбајчан диалект вә шивәләрини илк дәфә елми чәһәтдән тәсниф едән дә проф. М. Ш. Ширәлијев олмушдур. О, диалектләрин әдәби дилләрә охшар вә фәргли чәһәтләрини, әламәтләрини ајдынлашдырмагла бәрабәр, диалектләрин сәс тәркиби, фонетик һадисәләри вә морфоложи хүсусијјәтләрини дә елмин мүасир тәләбләри әсасында тәһлил етмишдир. Акад. М. Ширәлијевин диалект вә шивәләрин тәснифи, диалектоложи изоглосларын мүәјјәнләшдирилмәси саһәсиндә ирәли сүрдүјү нәзәри мүддәалар јалныз Азәрбајчан дилчилији үчүн јох, бүтүн түрколокија үчүн әһәмијјәтлидир.

Диалектолокија билаваситә дил тарихи мәсәләләри илә бағлыдыр. Буна көрә дә М. Ширәлијевин диалектоложи арашдырмалары Азәрбајчан дилинин тарихинә даир дә марағлы фикирләрлә зәнкиндир. Хүсусилә онун Азәрбајчан дили диалектләриндә гыпчаг дили елементләри һаггында әтрафлы мә'лумат вермәси түркологларын диггәтини чәлб етмишдир. Алим бу тәдгигатынын нәтиҹәләри һаггында Варшава университетиндә дүнјанын көркәмли түркологлары гаршысында мә'рузә етмишдир. О, әдәби дилимизин тарихини мүхтәлиф истигамәтдә арашдырмаға чалышмышдыр; милли әдәби дилимизин инкишаф мәрһәләләрини мүәјјәнләшдирмиш, онун инкишаф хүсусијјәтләрини даһа әтрафлы ишләмишдир. Проф. М. Ширәлијев «Сабирин дили һаггында гејдләр» адлы мәгаләсиндә бөјүк шаирин поезија дили нүмунәси әсасында XX әср әдәби дилимизин бир сыра фонетик, морфоложи вә лексик хүсусијјәтләрини јығчам шәкилдә шәрһ етмишдир. Онун дил тарихинә даир тәдгигатларында етимоложи арашдырмалар хүсуси јер тутур. Онун «Чомәрд» сөзүнүн, -ыбан, -ибән фе'ли бағлама шәкилчисинин вә башга дил ваһидләринин мәншәјинә даир сөјләдији фикирләр елми чәһәтдән әсасландырылмыш мүддәалар кими дилчи алимләр тәрәфиндән бәјәнилмиш вә гәбул едилмишдир.

М. Ширәлијевин јарадыҹылығында мүасир дил мәсәләләри дә хүсуси јер тутур. О. диалект материаллары әсасында бир сыра грамматик категоријаларын елми изаһыны вермишдир. Алимин Азәрбајчан дилиндә тәркибләрлә будаг чүмләләр арасындакы үмуми вә фәргли чәһәтләри дәгигләшдирмәси, мәнсубијјәт вә хәбәрлик категоријаларыны мүгајисәли шәкилдә арашдырмасы, индики заман формасынын диалектләрдәки вариантларыны фактлар әсасында ашкара чыхармасы, Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмлә, сөз-чүмлә вә с. мәсәләләр һаггындакы фикирләри мүасир Азәрбајчан дилинин бир сыра мүһүм мәсәләләринин өјрәнилмәсинә бөјүк көмәк көстәрмишдир.

М. Ширәлијевин фәалијјәтинин бир һиссәсини онун Үмумиттифаг вә харичи мәтбуатда дәрч олунмуш мәгаләләри тәшкил едир.

Анадан олмасынын 80 иллик јубилеји мүнасибәтилә алимин 1989-ҹу илдә «Маариф» нәшријјаты хәтти илә бурахылмыш «Вопросы азербайджанского языка» адлы әсәриндә һәмин мәгаләләрин бир гисми топланмышдыр. Онун «Вопросы языкознания» журналынын мүхтәлиф нөмрәләриндә чап олунмуш «Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан әдәби дилинин формалашмасынын бә'зи мәсәләләри» [1978, №3], «Мүасир мәрһәләдә Азәрбајчан әдәби дилинин инкишаф просесләри» [1978, №3], «Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмлә» [1956, №1] «Азәрбајчан дилинин гәрб диалекти вә шивә групу» [1961, №2] вә с. мәгаләләриндә әдәби дил вә диалектләримизин ваҹиб проблемләри шәрһ олунур. Бундан башга, академик М. Ширәлијевин Италијада «Индики заманын аналитик формасы» [1982], Түркијәдә

«Советләр өлкәсиндәки түрк дилләринин ләһчә атласы» [1968,] «Азәрбајчанда ишләнән арголар» [1967], «Сөз-чүмлә» [1975], Парисдә «Азәрбајчан дили диалектләри» вә с. мәгаләләри чап олунмушдур.

М. Ширәлијев бејнәлхалг конфрансларда вә симпозиумларда етдији мә'рузә вә чыхышлары илә Азәрбајчан дилчилик елмини харичи өлкәләрдә чох лајагәтлә тәмсил етмишдир.

Алимин педагожи фәалијјәтинин мүәјјән дөврү Болгарыстан Халг Республикасы илә бағлыдыр. Белә ки, о, 1953/54-ҹү илләрдә Болгарыстан Халг Республикасында ишләмиш вә бу дөврдә Софија университетиндәки түрк филолокијасы кафедрасына рәһбәрлик етмишдир. Бу дөврдә дилчилик елминә бүтүн варлығы илә вурулан тәдгигатчы Болгарыстанын түрк кәндләрини бир-бир кәзмиш вә онларын диалектләринә аид гијмәтли материаллар топламышдыр. Һәмин материаллар мүәллифин «Түрк диалектолокијасы» адлы әсәриндә өз әксини тапмышдыр. Бунунла бәрабәр, гејд етмәк лазымдыр ки, М. Ш. Ширәлијев Софија университетиндә түрк дили материалы әсасында «Дилчилијә кириш» әсәрини јазмыш вә һәмин фәндән тәләбәләрә мүһазирәләр охумушдур. Гејд олунан һәр ики әсәр Софија университетиндә әлјазмасы шәклиндә сахланылыр.

Бунунла јанашы, М. Ш. Ширәлијев 1963-ҹү илдә Полша Шәргшүнаслыг Институтунун дә'вәти илә Варшава Университетиндә, Варшава Шәргшүнаслыг Институтунда, Краков шәргшүнаслыг комиссијасында совет түрколокијасынын актуал проблемләри илә бағлы бир сыра мүһазирәләр охумушдур. О, дәфәләрлә Түркијәдә дилчилијин мүхтәлиф саһәләринә һәср олунмуш гурултај вә конфрансларын иштиракчысы олмушдур.

Халгыны үрәкдән севән вәтәнпәрвәр алим азәрбајҹанлы кадрлар јетишдирмәклә јанашы [2 елмләр доктору, 60-дан артыг елмләр намизәди], гарачај-балкар, гагауз, гарагалпаг, татар, өзбәк, башгырд вә газах дилчи алимләринин јетишмәсиндә дә јахындан иштирак етмишдир.

Гочаман алим бу күн дә ејни һәвәс, ејни гүввә илә чалышыр, дилчи алимләрин јетишмәсиндә өз мүдрик көмәјини әсиркәмир. Чалышыр ки, дилчилијимизин кәләҹәк талеји исте'дадлы вә һәртәрәфли јетишмиш кадрларын әлиндә олсун ки, онлар дилчилији сәләфләриндән даһа да инкишаф етдирә билсинләр.

М. Ширәлијев дилимизин орта вә али мәктәбләрдә тәдриси мәсәләләринә дә хүсуси диггәт јетирир. Онун узун илләрдән бәри мәрһум профессор М. Һүсејнзадә илә бирликдә јаздығы «Азәрбајчан дили» әсәри ән јахшы орта мәктәб дәрслији кими сынагдан чыхмышдыр. О, бир чох илләр Азәрбајчан дилинин али мәктәбләрдә тәдрисинә рәһбәрлик етмишдир.

М. Ш. Ширәлијев 1969-ҹу илдән 1988-ҹи илә гәдәр Азәрбајчан ССР ЕА Нәсими адына Дилчилик Институтунун директору ишләмәклә бәрабәр, «Советская тюркология» журналына да рәһбәрлик етмишдир; һәмин журналын елми-нәзәри сәвијјәсинин јүксәлдилмәсиндә М. Ш. Ширәлијевин ролу хүсуси гејд олунмалыдыр.

Академик М. Ш. Ширәлијевин совет түрколокијасынын инкишафындакы ролу мүхтәлиф дөврләрдә көркәмли совет вә Авропа алимләри тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Бу мә'нада ССРИ ЕА-нын академикләри А. Н. Кононов, Б. А. Серебренников, мүхбир үзвләри Н. К. Дмитријев, А. К. Боровков, Полша ЕА академики А. А. Зајончковски, Мачарыстан ЕА академики Ј. Ф. Не'мет, Л. Лигети, Болгарыстан ЕА академики В. Кеоркијев, Түркијә алими А. Дилачар вә башгаларынын фикри тәгдирәлајигдир.

Акад. М. Ш. Ширәлијевин елми-педагожи фәалијјәти партија вә дөвләтимиз тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Белә ки, о, Гырмызы Әмәк Бајрағы, Халглар Достлуғу, Шәрәф орденләри илә, бир сыра фәхри фәрманларла тәлтиф едилмиш вә Азәрбајчан ССР Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр.

Азәрбајчан дилчилијинин көркәмли нүмајәндәси, дилчилијимизин агсаггалы, јорулмаг билмәјән, потенсиал гүввәсини һәмишә сәфәрбәрлијә алан акад. М. Ш. Ширәлијевә мөһкәм чансағлығы вә дилчилијимизин инкишафы наминә јени-јени әсәрләр јазмағы арзулајырыг.

Редаксијанын почтундан

Мүәллимләримизин иш тәчрүбәсиндән сәтирләр

Бакы Јүнкүл Сәнаје техникумунун мүәллими **Сәријјә Әскәрова** редаксијаја дахил олан «Мирзә Фәтәли Ахундовун драматуркијасы» адлы мәгаләсиндә М. Ф. Ахундовун әсәрләринә тәләбәләр тәрәфиндән хүсуси мараг көстәрилдијиндән бәhс едир. Мүәллимә јазыр ки, М. Ф. Ахундовун јарадычылығындан бәhс едәркән онун комедијаја мүрачиәт етмәсинин сәбәбләрини кениш шәрh едир. Бөјүк мүтәфәккирин әсәрләриндә дөврүн ичтимаи-сијаси hадисәләрини — феодалларын, бәј вә тачирләрин, јаланчы руhани, дөвләт вә мәhкәмә мә'мурларынын чәмијјәтдәки мөвгејини, халгын мүхтәлиф зүмрәләрә мәнсуб гызларынын вә гадынларынын hәјат тәрзини в. с. реалистчәсинә гәләмә алмасыны комедијалардан кәтириләи нүмунәләр әсасында изаh едир. Мүәллимә јери кәлдикчә Ахундовун мүтәрәгги фикирләрини, маарифчилик идејаларыны да өз јетирмәләринә чатдырыр. Хәсислијин классик ифшасыны бәдии шәкилдә әкс етдирән Сәријјә мүәллимә бу гәнаәтә кәлир ки, драматик әсәрләрин дәрсдә роллар үзрә охусунун тәшкили дәрсин даhа мараглы кечмәсинә сәбәб олур.Одур ки, «Һачы Гара» әсәринин синифдә охусуну тәшкил едир. Комедијанын тәhлилинә ајрылан илк саатда тәләбәләр «Һачы Гара» әсәриндә драматургун сәнәткарлығыны, мүхтәлиф әгидәли, мүхтәлиф дүшүнчәли адамларын үмумиләшдирилмиш сурәтини бөјүк сәнәткарлыгла јаратдығыны комедијадан кәтирдикләри нүмунәләр әсасында изаh едирләр.

Сәријјә мүәллимәнин тәчрүбәсиндә јахшы чәhәтләрдән бири дә ондадыр ки, мүхтәлиф лент јазыларындан-тә'лимин техники васитәләриндән тә'лим просесиндә истифадә едир. О, М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 175 иллик јубилеји күнләриндә республикамызда олан бир сыра харичи өлкә алим вә јазычыларынын драматург hаггында фикирләриндән, мәтбуатда дәрч олунан фотолардан, материаллардан сәмәрәли истифадә едилмәсини фајдалы hесаб едир.

Бакы шәhәриндәки тә'лим рус дилиндә олан 160 нөмрәли мәктәбин Азәрбајчан дили мүәллими **Сона Бабајева** шакирдләрин Азәрбајчан дилини өјрәнмәләрини, республиканын дөвләт дилини билмәләрини hәлли вачиб мәсәлә hесаб едир вә мәгаләсини белә адландырыр: **«hәлли вачиб мәсәлә»**.

Сона мүәллимә мәгаләдә јазыр ки, шәhәримиздә јашајан мүхтәлиф милләтләрин Азәрбајчан дилини өјрәнмәси зәруридир. О, Азәрбајчанда јашајыб республика дилини — Азәрбајчан дилини билмәмәји бөјүк гәбаhәт hесаб едир. Республикада јашајан бүтүн дикәр милләтләрин азәрбајчанлыларын милли мәдәнијјәтиндән, јазычы вә шаирләрин јарадычылығындан бихәбәр олмасыны гәти јахшы hал hесаб етмир.

Бу саhәдә мүәллимә мәктәбдә көрүлән ишләрдән сөз ачараг јазыр ки, үчүнчү илдир шакирдләринә чанлы данышыг дилини өјрәдир. Узун иллик тәчрүбәјә әсасланан Сона мүәллимә белә бир гәнаәтә кәлир ки, ушаглара чанлы данышыг дилинин өјрәдилмәси онларда Азәрбајчан дилинә марағы гат-гат артырыр.

Сона мүәллимә дәрс дедији шакирдләри үч групa бөлүр.

Мүәллимин биринчи група дахил етдији шакирдләр Азәрбајчан дилиндә өз фикирләрини сәрбәст ифадә едир, шаир вә јазычыларымызын hәјат вә јарадычылығы hаггында азәрбајчанча вә русча мә'рузәләр едирләр. Гәзет материалларындан сијаси вә идман хәбәрләрини сечир, рус вә Азәрбајчан дилләриндә данышырлар. Сона мүәллимә Азәрбајчан дилиндә сәрбәст данышан белә шакирдләрә дили даhа дәриндән өјрәдир.

Икинчи група Азәрбајчан дилини өјрәнмәк истәјән шакирдләрлә мәшғул олур. Онларла дәрси диалог формасында кечир. «Азәрбајчанча-русча лүғәтдән» вә дикәр китабчадан мүхтәлиф сөзләр, мәтнләр өјрәдир. Шакирдләрдән бири рус дилиндә данышыр, о бири исә Азәрбајчан дилиндә чаваб верир.

Үчүнчү група дили билмәјән ушагларла [hансы синифдә охумасындан асылы олмадан], нечә дејәрләр, әлифбадан башлајыр. Онлара әсасән мәишәтдә даhа чох истифадә олунан сөзләр [лүғәт] өјрәдилир. Бу јолла шакирдләр балача мәтнләри, чалышмалары лүғәтин көмәклији илә рус дилиндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едирләр.

Мәктәб методбирләшмәсинин сәдри олан С. Бабајева јазыр ки, 160 нөмрәли мәктәбдә Азәрбајчан дили дәрсләрини јүксәк сәвијјәдә кечмәк үчүн hәр чүр шәраит јарадылмышдыр. Мәктәбдә Азәрбајчан дили кабинети тәшкил едилмишдир. Кабинет әјани вәсаит, методик әдәбијјат, карточкалар, чәдвәлләр, лүғәтләрлә зәнкинләшдирилир. Дәрсләрдә Азәрбајчан шаир вә јазычыларынын вал јазылары сәсләндирилир. Китабханада Азәрбајчан дилиндә хејли бәдии әсәр вар. Бәдии әсәрләрдән әсасән синифдәнхарич оху мәгсәди илә истифадә олунур.

Азәрбајчан дилини даhа мүкәммәл өјрәтмәк мәгсәди илә арзу едәнләр үчүн мәктәбдә факултатив мәшғәләләр тәшкил олунмушдур. Ашағы синиф шакирдләри үчүн Азәрбајчан дили дәрнәји фәалијјәт көстәрир.

Азәрбајчан дилинә марағы артырмаг үчүн мәктәбдә икинчи илдир ки, ајда бир дәфә Азәрбајчан дили hәфтәси кечирилир.

Биринчи күн — бүтүн јухары синифләрдә Азәрбајчан јазычыларынын hәјат вә јарадычылығына hәср олунмуш мә'рузәләр ики дилдә охунур. Азәрбајчан дилиндә олан китабларын сәркиси тәшкил олунур.

Икинчи күн — Азәрбајчан дилиндә бурахылан дивар гәзетләринин мүсабигәси кечирилир. Ән јахшы дивар гәзетләринә [I, II, III] јерләр верилир.

Үчүнчү күн — музејләрә екскурсија күнүдүр. Һәмин күн Азәрбајчан дили мүәллимләри ајры-ајры синифләри екскурсијаја апарырлар.

Дөрдүнчү күн — ше'р, маhны вә сәhнәчикләр мүсабигәси кечирилир. Мүсабигә галибләринә тә'рифнамәләр вә hәдијјәләр верилир.

Бешинчи күн — викторина [суал-чаваб формасында јазылы вә шифаhи] кечирилир.

Алтынчы күн — олимпиада күнүдүр [бурада, демәк олар ки, бүтүн шакирдләр иштирак едир].

160 нөмрәли мәктәб Азәрбајчан халгынын гәдим милли бајрамыны — «Новруз бајрамы»ны да тәнтәнәли шәкилдә гејд едир.

Гусар шәhәриндәки 1 нөмрәли мәктәбин методист мүәллими, **Тәнзилә Пиримова** Ә. Мәммәдханлынын «Севинч» hекајәсинин тәдриси илә бағлы өз иш тәчрүбәсиндән бәhс едир. О, «Севинч» hекајәсинин тәдриси илә бағлы тарихи фактлара әсасланараг, шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун мүәјјән мә'лумат верилмәсини фајдалы hесаб едир. «Севинч» hекајәсинин тәдрисинә ајрылан илк саатда шакирдләрә јазычынын мөвзуну гәләмә алмасыны изаh едәркән гејд едир ки, Ә. Мәммәдханлы 1949-чу илдә јаздығы «Севинч» hекајәсиндә 416-чы Таганрог дивизијасынын гәhрәманлығыны тәрәннүм етмишдир. Бу дивизија Бөјүк Вәтән мүhарибәсинин ән гызгын ән ағыр чағлары олан 1941-чи илин сонларында тәшкил олунмушдур. Азәрбајчанлылардан ибарәт бу дивизија Гафгаз дағларынын әтәкләриндән башлајараг, Берлинә кими узун вә шанлы бир дөјүш јолу кечмишдир.

1942-чи илин сентјабрында 416-чы дивизија 44-чү ордунун тәркибинә дахил олду. 1943-чү ил февралын 10-да дивизија Азов әтрафында мөвге тутду. Февралын 13-дә 44-чү ордунун гәраркаhындан әмр алынды. Әмрдә 416-чы дивизијанын гаршысына јени вәзифә Ростовдан Таганрога чәкилмәкдә олан алман гошунларынын гаршысыны алмаг вә ону мәhв етмәк гојулурду.

Таганрогун әлә кечирилмәсиндә азәрбајчанлы дөјүшчүләр — батал-јон командири **Чәфәров**, баш лејтенант **Һүсејнов** вә **Әлијев**, рота командири баш лејтенант **Мәммәдов** мисилсиз гәhрәманлыглар көстәрдиләр.

1943-чү ил августун 30-да Таганрог шәhәринин азад олунмасы мүнасибәтилә 416-чы дивизијаја «Таганрог дивизијасы» ады верилди. Таганрогун алман фашистләриндән азад едилмәси Азәрбајчанын кәнд вә шәhәрләринә hәдсиз севинч кәтирди. Мүәллимә јазыр ки, белә бир мә'луматдан сонра шакирдләрдә әсәрин мәзмунуну билмәјә, hекајәни охумаға мараг даhа да артыр. Бу, ејни за-

манда «Севинч» һекајәсинин узун мүддәт шакирдләрин јаддашында галмасы үчүн дә фајдалыдыр. Тәнзилә мүәллимә әдәби дилла бәдии дил арасындакы охшар вә фәргли чәһәтләрин шүурлу сурәтдә мәнимсәнилмәси үчүн «Севинч» һекајәсини бәдии чәһәтдән тәһлил едир, әсәрин дил вә үслуб хүсусијјәтләрини шакирдләрә дәриндән өјрәтмәјә чалышыр.

Нахчыван мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун кабинет мүдири **Адил Бағыров** шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсиндә Чәлил Мәммәдгулузадә адына әдәбијјат музејинин һәјата кечирдији тәдбирләрдән бәһс едир. Мүәллиф гејд едир ки, мухтар республиканын мәктәбләринин музејлә бирликдә мәгсәдјөнлү фәалијјәти шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Сумгајыт шәһәриндәки 13 нөмрәли мәктәбин мүәллими **Ариф Һачыјев** редаксијаја көндәрдији материалда, әсасән, әдәбијјат дәрсләриндә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндән кениш истифадә етдијини шәрһ етмәјә сә'ј көстәрир. О, програм үзрә кечилән әсәрләри садалајыр вә белә бир гәнаәтә кәлир ки, јенидәнгурма шәраитиндә мүәллимләрин гаршысында дуран әсас мәсәләләрдән бири дә мәктәблиләри вәтәнпәрвәрлик вә халглар достлуғу руһунда тәрбијә етмәкдир.

Бејләган рајону Тәзәкәнд кәнд орта мәктәбин мүәллими, баш мүәллим **Фазил Вәлијев** мәгаләсиндә јухары синифләрдә ичмал мөвзуларын тәдриси просесиндә тарихи фактлардан нечә истифадә етмәсиндән бәһс едир. Фазил мүәллимин фикринчә ичмал мөвзуларын тәдриси заманы шакирдләрә һәмин дөврүн тарихи-әдәби һадисәләри бахымындан там тәсәввүр јаратмаг мәгсәдәујғундур. О, мәктәб тәчрүбәсинә әсасән бу гәнаәтә кәлир ки, мәсәлән, шакирдләрә XIII әсрә гәдәрки Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында үмуми мә'лумат верәркән Азәрбајчан халгынын тарихи, дүнјада надир тапынты һесаб олунан Азых мағарасы, орадан тапылан ән кобуд, ән ибтидаи даш аләтләри, Азых мағарасынын үч гит'әнин — Авропа, Асија вә Африканын гәдим даш дөвру дүшәркәләриндән үстүн олмасы барәдә мә'лумат вермәк, Гутгашен рајонунун әразисиндә олан, 1500 илә гәдәр чичәкләнмә дөвру кечирән Гәбәлә шәһәри вә с. һаггында тарихи һәгигәтләри шакирдләрә чатдырмаг, мөвзусу һәмин дөврләрдә баш верән тарихи һадисәләрдән көтүрүлән бәдии әсәрләрин синифдәнхарич охусуну тәшкил етмәк фајдалыдыр.

Бакынын Ленин рајонундакы 187 нөмрәли мәктәб Азәрбајчан совет драматуркијасынын баниси Чәфәр Чаббарлынын адыны дашыјыр. Мәктәбин дил-әдәбијјат методбирләшмә сәдри, баш мүәллими **Нисәханым Гулијева** мәгаләсиндә мәктәбин Чәфәр Чәббарлы адына музејиндә һәјата кечирилән тәдбирләрдән сөз ачыр. О јазыр ки, мәктәбин гочаман әдәбијјат мүәллими, филолокија елмләри намизәди Мәммәд Мәммәдовун әдәбијјат дәрнәјиндә Ч. Чаббарлынын јарадычылығы илә бағлы шакирдләрлә апардығы мараглы тәдбирләр мәктәблиләрдә әдәбијјата марағы гат-гат артырыр.

Музеј мәктәбин китабханасы илә бирликдә һәр ај Ч. Чаббарлынын мүхтәлиф һекајәләринин мүзакирәсини, лирик вә сатирик ше'рләринин мүсабигәсини, драм әсәрләриндән мүхтәлиф парчаларын драмматик охусуну кечирир.

Офелја Чәләбијева [Ағдаш рајону Гарадағлы кәнд сәккизиллик мәктәбин мүәллими] тәдрис просесиндә проблемли тә'лим методундан истифадәнин әһәмијјәтиндән бәһс едир. Офелја мүәллимә мәгаләсиндә гејд едир ки, һәгигәтән, проблемли тә'лим шакирдләрин мүстәгил фикри фәалијјәтинин психоложи ганунаујғунлугларына әсасланан фәал тә'лим системидир. Бу тә'лимин әсасыны шакирдләр гаршысында мүхтәлиф типли тә'лим проблем вәзијјәтләрин јарадылмасы, фикри вә әмәли ишләрин кедишиндә онларын фәалијјәтинин идарә едилмәси тәшкил едир. О, Азәрбајчан дили дәрсләриндән кәтирдији нүмунәләрлә проблемли тә'лимин маһијјәтини изаһ етмәјә чалышыр. Лакин мүәллифин көндәрдији материалдан көрүндүјү кими, һәмин методдан Азәрбајчан дили дәрсләриндә һансы мәсәләләрин өјрәнилмәсиндә даһа еффектли олдуғуну әсасландырмыр.

Азәрбајчан дилинин интенсив методла өјрәдилмәсинин имканларына даир

Емма Хәлилова

Азәрбајчан БПКИА вә ЈҺИ-нин гејри-милли мәктәбләрдә Азәрбајчан дили кабинетинин мүдири

Республикамызда Азәрбајчан дилинин дөвләт дили кими ишләдилмәси һаггында Азәрбајчан Коммунист Партијасы МК-нын мә'лум гәрарына илк сәс верәнләрдән бири Азәрбајчан Баш Педагожи Кадрларын Ихтисасынын Артырылмасы вә Јенидән Һазырланмасы Институту олду вә аз бир вахтда институт Азәрбајчан дилини интенсив-емосионал методла өјрәдән курслары тәшкил етди. Һазырда дәрсләр хүсуси тәчһиз едилмиш лингафон вә интенсив кабинет отагларында кечирилир. Һәр курс 3 ајлыгдыр. Курсун програмы исә 160 саатлыгдыр. Һәр бир мөвзуја 8 саат вахт ајрылыр.

Мәшғәләләрин кечирилмә просеси тәхминән, беләдир: **Биринчи дәрсдә** мөвзулар, әсасән, диалоглар шәклиндә гурулур. Магнит лентинә јазылмыш мәтнин илк тәгдиматы заманы һәр бир диалог мүхтәлиф интонасијаларла беш дәфә ешитдирилир: азәрбајчанча-русча, азәрбајчанча, азәрбајчанча, фасилә, азәрбајчанча.

Динләјичиләрә гулагчыглары кејиб диггәтлә динләмәк, фасилә верилән заман [мүәллимин ишарәси илә] бирликдә диалогу тәкрарламаг тапшырылыр.

Мөвзунун илкин тәгдиматы гуртардыгдан сонра мүәллим динләјичиләрә зәрфләри пајлајыр. Бөјүк зәрфин ичәрисинә 3 кичик [A, B, C] зәрф вә тә'лимат [рус дилиндә] гојулур. Мүәллим тә'лиматы охумағы вә она ујғун олараг, әввәл A, сонра исә B вә C зәрфләри илә ишләмәји тапшырыр. Бу зәрфләрдә динләнилән мөвзу илә әлагәдар инсан вә јер адлары, танышлыг заманы ишләдилән ифадәләр, рәнк билдирән сөзләр вә с. [«Танышлыг» мөвзусу заманы] олур. Тә'лиматда динләјичидән тәләб едилир ки, инсан, јер адларыны, танышлыг заманы ишләдилән ифадәләри, рәнк билдирән сөзләри вә с. сечиб ајрыајры сүтунларда дүзсүнләр; нүмајиш етдирилән диапозитивләрә ујғун кәлән ифадәләри тапсынлар вә с. Дүзүлән сөз вә сөз бирләшмәләри әввәлчә динләјичиләр тәк-тәк охујур, сәһв охунарса мүәллим тәмиз вә ајдын тәләффүзлә бу ифадәләри дејир, сонра исә һамы бирликдә учадан тәкрар едир. Динләјичиләр зәрфләрлә мусиги сәдалары алтында ишләјирләр. Зәрфләрлә иш гуртардыгдан сонра мүәллимлә динләјичиләр арасында ашағыдакы мәзмунда диалог апарылыр: Динләјичи — [зәрфләри мүәллимә гајтарараг] — Зәһмәт олмаса, көтүрүн. Мүәллим — Сағ олун, бу күнкү көрүшүмүз сона чатды. Сабаһа гәдәр! Динләјичи — Худаһафиз, сабаһа гәдәр!

Бу чүр вә ја буна бәнзәр көрүшләр вә худаһафизләшмәләр [«сабаһыныз хејир», «ахшамыныз хејир», «һәр вахтыныз хејир», «кечәниз хејрә галсын» вә с.] һәр күн тәкрар едилир. Бундан башга һәр дәфә динләјичиләрлә көрүш заманы «Бу күн ајын нечәсидир?», «Бу күн һәфтәнин һансы күнүдүр?», «Саат нечәдир?» [саат дәрс арасы да сорушулур]. Бу чүр сорғулар онларда нитг вәрдишләри ашылајыр, мүхтәлиф сај рәгәмләрини, һәфтәнин күнләринин адларыны, сааты [саат 1 тамамдыр, икијә 10 дәгигә ишләјир, икијә 20 дәгигә галыб, икинин јарысыдыр вә с] өјрәдир.

Икинчи дәрс мөвзунун «актјор охусу» илә башланыр. Динләјичиләр креслоларда әјләшир. Мүәллим мәтни бүтөвлүкдә хүсуси интонасија илә, мимикаларла, жестләрлә, хитабларла охујур, динләјичиләр исә гулаг асырлар.

Бундан сонра мүәллим һәр бир диалогу ајры-ајры охујур, динләјичиләр хорла тәкрар едирләр. Мәтнин

охусу гуртардыгда мүәллим ајага галхыб динләјичиләрә јахынлашыр, онлара бир-бир өзүнү тәгдим едир:
— Кәлин таныш олаг. Мәним адым Әминә, фамилијам Зејналовадыр. Мүәллимәм, институтда ишләјирәм. [Өзү вә аиләси һаггында мә'лумат верир].
—Бәс сәнин адын нәдир? [Әлбәттә, о, һәлә өзүнү тәгдим едә билмир]. Мүәллим «Танышлыг» мөвзусундакы адлара мувафиг әввәлчәдән һазырладығы визит карточкасыны онларын јахаларына санчыр вә үзүнү дикәр динләјичиләрә тутуб дејир:

— Таныш олун, Севинч Әлијева. Сумгајытдан кәлибдир. Фәһләдир, заводда ишләјир, әмәк габагчылыдыр.

— Вүсал Хәлилов. Бакыдандыр. Тәләбәдир. АДУ-да охујур, фәхри тәгаүдчүдүр вә с.

О күндән башлајараг мүәллим вә динләјичиләр курсун сонуна гәдәр [һәтта күчәдә раст кәлдикдә белә] бир-бирләрини бу јени адлары илә танырыр вә чағырырлар.

Танышолма просеси битдикдә динләјичиләр кабинетләрә кечир вә мәтнин интонасијалы охусуну [магнит ленти илә] динләјирләр. Мәтн каһ јүксәк, каһ нормал, каһ да пычылтылы сәслә сәсләнир. Онлар ешитдикләри диалоглары астадан тәкрарлајырлар.

Сонра креслоларда әјләшиб мүәллимлә бирликдә ритмик әл чалмагла вә ја таныш бир маһнынын мелодијасы илә диалоглары бир дә тәкрар едирләр. Тәгдим олунмуш дәрс мусиги сеансы илә тамамланыр. Мүәллим дејир:—Инди исә креслоларда раһат әјләшин вә көзләринизи јумун. Мән сизи кичик бир консертә дә'вәт едирәм.

Отаг гаранлыглашдырылыр, [Ишыг јарымса кечирилир, пәнҹәрәләрин пәрдәләри чәкилир]. Һәзин мусиги сәдалары ешидилир. Сәс алчалдыгча мәвзу мусигинин мүшајиәти илә арамла охунур.

Үчүнчү дәрсин әсас мәрһәләси «Фәаллашдырма» һиссәси башланыр. Әввәлчә динләјичиләр өз јерләриндә отураараг диалоглары чарпазлашма шәклиндә данышырлар. Сонра мүәллимин дә'вәтилә ајаға галхыб мәтндәки диалоглара ујғун ики-ики вә ја үч-үч, дөрд-дөрд дајаныб сөһбәт едирләр. Мүәллим исә бу груплашмаларын һәр биринә јахынлашыб гулаг асыр, данышыглара дүзәлишләр верир, лазым кәлдикдә онларын сөһбәтләринә гошулур. Динләјичиләр јерләриндә отурдугдан сонра мүәллим онлара суал верир:

— Ариф, сән кимилә сөһбәт едирдин?

— О һарадан кәлиб?

— Онун сәнәти [пешәси] нәдир?

— О, өз ишиндән сәнә нә данышды?

— Бакыја нә мәгсәдлә кәлибдир? вә с.

«Бакыја екскурсија» мөвзусунун фәаллашдырылмасы заманы динләјичиләрдән һәр бири екскурсија апарычысы олур вә Бакы һаггында мә'лумат верир. Екскурсија битдикдән сонра мүәллим онлара бу суаллара мүрачиәт едир:

— Сиз һансы јерләрә екскурсијаја кетдиниз?

— Екскурсија сизин хошунуза кәлдими?

— Бакынын һансы тарихи јерләриндә олдунуз?

— Ичәришәһәр абидәләри һаггында нә дејә биләрсән? вә с.

Динләјичиләр бу суаллара мәтнә мувафиг вә ја һәрә өз истәдији шәкилдә чаваб верир.

Мөвзуларын импровизәси [һәјатиләшдирилмәси] заманы динләјичиләр өјрәндикләрини роллар үзрә ифа едирләр. Мәсәлән, «Дәмирјол вағзалында билет аларкән» мөвзусунун һәјатиләшдирилмәси заманы белә ситуасија јарадылыр: Бир нәфәр «билет кассасында» әјләшир, о бириләри исә сыраја дүзүлүр, ахырынчынын ким олдуғу сорушулур вә һәр бири кассаја јахынлашыб «билет алырлар»:

— Бизә Кәнчәјә кедән гатара дөрд билет верин.

— Дөрд билет јохдур, икисини верә биләрәм.

— Хаһиш едирәм көмәк един, биз дөрд нәфәр бирликдә е'замијјәтә кедирик.

— Бир дәгигә көзләјин, нөвбәтчијә зәнк вурум.

— Ишиниз дүзәлди, Бујурун дөрд билет. Амма бир јер ајры дүшүр.

— Ејби јохдур, разыјыг. Дөрд билетә нечә манат вермәлијик?

— Отуз сәккиз манат, сәксән гәпик.

— Бујурун, гырх манатдыр.

— Галығыны көтүрүн. Бир манат ијирми гәпик.

— Саг олун вә с.

Динләјичиләр бу вә ја буна јахын диалогларла роллары дәјишир вә һәр бири «билет кассасында» әјләшир вә ја «билет алырлар».

Мөвзунун «Универмагда» һиссәсиндә динләјичиләрдән нөвбә илә бири «сатычы», дикәри «алычы» кими пиштахтаја јахынлашыр вә мөвзудакы диалогларла вә ја диалоглара јахын чүмләләрлә «мал алырлар, пул һесаблајырлар, кассаја верирләр вә с.»

«Таксидә» мөвзусунда динләјичиләр «сүрүчү» вә «сәрнишин» олур, мүхтәлиф диалоглар гурурлар. Бири «аеропорта», бири «Күнәшлијә», дикәри «Арзу» шадлыг евинә», башга бириси «Ленин проспекти илә Ингилаб күчәсинин кәсишдији јерә» апармағы сүрүчүдән хаһиш едир вә с.

«Автобусда» мөвзусунда «сүрүчү», «сәрнишинләр», «автобуса минән», «автобусдан дүшән», «билет алан вә ја алдыран», «дајаначағы сорушан» вә с. кими ролалара бөлүнүрләр.

Дәрсин сонунчу мәрһәләси «Өзүнү тәсһиһ» адланыр. Бу мәрһәлә дәрсин чәтин мәнимсәнилмиш һиссәсинин мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт едир. Динләјичиләрә мүхтәлиф вариантларда карточкалар пајланыр. Карточкалардакы чалышмалар јеринә јетирилдикдән сонра тәк-тәк вә ја мүәллимин мүәјјән дүзәлишиндән сонра хорла охунур. Чалышмаларда өјрәнилмиш мөвзудан ја рус вә ја Азәрбајчан дилиндә парчалар верилир вә онларын тәрчүмәси тәләб едилир, сөзләр вериб онлара јахын [синоним] вә ја әкс мә'налы [антоним] сөзләр тапмаг, верилмиш сөзләри вә ја чүмләләри шәхсә, замана көрә дәјишмәк вә с. тапшырылыр.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, бу методла ишләјәркән ајрылыгда «грамматика» өјрәтмәк нәзәрдә тутулмур. Чүнки тәчрүбә көстәрир ки, ајры-ајры грамматик гајдаларын әзбәрләнмәси дил өјрәнмәк үчүн әсас ме'јар олмур. Анчаг курсун әввәлиндә спесифик Азәрбајчан әлифбасынын өјрәдилмәси, онларын тәләффүз гајдалары, һансынын боғаз, һансынын дамаг васитәсилә тәләффүз едилдијини сөјләмәк вә бунларын үзәриндә иш апармаг вә еләчә дә мәнсубијјәт вә заман шәкилчиләрини, шәхс сонлугларыны баша салмаг вачибдир. Бу, мә'луматлар верилмәдән онлар сөзләри дүзкүн тәләффүз едә билмир, чүмләләри дүзкүн гурмағы бачармыр, индики заманда демәк лазым олан фе'ли кәләчәк заманда, биринчи шәхс сонлугунун әвәзинә үчүнчү шәхс сонлугуну ишләдирләр. Мәсәлән, «көз» әвәзинә «гоз», «әл» әвәзинә «ал», «Һәсән» әвәзинә «Гасан», «Биз кедирик» әвәзинә «Биз кедир», «Мән кәлирәм» әвәзинә «Мән кәлир» вә с.

Буна көрә дә һәр дәрс мөвзудакы диалогларла әлагәдар вә ја сәрбәст бунлара аид грамматик чалышмалар, дидактик ојунлар апармаг лазым кәлир.

Бундан әлавә, динләјичиләрә бә'зи грамматик мә'луматларын да верилмәси мәгсәдәујғундур. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә чинс анлајышынын олмадығыны, рус дилиндән фәргли олараг бүтүн исимләрин ејни чүр һалландығыны демәк вә саир грамматик мүгајисәләр апармаг лазымдыр.

Һәр дәрсдә мәрһәләләрарасы «фасиләләр» тәшкил едилир. Бу вахт кәркинлији арадан галдырмаг, јоргунлуғу чыхармаг, фәаллыгларыны артырмаг үчүн идман һәрәкәтләри едилир, милли маһнылар охунур, тапмачалар сөјләнир, јанылтмачалар бајатылар, һикмәтли сөзләр динләнилир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, маһныларын, тапмачаларын, јанылтмачаларын, бајатыларын, һикмәтли сөзләрин сечилмәси мүәллимдән бөјүк усталыг тәләб едир. Чүнки бу заман даһа чох тәркибиндә ишләк вә ејни сөзләр оланлары әсас көтүрмәлидир. Бу методда, һәтта, идман һәрәкәтләри дә сөз өјрәтмәјә хидмәт едир [Мәсәлән, Бир-ики бизимки, үч-дөрд гапыны өрт, беш-алты дашалты, једди-сәккиз фирәнкиз, доггуз-он гырмызы дон» вә ја «Әкил-бәкил гуш иди, дивара гонмуш иди, кетдим ону тутмаға, о мәни тутмуш иди» мәтнләриндән истифадә етмәклә вә с.]

Маһнылары јахшы ифа едән, сөзләри дүзкүн тәләффүз едән, тапмачалары тез тапан, јанылтмачалары сүр'әтлә вә дүз дејән динләјичи вә динләјичиләр групу мүәллим тәрәфиндән һәвәсләндирилир. [1 конфет вә ја 1 ачыгча открытка вермәклә].

Бу методда асандан чәтинә принсипи әсас көтүрүлүр. Биринчи ајдакы диалоглар, әсасән, бир нечә

сөздән ибарәт олдуғу һалда, икинчи ајда артыг кениш чүмләли диалогларла јанашы мәтнләр, әмәли јазылар вә с. өјрәдилир. Артыг, динләјичиләр мүәллимин азачыг көмәклији илә мәтнләри тәрчүмә едир, бир-бири илә данышыг үнсијјәтинә кирирләр. Үчүнчү ајда онлар даһа кениш диалоглар вә мәтнләрлә јанашы, күндәлик гәзет материалларыны охујуб тәрчүмә едир вә мәзмунуну данышырлар. Беләликлә, курсу битирәркән онлар мүәјјән бир данышыг нитгинә јијәләнир, дүшдүкләри ситуасијаданчыхмагимканынамаликолур, өз фикирләрини сәрбәст ифадә едә билирләр.

Буну да гејд етмәк јеринә дүшәрди ки, Азәрбајчан дилини гејри-милләтләрә өјрәдән мүәллим истәр курсларда, истәрсә дә орта мәктәбләрдә [өјрәнәнләрин ана дилини дә јахшы билмәлидир. Бу, һәм мүәллим нүфузунун артмасына] верилән суаллара дүзкүн чаваб верә билмәк үчүн], һәм дә дилләри мүгајисәли тәдрис етмәк үчүн вачибдир. Лакин бу һеч дә о демәк дејил ки, мүәллим дәрс заманы өз мүрачиәтләриндә вә үмумән данышығында һәмин дилдән истифадә етсин. Хејр, бу гәтијјән јол верилмәздир. Чүнки дил өјрәнән һәтта мүәллимин бу мүрачиәтләр вә ја дәрсдә истифадә етдији бә'зи терминләр васитәсилә дә мүәјјән нитгә јијәләнирләр. Мәсәлән, «дур, отур, кәл, кет, данып, оху, јаз, әзбәр сојлә, мәзмунуну данып вә с.»

Беләликлә, демәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дилинин интенсив методла өјрәтмә имканларындан орта үмумтәһсил мәктәбләринин мүәллимләри дә истифадә едә биләрләр. Әлбәттә, бу методу бүтүнлүклә мәктәбә кәтирмәк мүмкүн олмаса да, онун бә'зи елементләрини сечмәк мүәллимин өһдәсинә дүшүр.

Бу мә'нада тәклиф етдијимиз бу методика илә дәрсләри програмлашдырыб [кассетләр һазырламаг вә компүтер васитәсилә] истифадә олунмасыны тәшкил етмәк дилимизин республикамызда даһа кениш шәкилдә өјрәдилмәсинә чох бөјүк көмәклик көстәрмиш оларды.

Рәсми шө'бә

Азәрбајчан дилиндән дәринләшдирилмиш програм

[Азәрбајчан дили нәзәри вә тәчрүби чәһәтдән дәриндән өјрәнилән мәктәб вә синифләр үчүн]

ИЗАҺАТ ВӘРӘГӘСИ

Азәрбајчан дили нәзәри вә тәчрүби чәһәтдән дәриндән өјрәнилән мәктәбләрин [синифләрин] тәдрис планында бу фәннин өјрәдилмәсинә VIII синифдә һәфтәдә 5 саат, IX синифдә 3/4 саат, X вә XI синифләрин һәр бириндә исә 3 саат вахт ајрылыр.

Програм үзрә тә'лимин системини ики мәрһәләјә ајырмаг олар: VIII-IX синифләр үзрә олан мәрһәлә; X-XI синифләр үзрә олан мәрһәлә.

Биринчи мәрһәлә онунла фәргләнир ки, VIII-IX синифләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси күтләви мәктәбләрин V синфиндән башлајараг өјрәнилән ејни фәнн үзрә систематик курсун давамыны тәшкил едир; бурада да «Синтаксис вә дурғу ишарәләри» бәһси тәдрис олунур. Лакин ади синифләрдә бу бәһсин өјрәнилмәсинә чәми 175 саат вахт ајрылдығы һалда, дәринләшдирилмиш програмла ишләјән синифләрдә 300 саат ајрылыр. Бу, програм материалларыны шакирдләрә даһа әсаслы сурәтдә өјрәтмәјә, бә'зи нәзәри билији аз-чох кенишләндирмәјә башлычасы исә, тә'лим просесини тәчрүби чәһәтдән дәринләшдирмәјә әлверишли имкан јарадыр. Бу о демәкдир ки, шакирдләри мүкәммәл нитг мәдәнијјәтинә [дүзкүн вә камил нитгә] јијәләндирмәк, бу саһәдә онларын бачарыг вә вәрдишләрини [саваддлы јазы, дүзкүн тәләффүз, дүзкүн вә ифадәли оху вәрдишләрини, мәтн тәртиб етмәк, өзүнүн вә башгасынын јазысыны савад вә үслуби бахымдан редактә едә билмәк, лүғәтләрдән истифадә етмәк бачарыгларыны вә с.] дил дујумларыны инкишаф етдирмәк Азәрбајчан дилинә аид бүтүн мәшғәләләр системиндә мүәллимин диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

Дәринләшдирилмиш програм үзрә апарылан тә'лимин бу мәрһәләсиндә Азәрбајчан дилинин дән әввәлки синифләрдә [V-VII] кечилмишләрин тәкрары вә системә салынмасына да мүһүм тәләбләрдән бири кими јанашылмалыдыр.

Икинчи мәрһәлә, бир нөв, сәрбәст, гејри-сабит мәзмун кәсб етмәси илә биринчи мәрһәләдән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Белә ки, бу мәрһәләдә тә'лимин гаршысында гојулан мәгсәд нә V-IX синифләрдә кечилмиш систематик курсу ардычыл шәкилдә јенидән тәкрар етмәк, нә дә ону «тамамламаг» мәгсәди илә давам етдирмәкдир. Әсас мәгсәд шакирдләрин систематик курс үзрә нитг мәдәнијјәти вә үслубијјатын бә'зи мүһүм саһәләринә аид [орфографија, орфоепија, интонасија нормалары вә с.] биликләрини нәзәри вә тәчрүби чәһәтдән дәринләшдирмәкдән, онлара дил һаггында [«Дил һаггында үмуми мә'лумат» серијасы үзрә] јени биликләр вермәкдән ибарәтдир.

Бу синифләрдә тә'лимин мәзмунуну ашағыдакы истигамәтләр үзрә конкретләшдирмәк вә бу заман шакирдләрин һазырлыг сәвијјәләрини вә марагларыны да нәзәрә алмаг тәләб олунур:

1. V-IX синифләрдә верилмиш биликләрин тәкрары—системә салынмасы, даһа да тәкмилләшдирилмәси. Бу истигамәт үзрә X синифдә апарылачаг ишләр үчүн [әсасән фонетика, лексика, сөз јарадычылығы вә морфолокијанын тәкрары үзрә] тәхминән, 12-15 саат вахт ајрылмасы мәсләһәт көрүлүр [практик чалышмалардан— дил тәһлилләриндән вә өјрәдичи јазылардан кенини истифадә етмәклә]. XI синифдә исә әсасән синтаксис үзрә тәкрар апарылмасы төвсијә олунур [азы 10 саат].

2. Азәрбајчан дилиндән систематик курс үзрә нитг мәдәнијјәти вә үслубијјата аид мүәјјән саһәләрин ајры-ајры бөлмәләр кими даһа дәриндән өјрәнилмәси. Мәсәлән; «Азәрбајчан дилинин орфографијасы», «Азәрбајчан дилинин орфоепијасы», «Азәрбајчан дилинин интонасија нормалары», «Фразеоложи бирләшмәләр», «Азәрбајчан дилиндә лексик синонимләр», «Нитг мәдәнијјәти», «Азәрбајчан дилинин дурғу ишарәләри гајдалары», «Азәрбајчан дили лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси мәнбәләри» вә с. Бу кими мөвзулардан һансылары вә һансы синифдә [X вә ја XI] програма дахил етмәк мәсәләси мүәллимин өз сәлаһијјәтинә верилир. Һәмин мөвзулардан бә'зиләринин тәдриси үчүн 3-5, бә'зиләри үчүн исә 8-10 вә даһа артыг вахт ајрылмасынын мүнасиблијини дә мүәллим өзү мүәјјәнләшдирмәлидир.

3. IX синифдә кечилмиш «Дил һаггында үмуми мә'лумат» бөлмәси «серијасындан» јени мөвзуларын, һәмчинин Азәрбајчан дилинин әски әлифбасынын өјрәнилмәси. Мәсәлән: «Дилин әмәлә кәлмәси», «Инсанлар јазмағы нечә өјрәнмишләр», «Азәрбајчан дилинин әски әлифбасы», «Фүзулинин [Сабирин, Ч. Мәммәдгулузадәнин...] дили» [конкрет әсәрләринин дили үзәриндә иш апарылмасы истигамәтиндә] вә с. Бу мөвзулардан һәр бири үзрә апарылан ишләр үчүн азы 3 саатдан 10 саата гәдәр вахт ајрылмасы мәсләһәт көрүлүр. Әски әлифба үзрә дәрсләр үчүн исә азы 30—35 саат вахт ајрылмасы нәзәрдә тутулмалыдыр [X вә ја XI синифдә].

Хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, әски әлифбанын өјрәдилмәсини јалныз һазырлыглы, јә'ни бу әлифбаны кифајәт дәрәчәдә јахшы билән мүәллим өз өһдәсинә көтүрә биләр. Кәнардан дә'вәт олунан мүтәхәссисә дә һәвалә етмәк мүмкүндүр. Әкәр мәктәб бу имканлара малик дејилсә, ајдын мәсәләдир ки, әски әлифба үзрә мәшғәләләр апарылмасы програма дахил едилмәмәли, имкан јаранана гәдәр тә'хирә салынмалыдыр.

4. Рабитәли нитгин инкишафы үзрә ишләрин давам етдирилмәси. Бу саһәдә апарылан ишләр системиндә иншa јазыларын апарылмасы вә үслуби чәһәтдән тәкмилләшдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Бу истигамәт үзрә апарылан ишләр үчүн тәхминән 25-30 саат вахт ајрылмасы төвсијә олунур.

Дејиләнләрдән ајдындыр ки, X, XI синифләр үчүн Азәрбајчан дилиндән мүәллимләрә ваһид програм тәгдим олунмасы мәгсәдәујғун дејил. Јухарыда көстәрилән истигамәтләр үзрә һәр ики синфин програмыны мүәллим өзү тәртиб етмәли вә фәнн бирләшмәсинин мүзакирәсиндән кечирмәлидир. Бу заман о, нәзәрә алмалыдыр ки, һәләлик јухары синифләр үчүн Азәрбајчан дилиндән хүсуси дәрслик вә ја дәрс вәсаити јарадылмамышдыр. Буна көрә дә лазыми тә'лим материалларыны мүәллим өзү сечмәлидир.

Тә'лим ишинин тәшкилиндә гаршыја чыхан бу кими чәтинликләри нәзәрә алараг, мәктәбин рәһбәрлији Азәрбајчан дилиндән дәринләшдирилмиш програмла ишләјән синифләрдә бу фәннин [курсун] тәдрисини јалныз јүксәк сәвијјәли—нәзәри вә практик чәһәтдән јүксәк һазырлыглы мүәллимләрә һәвалә етмәли вә ја һәмин фәнн үзрә дәрсләри апармаға алимләри, елми ишчиләри чәлб етмәк имканындан истифадә етмәлидир.

Дәринләшдирилмиш програм үзрә тә'лим ишинин бүтүн мәрһәләләриндә, хүсусән практик ишләрин апарылмасы просесиндә Азәрбајчан дилинин мүхтәлиф саһәләринин комплекс әһатә олунмасына мүһүм бир методик принсип кими јанашылмалыдыр. Буна о заман наил олмаг мүмкүндүр ки, мүәллим һәр дәрсдә лүғәт, о чүмләдән лүғәт- фразеолокија, дүзкүн јазы, дүзкүн тәләффүз, үслубијјат, оху техникасы үзрә ишләрин апарылмасына мүнтәзәм диггәт јетирмиш олсун. Бу бахымдан дил тәһлили нөвләриндән [фонетик тәһлил, грамматик тәһлил, орфографик тәһлил вә с.], лүғәт үзрә вә дикәр өјрәдичи имлалардан, миниатүр иншалардан вә с. тез-тез истифадә олунмасынын вачиблији мүәллимин диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

Шакирдләрә лүғәтләрдән вә мүвафиг әлавә әдәбијјатдан [дилә даир мәктәблиләр үчүн чап олунан синифдәнхарич әдәбијјатдан] истифадә бачарыгларынын ашыланмасына да дәринләшдирилмиш програмла тә'лим ишинин мүһүм тәләбләриндән бири кими јанашылмалыдыр.

Нәһајәт, нәзәрә алынмалыдыр ки, V-IX синифләр үчүн Азәрбајчан дилиндән јени програмын «Изаһат вәрәгәси»ндә гејд олунмуш бүтүн методик идејалар вә тәләбләр ејни дәрәчәдә бу програмла да тә'лим ишинин оптималлығыны тә'мин етмәк үчүн әсас тутулмалыдыр.

Бу програм өз тәртиби принсипләринә көрә индијәдәк Азәрбајчан дилинә аид чап олунуб мәктәбләрин истифадәсинә верилмиш програмлардан әсаслы сурәтдә фәргләнир. Белә ки, онун VIII-IX синифләри әһатә едән бөлмәләрини әмәли истифадә бахымындан әлверишлилијинә көрә даһа мәгсәдәујғун шәкилдә тәртиб етмәјә тәшәббүс көстәрилмишдир. Бундан мәгсәд тә'лим материалларыны планлашдырмагда мүәллимин ишини хејли асанлашдырмағы тә'мин етмәкдән ибарәтдир.

рәтдир. Програмда, јери көлдикчә, гыса методиккөстәришләр вә нәзәри комментаријалар верил-мишдир ки, бу да мүәллимләримизин ишинә әмәли көмәк көстәрмәк мәгсәдини күдүр.

Програмда рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрин мәзмуну ајрыча бир бөлмә шәклиндә де-јил, бир нөв, конкрет һиссәләр үзрә әһатә едилмишдир ки, мүәллим тә'лим материалларының планлашдырылмасында рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрин јерини, имканларыны мүәјјән-ләшдирмәјин конкрет нүмунәләринә әсаслана билсин. Нәзәрә алынмалыдыр ки, бу нүмунәләр тәхмини характер дашыјыр; рабитәли нитг инкишафына аид ишләрин програмда көстәриләң ардычыллығында, мүәллим өз мүлаһизәсинә көрә, лазыми дәјишикликләр апара биләр.

Илин әввәлиндә вә сонунда апарылачаг тәкрар дәрсләринин мәзмунуну програмда «хырда-ламаг», конкрет шәкилдә вермәк мәгсәдәујгун һесаб едилмәмишдир. Мүәллим синфин һазырлыг сәвијјәсини, мәнимсәмәдә гаршыја чыхан чәтинликләри вә с. нәзәрә алараг, тәкрарын һансы мәз-мунда, һансы истигамәтдә вә нечә апарылачағыны өзү мүәјјәнләшдирмәлидир.

Програмда ајры-ајры бөлмә вә мөвзулара ајрылмыш саатларын мигдары мө'тәризәдә көстә-рилмишдир. Бу, о демәкдир ки, һәмин саатлар тәхминидир; мүәллим, лазым көлдикдә онларың мигдарыны артыра вә азалда биләр [саатларын үмуми мигдарындакы тәнасүбү көзләмәклә].

Һәр синфин програмынын сонунда мүәллимин ихтијарына верилән еһтијат саатлары ајрыл-масы мәгсәдәујгун һесаб едилмишдир. Тә'лимин кедиши просесиндә мүәллим «вахт чатышмазлы-гыны» һәмин саатларын һесабына тәнзим етмәји нәзәрдә тутмалыдыр. Мәсләһәт көрүлүр ки, о, еһтијат саатларындан, даһа чох, практик ишләрин, о чүмләдән рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрин апарылмасы үчүн истифадә етмәјин мәгсәдәујғунлугуну нәзәрә алсын.

VIII СИНИФ /175 саат/
/һәфтәдә 5 саат./

V—VII синифләрдә кечилмишләрин тәкрары. [10 саат.]

СИНТАКСИС ВӘ ДУРҒУ ИШАРӘЛӘРИ.

Кириш.

Грамматика дилчилик елминин шө'бәләриндән бири кими. Грамматиканын бөлмәләри: мор-фолокија, синтаксис.

Орта мәктәб курсунда синтаксисин ики бөлмәдән ибарәт олмасы: сөз бирләшмәләринин синтаксиси, чүмләнин синтаксиси.

СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИ. [20;8* саат.]

1. Сөз бирләшмәләри һаггында V синифдә верилмиш анлајышын тәкрары вә дәринләш-дирилмәси. [1 саат.]

Сөз бирләшмәләринин сөздән фәрги; белә бирләшмәләрин даһа конкрет мә'наны ифадә етмәси [мәсәлән, саат—*гол сааты*, сәјаһәт—*дәниз сәјаһәти*, ағач—*шабалыд ағачы* вә с.]. Сөз бир-ләшмәләриндә әсас вә табе тәрәф. Чүмлә вә мәтнләрдән сөз бирләшмәләринин сечилмәси үзрә чалышмалар [һәмчинин чүмләләрин сөз бирләшмәләринә көрә синтактик тәһлили; тәркибиндә јазылышы чәтин сөзләр олан сөз бирләшмәләриндән ибарәт лүғәт үзрә имла.

Исми вә фе'ли бирләшмәләр, бунларын фәргләндирилмәсинә аид чалышмалар].

◆ **Рабитәли нитгин инкишафы.** [3 саат.]

а] Шифаһи инша [јазылы иншаја һазырлыг]. [1 с.]

Шакирдләрин јај истираһәти илә әлагәдар **сөјләмәләри** [шифаһи инша] үчүн конкрет мөвзуларын мүәјјәнләшдирилмәси [онларын тәклифләри үзрә] вә фәрди план тәртиби. Һәмин мөвзуларда шакирдләрдән бир нечәсинин **сөјләмәси** вә коллектив музакирәси.

б] Иншанын јазылмасы. [1 с.]

Инша јазыларын тәһлили. [1 с.]

Гејд. Бу инша јазылар шакирдләрин савады вә нитг бачарыгларындакы нөгсан вә ча-тышмазлыглары ашкара чыхарыб тә'лимин сонракы мәрһәләләриндә бунлары арадан галдырмаг үчүн мүәллимин апарачағы ишләрин прогнозуну мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдини күдүр. Буна көрә дә һәмин јазы ишләрини гијмәтләндирмәк вачиб һесаб едилир.

2. Исми сөз бирләшмәләринин әсас нөвләри: биринчи нөв исми сөз бирләшмәләри, икинчи нөв исми сөз бирләшмәләри, үчүнчү нөв исми сөз бирләшмәләри.

1/ Исми сөз бирләшмәләри һаггында анлајыш. [1 с.]

Тәрәфләри фе'ллләрдән башга, бүтүн әсас нитг һиссәләри илә ифадә олунан бирләшмәләрин исми сөз бирләшмәси һесаб едилмәси. Белә бирләшмәләрин рәнкарәнклији: *мешәдә һадисә, ишыгдан сүр'әтли, анаја мәһәббәт, мәним китабым, ики јолдаш, дағын зирвәси* вә с.

Исми сөз бирләшмәләринин әсас нөвләри илә үмуми танышлыг.

2/ Биринчи нөв исми сөз бирләшмәләри, онларын хүсусијјәтләри. [2 с.]

3/ Икинчи нөв исми сөз бирләшмәләри, онларын хүсусијјәтләри. [2 с.] Һәр ики нөв исми сөз бирләшмәләринә аид мүгајисәли чалышмалар, лүғәт үзрә имла.

4/ Үчүнчү нөв исми сөз бирләшмәләри, онларын хүсусијјәтләри. [3 с.] Икинчи вә үчүнчү нөв исми бирләшмәләрин грамматик мә'на чәһәтдән бир-биринә охшарлығы, фәргли чәһәтләри; мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик билдирмәләри. Һәмин бирләшмәләрдән нитгдә үслуби бахымдан истифадә мәгамлары [*Тар сими* алдым — *Тарын сими* гырылды; Бу, *бағ мејвәсидир* — Бу, *бағын мејвәсидир* вә с.]. Бир чох һалларда икинчи нөв исми бирләшмәни үчүнчү нөв кими вә әксинә, ишләтмәјин мүмкүн ола билмәмәси [мәсәлән, јағыш көлү, истираһәт кушәси бирләшмәләрини јағышын көлү, истираһәтин кушәси; еләчә дә Низаминин поемалары, күләјин күчү, палтарын баһалысы бирләшмәләрини Низами поемасы, күләк күчү, палтар баһалысы вә с. ишләтмәк мүмкүн дејил].

Әсас тәрәфи сај вә бә'зән дә гејри-мүәјјән әвәзликләрлә ифадә олунан үчүнчү нөв исми бирләшмәләрдә һәмин тәрәфин чыхышлыг һалда ишләнә билмәси [ушагларын үчү — ушаглар-дан үчү; онларын бир нечәси — онлардан бир нечәси; туристләрин бә'зиләри — туристләрдән бә'зиләри; онларын кимиси — онлардан кимиси вә с.]; биринчи тәрәфи 1-чи вә 2-чи шәхсин чәми илә ифадә олунан үчүнчү нөв исми бирләшмәләрдә икинчи тәрәфин грамматик әламәтсиз [јијәлик һал шәкилчисиз] ишләнә билмәси [бизим мәктәбимиз — бизим мәктәб; сизин кәнди-низ — сизин кәнд вә с.]; биринчи тәрәфи шәхс әвәзликләри илә ифадә олунан үчүнчү нөв исми бирләшмәләрдә үслуби бахымдан бә'зән биринчи тәрәфин нитгдә «ихтисар едилмәси», јә'ни тәк-тәрәфли бирләшмә кими ишләдилмәси [мәним достум — достум; бизим тәклифимиз — тәклифи-миз; онун атасы — атасы вә с.].

5] Һәр үч нөвдән олан исми сөз бирләшмәләринә аид чалышмалар. [1 с.]

3. Әлавә тапшырыглы јохлама имла вә јазы ишләринин тәһлили. [2 с.]

4. Фе'ли сөз бирләшмәләри.

1/ Фе'ли сифәт бирләшмәләри. [2 с.]

2/ Фе'ли баглама бирләшмәләри. [2 с.]

3/ Мәсдәр бирләшмәләри. [1 с.]

4/ Фе'ли бирләшмәләрә аид чалышмалар. [1 с.]

Гејд. Фе'ли сифәт вә фе'ли баглама бирләшмәләринә аид чалышмаларда сону ачыг саит-ли [*а, ә*] һечаларла битән фе'ли сифәт вә фе'ли багламаларын орфоепик гајдалара ујғун тә-ләффүзүнә хүсуси диггәт јетирилмәлидир: ојнајан — [ојнујан], истәјән — [исдијән], сөјләјиб — [сөјлүјүб], баглајараг — [бағлыјарах] вә с. Бу мәгсәдлә синифдә мүвафиг чүмләләрин ше'р вә нәср парчаларынын, гәзет-журнал материалларынын әдәби тәләффүзә ујғун шәкилдә охун-масы үзәриндә иш апарылмасы мәсләһәт көрүлүр.

Рабитәли нитгин инкишафы. [5 саат.]

1] Нитгин үслублары һаггында [бәдии үслуб, елми үслуб, публисистик үслуб, рәсми-әмә-ли үслуб] кечилмишләрин тәкрары вә системә салынмасы; мүхтәлиф нитг үслублары үчүн ха-рактерик олан дил васитәләри һаггында тәсәввүрләрин кенишләндирилмәси [хүсусән бәдии вә елми үслуба аид мәтнләр үзәриндә мүшаһидә вә онларын дилинин тәһлили јолу илә]. [2 с.]

Гејд. Мөвзу илә әлагәдар мүәллимләрә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси-нин 1987-чи ил 3-чү нөмрәсиндә Ә. Әһмәдовун «Үслубијјатла әлагәдар ишләрин елми-методик әсасларына даир» мәгаләсиндән истифадә етмәк төвсијә олунур.

2] Нәглетмә типли шифаһи вә јазылы инша [екскурсија, көрүш, пионер топланышы, ком-сомола гәбул, турист көзинтиси вә с. илә әлагәдар мөвзуда]. [3 с.]

Иншаны шакирдләр евдә јазырлар. Синифдә тәһлил олунур. [1 саат]. Гаралама әсасында синифдә үзү «ағардылыр» [1 саат]. Јохланылдыгдан сонра сәһвләр үзәриндә иш апарылыр [1 саат].

5. Сөз бирләшмәләри арасында табелилик әлагәсинин типләри. [2 саат]. Идарә, јанашма, узлашма әлагәләри.

ЧҮМЛӘ. [5;2 саат.]

1. Чүмлә һаггында анлајышын тәкрары вә кенишләндирилмәси [1 саат.]

Чүмлә дилин ваһидләриндән бири, синтаксисин исә әсас ваһидидир.

Чүмлә васитәсилә биз өз фикирләримизи вә һиссләримизи ифадә едир, бир-биримизә суал-лар, мәсләһәт, хаһиш вә ја әмрлә мүрачиәт едирик.

Мүәјјән мә'луматы, сорғу-суалы, хаһиш, мәсләһәт вә әмри билдирән бир вә бир нечә сөз-дән ибарәт дил ваһидинә чүмлә дејилир. [Бу тә'рифә чүмләјә верилән мүхтәлиф вариантларын-дан бири кими јанашылмалыдыр.]

Чүмлә интонасија вә мә'на битжинлијинә малик олмасы илә характеризә едилир.

Һәр чүмләнин баш үзвләрдән [мүбтәда вә хәбәрдән] вә ја тәкчә бир баш үзвдән ибарәт грамматик әсасы олур.

Чүмләдәки сөзләр арасында табелилик әлагәсиндән башга [узлашма, јанашма, идарә], та-бесизлик әлагәси дә ола биләр [һәмчинс үзвләр арасында].

2. Мәгсәдә көрә чүмләнин нөвләри. [3 саат.]

Нәгли, суал вә әмр чүмләләри; онларда интонасијанын хүсусијјәтләри.

3. Нида чүмләси. [1 с.]

Әлавә олараг һисс-һәјәчан [емосија] ифадә етмәсинә көрә нәгли, суал вә әмр чүмләләрин-дән һәр биринин нида чүмләсинә чеврилә билмәси.

Гејд. V синфин дәрслијиндәки материаллара әсасланмаг мәсләһәт көрүлүр.

◆ **Рабитәли нитгин инкишафы.** [2 саат.]

Бәдии парчаларын ифадәли охусу, онларда нәгли, суал, әмр вә еләчә дә нида чүмләлә-ринә мәхсус интонасијаларын көзләнилмәси үзәриндә иш.

САДӘ ЧҮМЛӘ

Чүттәркибли [һәр ики баш үзвүн иштирак етдији] чүмләләр. [33;8 саат.]

1. Чүмләнин баш үзвләри.

1/ Баш үзвләр чүмләнин грамматик әсасы кими [V синифдә кечилмиш биликләрә әса-сән, баш үзвләрин чүмләдә мүхтәсәр фикри ифадә едән гүтбләр олдугуну шакирдләрә дәрк етдирмәк; мүхтәлиф чүмләләри баш үзвләринә көрә тәһлил етдирмәкдән ибарәт чалышмалар]. [1 с.]

2/ Мүбтәда вә онун ифадә васитәләри [ајры-ајры нитг һиссәләри илә, мүхтәлиф нөвлү исми сөз бирләшмәләри илә, фе'ли сифәт бирләшмәси илә, фразеоложи бирләшмәләрлә...] [2 с.]

* Үзәриндә кичик улдуз ишарәси гојулмуш рәгәмләр рабитәли нитг инкишафы үзрә хүсуси ишләр үчүн ајрылмыш саатлары билдирир.

3/ *О, бу* əвəзликлəри илə ифадə олунан мүбтəдалардан сонра веркүлүн ишлəнмəси; өјрə-дичи имлалар. [1 с.]

4/ Хəбəр вə онун ифадə васитəлəри [мүхтəлиф нитг һиссəлəри илə, исми сөз бирлəшмəлəри илə, фразеоложи бирлəшмəлəрлə...] [2 с.]

5/ Фе'ли вə исми хəбəрлəр. [1 с.]

Фе'ли вə исми хəбəрлəри фəрглəндирə билмəјин əһəмијјəти [тə'јинедичи сөз исми хəбəрə аид олдугда тə'јин, фе'ли хəбəрə аид олдугда зəрфлик вəзифəсини дашыјыр]. Мүхтəлиф чүмлə-лəрин, кичик мəтн вə ше'р парчаларынын охунмасы просесиндə тəлəффүз гајдаларынын көзлə-нилмəси үзрə иш [хүсусəн фе'ли хəбəрлəрин дүзкүн тəлəффүзү: ишлəјирəм — [ишлијирəм]; көз-лəјирлəр — [көзлүјүрлəр]; билсə идим — [билсејдим] вə с.]. Өјрəдичи имлалар.

6] Сөз-хəбəрлəр [вар, јох, мүмкүндүр, мəлумдур, лазымдыр, бəсдир...] [1 с.]. Сөз-хəбəрлəрин нитг һиссəлəриндəн һеч биринə аид ола билмəмəси, хəбəр ролунда чыхыш етмəси. Миниатүр инша.

7] Хəбəрин мүбтəда илə шəхс вə кəмијјəтə көрə узлашыб-узлашмамасы гајдалары. [2 с.]

Исми сөз бирлəшмəси илə ифадə олунан мүбтəдаларда бирлəшмəнин икинчи тəрəфи «һа-мысы», «əксəријјəти», «бир гисми» сөзлəри илə вə сајла ифадə едилдикдə хəбəрин тəкдə иш-лəнмəси [Ушагларын һамысы сыраја дүзүлдү. Нүмајəндəлəрдəн беши чыхыш етди. Нүмајиш-чилəрин чоху дағылышды...].

8] Ə л а в ə т а п ш ы р ы г л ы ј о х л а м а и м л а в ə с əһ в л ə р ү з ə р и н д ə и ш. [2 с.]

2. Чүмлəнин икинчи дəрəчəли үзвлəри.

1/ Чүмлəнин икинчи дəрəчəли үзвлəри һаггында анлајышын дəринлəшдирилмəси. Тамам-лыг. [3 с.]

Васитəсиз вə васитəли тамамлыглар. Тамамлығын ифадə васитəлəри [исим вə əвəзликлəрлə, гошмалы сөзлəрлə, исимлəшəн фе'ли сифəт вə фе'ли сифəт тəркиблəри илə, исми сөз бирлəшмə-лəри илə...].

Г е ј д. Тамамлығын вə дикəр икинчи дəрəчəли үзвлəрин ифадə васитəлəри синтактик тəһ-лилдəн истифадə етмəклə практик олараг өјрəдилмəлидир.

2/ Тə'јин. Тə'јинин ифадə васитəлəри [сифəт, фе'ли сифəт, исим вə сајларла; фе'ли сифəт тəркиблəри вə исми сөз бирлəшмəлəри илə]. [3 с.]

3/ Зəрфлик вə онун мə'нача нөвлəри һаггында үмуми анлајыш. [1 с.]

4/ Тəрзи-һəрəкəт зəрфлији вə онун ифадə васитəлəри [2 с.]

◆ **Р а б и т ə л и н и т г и н и н к и ш а ф ы. [4 саат.]**

а] Мəтн һаггында анлајышын дəринлəшдирилмəси. [1 с.]

Мəтн бир-бири илə мə'нача вə грамматик васитəлəрин көмəји илə бағлы олан чүмлəлəр-дəн ибарəт нитгдир. Мəтнин ики формасы олур: диалоҗи нитг, моноложи нитг.

Диаложи нитг, јə'ни д и а л о г ики вə даһа артыг шəхс арасында кедəн данышыгдан, сөһ-бəтдəн ибарəт рабитəли нитг формасыдыр.

Моноложи нитг, јə'ни м о н о л о г бир шəхсин башгаларына сөјлəдији мə'на вə грамматик чəһəтдəн бир-биринə бағлы олан чүмлəлəрдəн ибарəт рабитəли нитг формасыдыр. Монологда фикирлəр динлəјичи вə охучуларын диггəтинə јөнəлдилир вə ја данышан шəхс өзү-өзүнə мү-рачиəт едир [бу, д а х и л и м о н о л о г адланыр].

Мəтнин мүəјјəн башлығы олур [бə'зəн олмаја да билир].

Мəтндə чүмлəлəр абзасларда бирлəшир. Абзас мəтнин һиссəлəридир. Һəр абзас бир фикир-дəн о бири фикрə кечмəјин силсилəсини тəшкил едир. Мəтн јалныз бир абзасдан да ибарəт ола билəр.

Һəр бир мəтн мүəјјəн бир үслубда, јə'ни данышыг, елми, рəсми-əмəли, бəдии вə ја пуб-лисистик үслублардан бириндə формалашыр. Демəк, мəтн мүтлəг ваһид бир үслуба табе олур.

Г е ј д. Бүтүн бунлары шакирдлəрə конкрет мəтн нүмунəлəри үзəриндə өјрəтмəк тəлəб олунур.

б] Тəсвир характерли иншаја һазырлыг. [1 с.]

Машһур Азəрбајҹан шаирлəриндəн, јахуд бəстəкар, рəссам вə ја алимлəрдəн биринин порт-ретинин тəсвири үзрə шифаһи инша. Мүəллим өз мүлаһизəсинə көрə тəбиəтин тəсвиринə аид мөвзу да сечə билəр.

в] Иншанын јазылмасы [һəчминдəн асылы олмајараг], тəһлили, сəһвлəр үзəриндə иш. [2 с.]

5/ Јер зəрфлији, онун ифадə васитəлəри [јер зəрфлəри вə исимлəрлə, исми сөз бирлəшмə-лəрилə...] [2 с.]

6/ Заман зəрфлији вə онун ифадə васитəлəри [заман зəрфлəри вə фе'ли баглама тəркиб-лəри илə [2 с.]

7/ Кəмијјəт зəрфлији вə онун ифадə васитəлəри. [1 с.]

8/ Сəбəб-мəгсəд зəрфлији вə онун ифадə васитəлəри. [1 с.]

4. Чүмлə үзвлəринин əлавəси вə онларда дурғу ишарəлəри. [2 саат].

5. Јохлама имла вə сəһвлəр үзəриндə иш. [2 саат.]

6. Чүмлəдə сөзлəрин сырасы вə мəнтиги вурғу. [2 саат.]

1/ Чүмлəдə сөзлəрин сырасы, инверсија һадисəси [данышыг үслубунда вə бəдии үслуб-да сөз сырасынын позулмасы һаллары] [1 с.]

2/ Мəнтиги вурғу [1 с.]

Инверсија һадисəсинə аид нүмунəлəрлə зəнкин олан бəдии парчаларын охунмасы, онлар-да мүвафиг чүмлəлəр үзəриндə һəмин һадисəнин мүшаһидə едилмəси. Мəнтиги вурғулары көз-лəмəклə мүвафиг ше'р вə нəср парчаларынын ифадəли охусу үзəриндə иш.

◆ **Р а б и т ə л и н и т г и н и н к и ш а ф ы. [4 саат.]**

а] Мəтн вə үслублар һаггында кечилмишлəрин тəкрары. [1 с.]

б] Əмəли јазылар: автобиографија, əризə.

в] «Ашкарлығын ишығында» мөвзусу үзрə инша јазы [бу мөвзу үзрə ев иншаларында шакирдлəр «Тəһсил иллəриндə һансы мүəллимлəри даһа чох севмиш вə нə үчүн?» суалы илə əлагəдар өз тəəссүратларыны јазырлар; мүəллим һəмин тəəссүратлары үмумилəшдирəрəк мəк-тəб шурасынын вə ја педагожи шуранын мүзакирəсинə верир. Јазы ишлəри синифдə тəһлил олунур, лакин гијмəтлəндирилмир.] [2 с.]

Г е ј д. Мүəллим өз мүлаһизəсинə көрə башга бир мөвзуда да инша апара билəр [ев иншасы].

Тəктəркибли [баш үзвлəрдəн јалныз биринин иштирак етдији] садə чүмлəлəр. [8 саат].

1. Баш үзвлəрдəн јалныз хəбəрин иштирак етдији чүмлəлəр.

Шəхссиз чүмлəлəр. [2 с.]

Шəхссиз чүмлəлəрин шəхсли чүмлəлəрдəн фəрги. «Шəхсли» вə «шəхссиз» терминлəринин шəрти мə'нада, јə'ни «мүбтəдалы», «мүбтəдасыз» мə'наларында ишлəнмəси; һəмин терминлəр алтында «грамматик» шəхсин нəзəрдə тутулмасы. Мүбтəдасы «мејданда олмајан», лакин хəбəрин васитəсилə чох ајдын тəсəввүр едилəн чүмлəлəрин шəхссиз дејил, шəхсли, јə'ни чүттəркибли чүмлəлəр олмасы [«Ахшам јола дүшдүк». «Сизə е'тибар едирəм» вə с.]

2/ Гејри-мүəјјəн шəхсли вə үмуми шəхсли чүмлəлəр. [3. с.]

3/ Тəктəркибли садə чүмлəлəрин синтактик тəһлили. [2 с.]

2. Баш үзвлəрдəн јалныз мүбтəданын иштирак етдији чүмлəлəр: адлыг чүмлə. [1 с.]

Адлыг чүмлəлəрдəн əн чох бəдии үслубда истифадə олунмасы. Бунларын ајры-ајры сөз-лəр вə сөз бирлəшмəлəри илə ифадəси.

Јарымчыг чүмлəлəр. [2; 2 саат.]

Јарымчыг чүмлəлəр һаггында анлајыш. Онларын адлыг чүмлəлəрдəн фəрги. Адлыг чүм-лəлəрин мəтндə мүстəгил ишлəнмəси, јарымчыг чүмлəлəрин исə өзүндəн əввəлки чүмлəдəн асылы олмасы, јə'ни əввəлки чүмлəдə ишлəнəн бир үзвүн чавабы олмасы. Адлыг чүмлəнин бəдии əсəрдə мүəллифин өз нитгиндə, јарым чүмлəлəрин исə əн чох шифаһи нитгдə ишлəнмəси.

Јарымчыг чүмлəлəрдəн данышыг үслубунда, бəдии вə публисистик үслублар да истифадə олунмасы.

Јарымчыг чүмлəлəрдəн мүстəгил садə чүмлəлəр кими вə һəмчинин мүрəккəб чүмлəлə-рин тəркибиндə дə истифадə олунмасы: мəсəлəн; *Мəн дə кедəчəјəм, о да* [кедəчəк]. *Көзүн ајдын* [олсун], *оғул, атан кəлир! Ахшамыныз хејир* [олсун]Ц! Һараја белə [кедирсиниз]? Сəн-дəн һəрəкəт [олсун], мəндəн бəрəкəт [олсун]! *Абыр һарда, чөрəк орда* [вар]. *Һара белə* [кедирсəн]? *һəлəлик бу гəдəр* [кифајəтдир]. *Пландан əлавə мəһсул* [јығаг]! Оғлан тəəччүблə [деди]: — *Бу нə һəнкамəдир? Мəн бу ишə шərик* [шəрик чыхырам]! вə с.

◆ **Р а б и т ə л и н и т г и н и н к и ш а ф ы. [2 саат.]**

Тəркибиндə адлыг вə јарымчыг чүмлəлəр дə олан мəтн үзрə ифадə јазы вə сəһвлəр үзə-риндə иш.

Һəмчинс үзвлү чүмлəлəр. [14; 1 саат.]

1] Һəмчинс үзвлү чүмлəлəр һаггында биликлəрин тəкрары вə кенишлəндирилмəси. [2 с.]

2] Һəмчинс үзвлəр арасында бағлајычыларын ишлəнмəси вə онларда дурғу ишарəлəри. [2 с.]

3] Һəмчинс үзвлəрдə бə'зəн грамматик шəкилчилəрин вə *иди, имиш* һиссəчиклəринин ихти-сары [бунун үслуби характер дашымасы]. [1 с.]

4] Хəбəрин һəмчинс мүбтəдаларла узлашмасы гајдалары. [2 с.]

Р а б и т ə л и н и т г и н и н к и ш а ф ы. [1 с.]

Əмəли јазы: синфин вə ја мəктəбин əлагə сахладығы достлара мəктуб тəртиби. Јахуд һəр шакирдин өз достларындан, танышларындан, гоһумларындан биринə мəктубу. Зəрфин үстүндə үнванын јазылмасы.

5] Һəмчинс үзвлəрдə үмумилəшдиричи сөзлəр, онларда ики нөгтə вə тире ишарəсинин иш-лəнмəси. [2 с.]

6] Интонасија гајдаларыны көзлəмəклə һəмчинс үзвлү чүмлəлəрин охунушуна аид чалыш-малар, синтактик тəһлил. [2 с.]

7] Һəмчинс үзвлəрдə дурғу ишарəлəринин ишлəнмəси илə əлагəдар өјрəдичи имлалар. [1 с.]

8] Јохлама имла вə сəһвлəр үзəриндə иш. [2 с.]

Чүмлəлəрдə хитабларын, ара сөзлəрин, нидаларын вə *бəли, јох, хејр* сөзлəринин ишлəнмəси. [13; 5 саат.]

1. Хитаб вə онларда дурғу ишарəлəри. [2 саат.]

Хитабларын ифадə васитəлəри [ајры-ајры сөзлəрлə, мүхтəлиф сөз бирлəшмəлəри илə]. Хи-табларын нидаларла ишлəнмəси [«Ej вəтəн, сəн нə гəдəр дə ширинсəн, əзизсəн !» «Ај оғул, һансы обадансан?» «А бала, арабаны ичəри сал »]

Бəдии үслубда чансыз варлыглара, тəбиəт һадисəлəринə, чичəклəрə, һејванлара вə с. мүрачиəт формасы кими, хитаблардан истифадə: [«Ej рузкар, сəндəн нəлəр көзлəмəк олмаз!» [Ч. Ч.] «Бакы, сəн нə гəдəр əзəмəтлисəн!» Анд ичирəм сиздəн өтрү, јашыл чəмəн, көј дəрə, Үрəјими мəш'əл кими галдырырам көјлəрə. [М. Р.]... Хитаблардан тəкрирлəр кими истифадə: «Бакы, Бакы, көзəл дијар, Гəһрəманлыг шөһрəтин вар. [С. В.]...

Г е ј д: Бүтүн бунлар конкрет нүмунəлəрин тəһлили үзəриндə практик олараг өјрəдилмəли-дир [шакирдлəрə əзбəрлəдилмəлидир].

Хитабларын чүмлəдə ишлəдилмə јерлəри вə онларда дурғу ишарəлəриндəн истифадə гај-далары [өјрəдичи имлалардан истифадə етмəклə].

◆ **Р а б и т ə л и н и т г и н и н к и ш а ф ы. [1 саат.]**

Репортаж-нəглетмə типли сөјлəмəлəр [комсомола гəбул, турист кəзинтиси, мəктəбдə кечирил-миш бир тəдбир вə с. илə əлагəдар һадисəнин нəгл едилмəси].

2. Ара сөзлəр вə онларда дурғу ишарəлəри. [5 с.]

1] Ара сөзлəр һаггында анлајыш. [1 с.]

Ара сөзлəрин, əсасəн көмəкчи нитг һиссəлəриндəн бири олан модал сөзлəрлə ифадəси [бу-

рада модал сөзләр һаггында үмуми анлајыш верилмәси мәсләһәт көрүлүр]. Сөз бирләшмәләри илә ифадә олунан ара сөзләр [ола билсин ки, мәним фикримә көрә вә с.]

2] Ара сөзләрин әсас мә'на групплары. [3 с.]

а] Јәгинлик билдирәнләр: әлбәттә, әлбәттә ки, сөзүн доғрусу, һәгигәтән, һәгигәтән дә, сөзсүз ки, сөзүн дүзү...

б] Шүбһә, күман, еһтимал билдирәнләр: еһтимал ки, бәлкә, бәлкә дә, ола билсин ки, јәгин, јәгин ки, чох еһтимал ки, көрүнүр...

в] Тәәссүф, тәәччүб билдирәнләр: һејф ки, гәрибәдир, гәрибәдир ки, тәәччүблүдүр, тәәссүф ки...

г] Үмумиләшдирмә, нәтичә билдирәнләр: хүласә, демәк олар ки, бир сөзлә, беләликлә, сөзүн гысасы, үмумијјәтлә, nəһајәт...

ғ] Сыра билдирәнләр: биринчиси, икинчиси..., әввәлән, дикәр тәрәфдән...

3] Ара сөзлү чүмләләрин синтактик тәһлили вә онларда дурғу ишарәләринин ишләнмәсинә аид өјрәдичи имлалар. [2 с.]

3. Чүмләләрдә нидаларын ишләнмәси вә онларда дурғу ишарәләри. [1 с.]

4. Чүмләләрдә *бәли, јох, хејр* сөзләринин ишләнмәси вә онларда дурғу ишарәләриндән истифадә. [1 саат.]

Ј о х л а м а и м л а. С ә һ в л ә р ү з ә р и н д ә и ш. [2 с.]

◆ **Р а б и т ә л и н и т г и н и н к и ш а ф ы. [4 саат.]**

а] Нитгин мә'на типләри һаггында биликләрин тәкрары вә дәринләшдирилмәси. [2 с.]

Нитгин [мәтнин] үч типи вар: нәгләтмә, тәсвир, мүһакимә.

Бир һадисәни мүәјјән ардычыллыгла сөјләмәк вә јазмаг нәгләтмә адланыр. Башга сөзлә десәк, нәгләтмә типли нитгдә, мәсәлән, сөјләмә [шифаһи инша] вә ја јазылы иншада һадисә мөвзуја ујғун олараг ардычыл шәкилдә нәгл олунур.

Нәгләтмә типли нитгин гурулуш схеми беләдир:

а] һадисәнин [вә ја әһвалатын] башланғычы, б] һадисәнин инкишафы, в] һадисәнин сону.

Мөвзу нүмунәләри: «Мешәјә сәјаһәт», «Илк танышлыг», «Көрүш» вә с.

Бу вә ја дикәр әшјанын, һадисәнин, инсанын, һејванын вә с. әламәтләрини сөјләмәк вә ја јазмаг тәсвир адланыр.

Тәсвирин гурулуш схеми беләдир:

а] әввәлчә, әшја вә һадисә һаггында үмуми тәәссүрат сөјләнир, онун кәрәклији, јери, дәјәри һаггында мә'лумат верилир; б] сонра онун үмуми әламәтләри ачылыр.

Мөвзу нүмунәләри: «Фил», «Гағајылар», «Шаирин портрети», «Баһар», «Кәндимизин гышы» вә с.

Мүһакимә типли нитгдә исә һәр һансы бир һадисә, факт, анлајыша аид фикри тәсдиг едиб әсасландырмаг, јахуд да инкар едиб сүбут етмәк мәгсәди гаршыја гојулур.

Мүһакимә типли нитгин гурулуш схеми беләдир: а] сүбут едилмәли олан фикир; б] кәтирилән сүбутлар, в] нәтичә.

Мөвзу нүмунәләри: «Ким һаглыдыр?», «Мән хошбәхтлији нәдә көрүрәм?», «Китаб билик мәнбәјидир», «Ән чох севдијим гәһрәман» вә с.

Г е ј д. Мүәллим нитгин һәр үч типинә аид мәтн нүмунәләри илә шакирдләри таныш етмәли, нитгин һәмин типләринин бир-бир илә мүгајисәсини апармалы вә шакирдләрин онлара аид мөвзу нүмунәләри сөјләмәләринә сә'ј көстәрмәлидир.

2] Мүһакимә типли кичик һәчмли шифаһи вә јазылы инша. [2 с.]

Хүсусиләшмиш үзвлү чүмләләр. [15; 3 саат.]

1. Чүмләнин хүсусиләшмиш үзвләри һаггында анлајыш. [2 с.]

Хүсусиләшмиш үзвләрин интонасијаја [паузаја] вә әсас морфоложи әламәтинә [сонунда *савајы, башга, әвәзинә, бахмајараг, һалда, әлавә* вә с. гошмаларын ишләнмәсинә] көрә фәргләнмәси. Јазыда хүсусиләшмәләрин веркүллә ајрылмасы.

2. Хүсусиләшмиш тамамлыглар. [2 с.]

3. Хүсусиләшмиш зәрфликләр. [2 с.]

4. Дәгигләшдиричи хүсусиләшмиш үзвләр. [3 с.]

Бә'зи хүсусиләшмәләрин фәргләндиричи, дәгигләшдиричи мә'на кәсб етмәси. Бунларын әввәлиндә *хүсусән, әләлхүсус, хүсусилә, о чүмләдән, һәтта, һабелә, һәмчинин, јә'ни* сөзләринин ишләнмәси. Белә хүсусиләшмәләрин мүхтәлиф чүмлә үзвләри вәзифәсини дашымасы [мәсәлән: «һамы, хүсусән ушаглар бу һадисәдән чох севиндиләр» — бурада мүбтәда хүсусиләшир. «Бу һадисә һамыја, хүсусән ушаглара бөјүк севинч кәтирди» — бурада исә тамамлыг хүсусиләшир]. Дәгигләшдиричи хүсусиләшмәләрдә веркүлүн ишләнмәси.

5. Чүмлә үзвләринин хүсусиләшмәсинә аид чалышмалар. [4 с.]

Хүсусиләшмиш үзвлү чүмләләрдә интонасија вә дурғу ишарәләриндән истифадә вәрдишләринин мөһкәмләндирилмәси; синтактик тәһлил. Өјрәдичи имлалар.

6. Ј о х л а м а и м л а в ә с ә һ в л ә р ү з ә р и н д ә и ш. [2 с.]

◆ **Р а б и т ә л и н и т г и н и н к и ш а ф ы. [3 саат.]**

а] Рабитәли мәтнләрин [ше'р вә нәср парчаларынын] охусундан истифадә етмәклә интонасија вә әдәби тәләффүз нормалары үзәриндә иш. [1 с.]

б] Репортаж — тәсвир типли сөјләмәләр [доғма шәһәрин, гәсәбәнин, кәндин вә ја мәһәлләнин; тарихи вә мәдәнијјәт абидәсинин; музејин вә с. тәсвири үзрә]. [1 с.]

в] Әмәли јазы: протокол.

Васитәсиз вә васитәли нитг. Диалог. [8; 3 саат.]

1. Васитәсиз нитг һаггында биликләрин тәкрары [V синифдә өјрәнилмиш биликләрин]. [1 с.]

2. Васитәсиз нитгин дахилиндә мүәллифин [башгасынын] сөзләринин ишләнмәси вә онларда дурғу ишарәләриндән истифадә. [4 с.]

3. Васитәсиз нитгә аид чалышмалар. [2 с.]

Васитәсиз нитгдә интонасија нормалары вә дурғу ишарәләри гајдаларындан истифадә бачарыглары вә вәрдишләринин мөһкәмләндирилмәсинә аид дидактик материаллар үзәриндә иш [интонасијанын тәләбләринә ујғун олараг чүмләләрин охунмасы, онларын гурулушча вә дурғу ишарәләринә көрә тәһлили, өјрәдичи имлалар].

4. Ситат. Ситатларда дурғу ишарәләри. [2 с.]

5. Васитәли нитг. [1 с.]

6. Диалог. Диалогда дурғу ишарәләри. [1 с.]

◆ **Р а б и т ә л и н и т г и н и н к и ш а ф ы ү з р ә и ш. [3 с.]**

Јохлама ифадә вә јазы ишләринин тәһлили.

Кечилмишләрин тәкрары. [10 саат.]

Мүәллимин ихтијарына верилән еһтијат саатлары — 5 саат.

КЕЧИЛМИШЛӘРЛӘ ӘЛАГӘДАР ӘСАС БАЧАРЫГЛАР.

Шакирдләр бачармалыдырлар:

Р а б и т ә л и н и т г и н и н к и ш а ф ы ү з р ә: Гәзет вә журналлардан нәгләтмә, тәсвир вә мүһакимә характерли мәтнләр сечмәји; публисистик, елми, бәдии, әмәли вә данышыг үслубуна аид мәтнләри фәргләндирә вә чавабларыны әсасландыра билмәји; мүәјјән һадисәнин нәгли вә тәсвиринә аид ифадә јазмагы; нәгли характерли шифаһи вә јазылы иншалар тәртиб етмәји; тәсвир вә мүһакимә типли иншалар тәртиб етмәји; тарихи вә инчәсәнәтә аид абидәјә бахышла, идман јарышы илә, ичтимаи тәдбир вә топланышын кечирилмәси илә әлагәдар репортаж апарылмасында иштирак етмәји; ифадә вә инша јазылары мәзмун вә үслуб чәһәтдән тәкмилләшдирә билмәји.

С ө з б и р л ә ш м ә л ә р и ү з р ә: мәтндән сөз бирләшмәләрини сечиб, новләринә вә грамматик әламәтләринә көрә тәһлил етмәји: исми бирләшмәләрин новләринә аид мисаллар сөјләмәји; үчүнчү нөв исми бирләшмәләрин «истисналыг» тәшкил едән вариантларындан [шакирдләрин үчү — шакирдләрдән үчү, бизим кәндимиз — бизим кәнд...] нитгдә јерли-јериндә истифадә етмәји.

Чүттәркибли вә тәктәркибли чүмләләр үзрә; чүмләләрин грамматик әсасыны мүәјјән етмәји; чүттәркибли вә тәктәркибли чүмләләри синтактик тәһлил етмәји; хәбәрин мүбтәда илә узлашмасы гајдаларына нитгдә риајәт етмәји; нитгин мәзмуну вә үслубуна ујғун синтактик синонимләрдән истифадә етмәји; чүттәркибли вә тәктәркибли чүмләләрдән бир-биринин синоними кими истифадә етмәји; тәсвирдә адлыг чүмләләрдән, данышыг үслубунда јарымчыг чүмләләрдән мәгамына көрә истифадә етмәји; нитгдә ара сөзләрин вә онларын синоним вариатларындан јерли-јериндә истифадә етмәји; кечилмиш мүхтәлиф конструксијалы чүмләләри [һәмчинс үзвлү, хүсусиләшмиш үзвлү, тәркибиндә хитаб вә ара сөзләр олан чүмләләри,], васитәсиз вә васитәли нитгли чүмләләри тәһлил етмәји, онлардан нитгдә истифадә етмәји; кечилмиш мөвзуларла әлагәдар интонасија нормаларына, шифаһи нитг үзрә апарылан бүтүн ишләрдә дүзкүн тәләффүз гајдаларына риајәт етмәји; кечилмиш дурғу ишарәләри гајдаларына јазыда риајәт етмәји; бүтүн јазы ишләриндә орфографик гајдалара риајәт етмәји, о чүмләдән ил боју өјрәнилмиш чәтин сөзләри дүзкүн јазмагы.

[Арды кәлән нөмрәдә].

Бу китаблары охујун

«Азәрбајчанча-русча данышыг китабчасы» һаггында гејдләр

Азәрбајчан КП МК-нын «Азәрбајчан ССР-дә Азәрбајчан дилинин дөвләт дили кими даһа фәал ишләдилмәсини тә'мин етмәк тәдбирләри һаггында» гәрарында республикамызда гејри милләтләрдән олан әһалинин Азәрбајчан дилини өјрәнмәси үчүн шәраит јарадылмасына, бу мәгсәдлә мүхтәлиф вәсаитләр чап едилмәсинә диггәти артырмаг тәләби гаршыја гојулмушдур. Бу бахымдан «Маариф» нәшријјаты «Азәрбајчанча-русча данышыг китабчасы»нын јени нәшрдә [1989] чап едиб истифадәјә вермәси тәгдирә лајигдир. Һәмин китабча нәинки Азәрбајчан дилини өјрәнмәк истәјән гејри-милләтләр үчүн, һәм дә тә'лимин рус дилиндә апарылдығы орта мәктәбләрдә вә али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә Азәрбајчан дилини тәдрис едән мүәллимләр үчүн дә дәјәрли вә кәрәкли бир вәсаитдир.

Бу китабчада һәјатымызын, мәишәти-мизин мүхтәлиф саһәләринә [мағаза, меһманхана, ателје, дәмирјолу, кирабхана вә с.] аид Азәрбајчан дилиндә данышыг мәтнләри вә онларын русча тәрҹүмәси; көрүшмәк, видалашмаг, таныш олмаг вә с. кими үнсијјәт формаларынын Азәрбајчан дилиндә ифадәсинә аид материаллар верилмишдир. Бундан башга, китабчада Азәрбајчан топонимләринин [Пиргулу, Шых чимәрлији вә с.], антропонимләринин [Севил, Лејла, Фәридә вә с.], идеонимләринин [«Шаһ Исмајыл», «Короғлу» операсы вә с.] ады чәкилир, бә'зиләри һагда мә'лумат верилир ки, бу да вәсаитдән истифадә едәнләрдә Азәрбајчан халгынын мәдәнијјәти, тарихи һагда мүәјјән тәсәввүр јаратмағы аз-чох тә'мин едир.

Лакин бүтүн бунларла бәрабәр, китабчада бә'зи гүсур вә чатышмазлыглар да нәзәрә чапыр. Бунлар, башлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир.

Китабчада, һәдәнсә, бә'зи алынма сөзләрин јазылышында Азәрбајчан дили орфографијасынын гајдаларына риајәт олунмамышдыр: мәсәлән, «кајут» әвәзинә «кајута» [сәһ. 57] «консерв» әвәзинә «консерва» [сәһ. 60] вә с. кетмишдир. Бә'зи апострофлу сөзләрин јазылышында да сәһвләрә јол верилмишдир; мәсәлән, апострофсуз јазылмајан «гәти» сөзү «гәт'и» шәклиндә апострофла [сәһ. 25]; апострофла јазылан «тә'чили», «тә'риф» сөзләри исә апострофсуз [«тәчили», «тәриф»] шәклиндә верилмишдир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дилиндә исмин һал шәкилчиләри аһәнк ганунуна ујғун олараг јазылыр. Нәдәнсә, китабчада «партер» сөзү јөнлүк һалда «партера» [сәһ. 74], «гәза» сөзү «гәзаjә» [сәһ. 50] шәклиндә ишләдилмишдир.

Китабчада даһа бир сыра һалларда Азәрбајчан дилинин ганун-гајдалары көзләнилмәмишдир. Мәсәлән, орада ишләдилмиш «елми-техника шө'бәси» бирләшмәси тәәччүб доғурур; бу бирләшмә «елм-техника шө'бәси», ја да «елм вә техника шө'бәси» шәклиндә ишләдилмәли иди. Китабчада «Шых чимәрлији» әвәзинә «Шихов чимәрлији» [сәһ. 88], «һејфсиләнмәк» әвәзинә «һејфсләнмәк» [сәһ. 86] јазылыб. Сонунчу сөздә 4 самитин јанашы кәлмәси Азәрбајчан дилинин гајда-ганунларына ујғун дејил. Орфографија лүғәтиндә дә һәмин сөз «һејфсиләнмәк» шәклиндә кедиб. «Одејал» сөзү [сәһ. 53] «адјал» шәклиндә верилмәли иди.

Бәлкә белә дүшүнмәк олар ки, вәсаит данышыг китабчасы олдуғу үчүн онун тәртибиндә јазы гајдаларына риајәт етмәјин о гәдәр дә әһәмијјәти чохдур! Фикримизчә, нәшријјат кәрәк бу мәсәләдә диггәтли ола иди. Охучулара һөрмәтсизлик етмәк олармаз.

Бу кими сәһвләринә бахмајараг, китабча бир тәдрис вәсаити кими чох фајдалыдыр.

Афаг ГУЛИЈЕВА,
М. Әзизбәјов адына НКИ-нин мүәллими.

Баш редактор: З. Ч. ӘЛИЈЕВА
Редаксија һеј'әти: Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ [редактор], Ә. АБДУЛЛАЈЕВ, Р. АБДУЛЛАЈЕВ, С. ГАРАБӘЈОВА, А. ГУРБАНОВ, В. ГУРБАНОВ, Ә. ӘЛИЈЕВ, Ч. ӘҺМӘДОВ, А. ӘҺМӘДОВА, Ш. МИКАЈЫЛОВ, Ә. РӘҺИМОВА, А. ТӘҺМАСИБ.

Техники редактор вә корректор: Сәрријә Новруз гызы.

Фотојығыма верилмиш 19. 01. 90. Чапа имзаланмыш 16. 04. 90. Кағыз форматы: 70 × 108¹/16≈2,25 кағыз вәрәги. Кағыз: тип. №2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,5 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,0 учот нәшр вәрәги.
ФГ 16773 Сифариш 537. Тираж 13278.

Редаксијанын үнваны: Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58.
Телефонлар: баш редактор: 93-82-97; баш редактор муавини: 93-55-82; мәс'ул катиб: 93-55-82; шө'бә редактору: 93-13-45; корректор: 32-37-33; мүһасибат: 93-13-45.

Бакы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.